

O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIY TA’LIM, FAN VA INNOVATSIYALAR VAZIRLIGI
QARSHI MUHANDISLIK-IQTISODIYOT INSTITUTI

**“Tijorat banklarida moliyaviy hisobotning
xalqaro standartlari” fanidan
(4-semestr uchun)
ma’ruzalar matni**

Bilim sohasi:	200000	- Ijtimoiy soha, iqtisod va huquq
Ta’lim sohasi:	230000	- Iqtisod
Ta’lim yo‘nalishi:	5230700	- Bank ishi va audit

Qarshi-2023 y

Fanning ma'ruzalar matni Qarshi muhandislik-iqtisodiyot instituti 2022 yil 29 avgustdagi №-310 son bilan ro'yxatga olingan fan dasturiga muvofiq ishlab chiqildi.

Tuzuvchi: **Jumayeva G.J.**- *“Buxgalteriya hisobi va audit” kafedrasida dotsenti*

Taqrizchilar:
Qurbonov A.B. *QarMII “Innovatsion iqtisodiyot” kafedrasida dotsenti, iqtisodiyot fanlari nomzodi.*

Butunov Sh.B. *“Buxgalteriya hisobi va audit” kafedrasida katta o'qituvchisi*

Fanning ma'ruzalar matni Qarshi muhandislik-iqtisodiyot instituti “Buxgalteriya hisobi va audit” kafedrasining 2022 yil “ 7 ” noyabrdagi 6 -sonli yig'ilishida hamda “Iqtisodiyot” fakulteti Uslubiy Komissiyasining va 2022 yil “ 19” noyabrdagi 4 -sonli yig'ilishida muhokama qilib tasdiqlangan.

“Iqtisodiyot” fakulteti
Uslubiy komissiya raisi:

A.Qurbonov

Kafedra mudiri

A.Alikulov

Banklarda kredit, lizing va faktoring operatsiyalari hisobi (1-ma'ruza)

Kredit operatsiyalarini tashkil qilish va ular hisobi

Tijorat banklari faoliyatini hisobga olish buxgalteriya hisobining tamoyillariga asoslanadi. Tijorat banklari buxgalteriya hisobini tashkil etishda quyidagi tamoyillarga e'tibor berish lozim:

- banklarning faoliyatini belgilangan me'yorda o'z va jalbqilingan mablag'lar hisobiga amalga oshirish – bunda, tijorat banklarining o'z mablag'lari bank resurslari ichida kam salmoqni tashkil etadi. Tijorat banklari aholining, xo'jalik yurituvchi sub'yektlarining hamda davlatning mablag'larini o'ziga jalb qilib olib, uni transformatsiya qiladi. YA'ni, mablag'larga ehtiyoj sezayotgan bank, korxonalar, tashkilot, muassasa, aholi va davlatga qarzga berib turadi yoki ular faoliyatiga investitsiya qiladi.

- arzonroq olib, qimmatroq sotish – bunda, banklar resurslarni jalb qilayotganda ularga ma'lum bir miqdorda haq to'laydi, ularni o'z nomidan ma'lum bir haq evaziga joylashtiradi, olingan va berilgan to'lov o'rtasida farq musbat bo'lishi lozim.

- o'z mablag'lari bilan risk qilgan holda mijozning mablag'lari bilan risk qilish mumkin emas – bu tamoyilda banklar jalb qilgan mablag'lar bilan ish ko'rib ularni qaytib kelmaslik holatida yo'qotishlari mumkin. Bank o'z mablag'larini riskli operatsiyalarga joylashtirishlari maqsadga muvofiq.

- barchasi mijoz uchun, unga har doim tez va sifatli xizmat ko'rsatish – bank faoliyati mijozlarning faoliyati bilan chambarchas bog'liq, chunki mijoz bo'lmasa bank ham bo'lmaydi. Mijoz faoliyati daromadli bo'lgan taqdirdagina bank ham, daromad olish imkoniyatiga ega bo'ladi. Bank mijozning daromad olish imkoniyatini yaratar ekan, u faqat mijozning manfaatlarini emas, balki o'z manfaatlarini ham amalga oshiradi.

- bankning mijoz bilan munosabati o'zaro tenglik, manfaatdorlik tamoyili asosida tashkil etilishi lozim – mijoz bankka murojat qilganda unga ishonch bilan sherikchilik munosabatlarini o'rnatishga harakat qiladi. Bu o'z navbatida bankning mijozlari soni ko'payishini va uning banklararo raqobatda yutib chiqishda yordam beradi.

Yuqorida ko'rib o'tilgan bank faoliyati tamoyillari jahon moliyaviy iqtisodiy inqirozi sharoitida iqtisodiyotni modernizatsiya qilish orqali rivojlantirishda, bankning o'z faoliyatini rivojlantirishda o'z ahamiyatini yo'qotmaydi. Bankning ushbu qoidalarga rioya qilishi bank faoliyati samaradorligida namoyon bo'ladi.

Banklar o'z faoliyatini olib borish jarayonida qanday natijaga erishgani, mablag'lari harakati, ularning manbai to'g'risida tezkorva sifatli ma'lumotga ega bo'lishi lozim. Ushbu ma'lumotlarni buxgalteriya hisobi ta'minlab beradi.

Buxgalteriya hisobi barcha xo'jalik operatsiyalarini yaxlit, uzluksiz, hujjatlar asosida hisobga olish yo'li bilan buxgalteriya axborotini yig'ish, qayd etish va umumlashtirishning tartibga solingan tizimidan, shuningdek uning asosida moliyaviy

va boshqa hisobotni tuzishdan iboratdir³.

Bank buxgalteriya hisobining hozirgi iqtisodiy rivojlanishi bosqichida bank mulkining holati va harakati, pul mablag'lari, kreditlar, fondlar, moliyaviy natijalar va boshqa bir qancha amallar to'g'risidagi axborotlar oqimini ifodalab, bank faoliyatini boshqarish, nazorat qilish, tahlil qilish va rejalashtirish maqsadida shakllantiriladi.

Tijorat banklari faoliyatining asosiy tamoyillarini tizimlashtirilgan holda buxgalteriya hisobini asosiy vazifalarini quyidagicha guruhlashtirish maqsadga muvofiq deb hisoblaymiz. Jumladan:

- o'z va jalb qilingan mablag'lardan unumli foydalanish va ular ustidan nazoratni ta'minlab berish;

- olingan daromad va qilingan xarajatlar to'g'risidagi ma'lumotlar asosida rejalashtirilgan likvidlilik va rentabellik darajasi orqali bank daromadligini tahlil qilish va nazorat qilish;

- bank mulki holati va harakati ustidan nazoratni o'rnatishni ta'minlash;

- bajarilgan operatsiyalar buxgalteriya hisobi va hisobotida o'z vaqtida hamda aniq aks ettirilishini ta'minlash;

- buxgalteriya hisobotining ichki va tashqi foydalanuvchilari uchun bank muassasasining faoliyati va mulkiy holati to'g'risida batafsil, aniq va mazmunli ma'lumotni shakllantirish.

Tijorat banklarida buxgalteriya hisobini yuritishda ushbu vazifalarning to'liq va to'g'ri bajarilishi bank faoliyatini rivojlantirish uchun mustahkam zamin yaratadi.

Banklar o'z faoliyatini asosan chetdan jalb qilingan mablag'lar hisobiga amalga oshirishi bank buxgalteriyasiga o'z ta'sirini ko'rsatadi. Shu sababli bank buxgalteriya hisobvaraqlari rejasidagihisobvaraqlarning aksariyati mijozlar mablag'larni hisobga olishgamo'ljallangan.

Banklar banklararo bozorda raqobatning kuchayishi, bank operatsiyalarning ko'payishi, xizmat ko'rsatish sifatining oshishi, har bir mijoz uchun kurash ketayotganligi o'z faoliyatini doimiy ravishda nazorat qilish, tahlil qilish asosda yangi bank xizmatlarini taklif qilish, yangi bank filiallarini ochish, samarasiz faoliyat ko'rsatayotganlarini esa yopish, mini banklarni ochish hamda bankni rivojlantirish uchun barcha chora-tadbirlar ko'riladi.

Tijorat banklari faoliyati tahlil qilinayotganda ma'lumotlar tezkorlik bilan olish imkoniyati mavjudligi bevosita tahlil uslubiyotiga ta'sir ko'rsatadi. Shuningdek, bank buxgalteriya hisobi kompyuterlashtirilganligi ma'lumotlarning tez qayta ishlash imkoniyatini yaratadi.

Hozirgi kunda O'zbekistonda faoliyat olib borayotgan ayrim tijorat banklari ma'lumot uzatish uchun o'z ichki tizimlari mavjud bo'lib, jumladan, IABS, ASBT, Globus, NCI va boshqalar, ular orqali bank xodimlari bank holati haqida kerakli bo'lgan ma'lumotlarni oladi, undan tahlil qilishda foydalanadi.

Bank ma'lumotlaridan tashqi foydalanuvchilari esa, ayniqsa bank mijozlari yil yakunlanib, aksiyadorlar umumiy yig'ilishi bo'lib o'tgandan so'ngina matbuotda e'lon qilinadigan hisobotdan foydalanishlari mumkin.

Bank buxgalter xodimlariga nisbatan operatsiyalarni amalga oshirish,

rasmiylashtirish, hisobini yuritish va nazorat qilish to'g'risidagi talablar barcha banklar uchun majburiydir. Banklar uchun belgilangan asosiy qoidalar doirasida o'zlarining ish xususiyatlarini hisobga olgan holda ichki buxgalteriya hujjatlarini yuritish tartibini belgilashlari mumkin. Bank xodimlari buxgalteriya hisobida aks ettirilgan bank siriga oid ma'lumotlarni O'zbekiston Respublikasining «Bank siri to'g'risida»gi qonuni talablariga qat'iy amal qilgan holda sir saqlashlari lozim.

Banklarda buxgalteriya hisobini tashkil etishda quyidagi asosiy tushunchalardan foydalaniladi:

bank amaliyot kuni - bank ish kunining bir qismi bo'lib, bankka kelib tushgan barcha pul hisob-kitob hujjatlarini qabul qilish, rasmiylashtirish va buxgalteriya hisobi hisobvaraqlarida aks ettirish uchun ajratilgan vaqt;

bank buxgalteriya apparati - pul hisob-kitob hujjatlarini rasmiylashtirish, bank operatsiyalarini ichki nazoratdan o'tkazish hamda ularni hisob registrlarida qayd etish bilan shug'ullanuvchi xodimlar guruhi;

bank ish kuni - qonun hujjatlari bilan belgilangan kun ichida o'rnatilgan ish vaqti;

bank operatsiyalari ichki nazorati (bundan keyingi o'rinlarda ichki nazorat deb yuritiladi) - bank rahbariyati va barcha bank xodimlari tomonidan kunlik bank operatsiyalarini amalga oshirish jarayonida ularning qonunchilikka mosligi, samaradorligi, yuqori malakada bajarilishi va moliyaviy hisobotlarning ishonchliligini ta'minlash tizimi;

Ichki nazorat ma'lum yoki aniq vaqt mobaynida amal qilinishi lozim bo'lgan tartib yoki qoida bo'lmasdan, balki u bankning barcha bo'g'inlarida kunlik bank operatsiyalarining boshlanishidan tortib tugagunga qadar doimiy yuritiladigan bank faoliyatining ajralmas qismidir.

Ichki nazorat o'z navbatida dastlabki nazorat, joriy nazorat va yakuniy nazoratga bo'linadi;

Bosh kitob - hisobvaraqlar rejasidagi ikkinchi tartibli hisobvaraqlar qoldiqlarining ro'yxati;

Buxgalteriya hisobi registrari - ikkiyoqlama yozuv usulida operatsiyalar qayd etiladigan jurnallar, qaydnomalar, daftarlar va tasdiqlangan blanklar;

Bek-ofis - bankning tarkibiy qismi bo'lib, Front-ofis tomonidan dastlabki nazoratdan o'tgan va ijro uchun taqdim qilingan operatsiyalarni joriy nazoratdan o'tkazish va bank operatsiyalarini amalga oshiruvchi buxgalterlar guruhi.

Bek-ofisning asosiy vazifasi Front-ofis tomonidan dastlabki nazoratdan o'tkazilib, ma'qullangan barcha bank operatsiyalarini qaytadan joriy nazoratdan o'tkazib, ularni ikkiyoqlama yozuv yordamida buxgalteriya registrarida qayd etish va tegishli hisobotlar tayyorlashdan iborat.

Bek-ofis mijozlar bilan bevosita muloqotda bo'lmaydi. U, mijozlar operatsiyalarini buxgalteriya hisobida aks ettirish bo'yicha Front-ofis bilan, bankning ichki moliyaviy-xo'jalik operatsiyalarini buxgalteriya hisobida aks ettirish bo'yicha bank ma'muriyati bilan aloqada bo'ladi.

Bek-ofisga Bek-ofis boshlig'i rahbarlik qiladi va u o'z navbatida bank rahbariga bo'ysunadi;

dastlabki nazorat - Front-ofis yoki mas'ul ijrochi buxgalter tomonidan

operatsiyalarni bajarmasdan oldin ularning qonunchilikka mos ekanligini aniqlash bo'yicha amalga oshiriladigan nazorat;

Yordamchi kitob - Bosh kitob hisobvaraqlariga ochiladigan shaxsiy hisobvaraqlar, shuningdek, alohida mablag'lar turi va qimmatliklar bo'yicha yuritiladigan kartochka, kitob yoki jurnallar;

joriy nazorat - Bek-ofis yoki nazoratchi buxgalter tomonidan Front-ofis yoki mas'ul ijrochi buxgalter ma'qullagan barcha bank operatsiyalarining qonunchilikka mosligini aniqlash maqsadida qaytadan amalga oshiriladigan nazorat. Joriy nazorat pul hisob- kitob hujjatlarining asl va elektron nusxalarining bir-biriga mosligini tekshirishni ham o'z ichiga oladi;

mas'ul ijrochi buxgalter - mijozlarning pul hisob-kitob hujjatlarini to'g'ri rasmiylashtirilganligi va bank operatsiyalarining qonuniyligini dastlabki nazoratdan o'tkazib, ularni buxgalteriya hisobida aks ettirishga tayyorlovchi buxgalter;

minibank - bank filiali binosidan tashqarida, lekin o'zi joylashgan viloyat-shahar hududida joylashgan va O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankining tegishli me'yoriy-huquqiy hujjatlariga muvofiq faoliyat yurituvchi bank filialining tarkibiy tuzilmasi;

nazoratchi buxgalter- mas'ul ijrochi buxgalter tomonidandastlabki nazoratdan o'tkazilgan barcha bank operatsiyalarini joriy nazoratdan o'tkazib amalga oshiruvchi buxgalter;

Front-ofis - bankning tarkibiy qismi bo'lib, qonun hujjatlarida nazarda tutilgan bank operatsiyalarini amalga oshirishda bank mijozlari bilan bevosita muloqotda bo'lgan holda ularga barcha bank xizmatlarini ko'rsatuvchi xodimlar guruhi. Ushbu guruhga Front-ofis boshlig'i rahbarlik qiladi.

Front-ofisning asosiy vazifasi mijozlar topshirig'i hamda bank ichki faoliyati bo'yicha amalga oshirilishi lozim bo'lgan operatsiyalarning qonunchilikka mos ekanligini aniqlash va ularni buxgalteriya hisobida aks ettirishga tayyorlashdan iborat;

yakuniy nazorat - amaliyot kuni tugagandan so'ng, keyingi bank ish kunidan kechikmagan holda Front-ofis yoki mas'ul ijrochi buxgalter va Bek-ofis yoki nazoratchi buxgalter tomonidan bajarilgan barcha bank operatsiyalarining qonunchilikka mosligi va maqsadga muvofiqligini tasdiqlash maqsadida amalga oshiriladigan nazorat;

Yakuniy nazorat bank Boshqaruvi tashkil qilgan Yakuniy nazorat xizmati tomonidan amalga oshiriladi va u faqat bank Boshqaruviga bo'ysunadi. Yakuniy nazorat xizmati buxgalteriya apparati bir butun, yaxlit bo'lgan banklarda buxgalteriya apparati ichida, Front-ofis va Bek-ofisga bo'lingan banklarda esa Bek-ofisi tarkibida alohida bo'lim sifatida tashkil qilinadi.

Buxgalteriya operatsiyalarini dastlabki nazoratdan o'tkazish

Dastlabki nazorat Front-ofis xodimlari (agar, bank tarkibiy tuzilmasi Front-ofis va Bek-ofisga bo'lingan bo'lsa) yoki mas'ul ijrochi buxgalter (agar, buxgalteriya apparati bir butun yaxlit bo'lgan taqdirda) tomonidan operatsiyalarni bajarmasdan oldin ularning samaradorligini, bankning ichki siyosatiga hamda amaldagi qonunchilikka mos ekanligini ta'minlash maqsadida amalga oshiriladi. Agar, operatsiyalar xorijiy valyutada xalqaro shartnomalar asosida amalga oshirilsa,

shartnoma shartlariga rioya qilinishi lozim.

Mijozlardan pul hisob-kitob hujjatlarini qabul qilishda, ularning O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankining me'yoriy- huquqiy hujjatlarida belgilangan shakldagi blankda yozilib, to'g'ri rasmiylashtirilganligi, barcha rekvizitlar to'liq va to'g'ri to'ldirilganligi, ushbu pul hisob-kitob hujjatlarida bo'yash, chizish va tuzatishga yo'l qo'yilmaganligi, shu jumladan hisobvaraqtasarruf etuvchilarning imzolari va muhr izi taqdim etilgan namunalarga mos kelishi tekshiriladi.

Bank operatsiyalarini amalga oshirishda javobgarlik

Bank operatsiyalarini amalga oshirish uchun asos bo'ladigan barcha pul hisob-kitob hujjatlarini rasmiylashtirgan hamda imzolagan shaxslar ularning o'z vaqtida to'g'ri va aniq tuzilishi, belgilangan muddatlarda ijro uchun topshirilishi, shuningdek, operatsiyalarni buxgalteriya hisobida to'g'ri aks ettirish bo'yicha javobgardirlar.

Banklarda kredit operatsiyalari "Tijorat banklarida kreditlarning buxgalteriya hisobini yuritish tartibi to'g'risidagi" nizom talablari asosida tashkil etiladi (O'zbekiston Respublikasi Adliya vazirligi tomonidan 2004 yil 17 dekabrda ro'yxatdan o'tkazildi, ro'yxat raqami 1435). Ushbu Nizom O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksi, O'zbekiston Respublikasining

«O'zbekiston Respublikasining Markaziy banki to'g'risida»gi,

«Banklar va bank faoliyati to'g'risida»gi va «Buxgalteriya hisobito'g'risida»gi qonunlariga muvofiq ishlab chiqilgan hamda Moliyaviy hisobotlarning xalqaro standartlariga (MHXS) asoslangan bo'lib, tijorat banklari (bundan buyon matnda - banklar) tomonidan kredit operatsiyalarining buxgalteriya hisobini Moliyaviy hisobotlarning xalqaro standartlariga muvofiq (bundan buyon matnda - MHXS) yuritish tartibini belgilaydi.

Banklar aktivlaridagi kreditlar Tijorat banklarida aktivlar sifatini tasniflash va aktivlar bo'yicha ehtimoliy yo'qotishlarni qoplash uchun zaxiralar shakllantirish hamda ulardan foydalanish tartibi to'g'risidagi nizom (ro'yxat raqami 2696, 2015 yil 14 iyul) talablariga muvofiq tasniflanadi.

Foizlarni o'stirmaslik maqomi berilgan kreditlarning buxgalteriya hisobi

Foizlarni o'stirmaslik to'g'risidagi nizomga (ro'yxat raqami 1304, 2004 yil 24 yanvar) muvofiq amalga oshiriladi. Foizlarni hisoblash, shuningdek kreditlar bo'yicha undirilmagan foizlarni bekor qilish Tijoratbanklarida foizlarni hisoblash to'g'risidagi nizomga (ro'yxat raqami 1306, 2004 yil 30 yanvar) muvofiq amalga oshiriladi.

Ushbu Nizom maqsadida quyidagi tushunchalardan foydalaniladi:

kreditlar va olinishi lozim bo'lgan mablag'lar hisobvaraqlari - faol bozorda kotirovka qilinmaydigan, qat'iy belgilangan yoki o'rnatilgan to'lovlar bilan nohosilaviy moliyaviy aktivlar bo'lib, quyidagilar bundan mustasno:

1) bank zudlik bilan yoki yaqin kelajakda sotmoqchi bo'lgan va shu sababli sotishga mo'ljallangan deb tasniflanishi lozim bo'lgan yoki dastlabki tan olishda sotib olish va sotish uchun deb tasniflangan moliyaviy aktivlar;

2) bank tomonidan dastlabki tan olinishida sotish uchun mavjud deb tasniflangan aktivlar;

3) egasi o'zining boshlang'ich investitsiya summasini amalda undirib

ololmaydigan aktivlar, aktivlar sotish uchun mavjud deb tasniflanishi lozim bo'lgan kreditning qadrsizlanish holatlari bundan istisno.

real foiz stavka usuli - aktivning (majburiyatning) xizmat muddati davomida muddati uzaytirilgan foizli to'lovlarnitaqsimlash orqali (masalan, har oyda emas, har yilda olinadigan yokito'lanadigan) diskont yoki mukofotni foizli daromadga (yoki xarajatga) amortizatsiyalash yo'li bilan doimiy foiz stavkasini tan olinishiga olib keladigan usul;

real foiz stavkasi - bu moliyaviy aktivning mo'ljallangan xizmat muddati davomida yoki maqbul bo'lgan holda, qisqaroq davrda kutilayotgan kelajakdagi pul to'lovlari yoki tushumlari oqimlarini uning sof balans qiymatigacha aniq diskontlaydigan stavka;

qadrsizlanishdan ko'riladigan zarar (yoki ko'rilishi mumkin bo'lgan zarar) - kreditning balans qiymati uning qoplanadigan miqdoridan oshib ketgan summasi. Bu qarzdor kreditning to'liq summasini (asosiy qarz va foizlarni) qaytara olmasligini va bankda zararning yuzaga kelishi mumkinligini bildiradi.

qoplanadigan qiymat - kreditning balans qiymati va kreditningdastlabki real foiz stavkasi bo'yicha diskontlangan kutilayotgan pul oqimlarining joriy qiymatidan eng kattasi.

Bank tomonidan berilgan kreditlar haqiqiy qiymati bo'yicha aksettiriladi va u qarzdorga berilgan pul mablag'lari summasini ifodalaydi. Bank tomonidan kredit berilganda quyidagibuxgalteriya o'tkazmasi amalga oshiriladi:

Dt 11900 — 15500 (tegishli ssuda hisobvarag'i)
Kt 10301 — «Markaziy bankdagi vakillik hisobvarag'i — Nostro» (agar mablag' oluvchiga boshqa tijorat banki tomonidan xizmat ko'rsatilsa), yoki
Kt — mablag' oluvchining talab qilib olunguncha depozit hisobvarag'i (agar mablag' oluvchiga mazkur bankda xizmatko'rsatilsa),
Kt 10100 — «Kassadagi naqd pul va boshqa to'lov hujjatlari» (kredit naqd pulda berilganda).

Kredit berish munosabati bilan bank tomonidan olinadigan vositachilik haqi qarzdorning moliyaviy holatini va investitsiya loyihalarini qoplanishini baholash, kafolatlarni baholash va aks ettirish, garov va boshqa ta'minotlarni tashkillashtirish bo'yicha tadbirlar, hujjatlarni tayyorlash va ularni qayta ishlash hamda bitimni yakunlash bilan bog'liq bank xarajatlari kompensatsiyasini o'z ichiga oladi. Shu kabi vositachilik haqlari kredit berish va kelgusida kredit munosabatlarida qatnashishning ajralmas qismi bo'lib, va ularga tegishli to'g'ridan-to'g'ri xarajatlar bilan birga, muddati uzaytiriladi va real daromadni tuzatish (korrektirovka qilish) sifatida tan olinadi. Bundan tashqari, banklar kredit berish bo'yicha yozma majburiyat uchun vositachilik haqi olishlari mumkin.

Banklar tomonidan ko'rsatilgan xizmatlar uchun potensial qarz oluvchilardan vositachilik haqi olinayotganda quyidagi buxgalteriya o'tkazmasi amalga oshiriladi:

Dt - Qarz oluvchining talab
qilib olunguncha depozit
hisobvarag'i
Kt 22896 - «Boshqa muddati uzaytirilgan daromadlar»

Kredit berish bo'yicha yozma majburiyat bergani uchun olingan vositachilik daromadlari, kredit shartnomasini tuzish ehtimoli mavjud bo'lganda, bankning kredit berish jarayonida uzluksiz ishtirok etganligi uchun to'lov (kompensatsiya) sifatida qaraladi. Bank tomonidan olingan vositachilik daromadlari ular bilan bog'liq bevosita xarajatlar bilan birgalikda uzaytiriladi va ular real daromadni tuzatish (korrektirovka) sifatida tan olinadi.

Agar kredit berish bo'yicha majburiyat muddati tugab, kredit talab qilib olinmagan bo'lsa, u holda kredit berish majburiyati uchun vositachilik haqi ushbu muddat tugagandan keyin daromad sifatida tan olinadi.

Agar qarzidor tomonidan bankka bozorda kredit shartnomasida belgilangan foiz stavkasiga nisbatan shakllangan yuqoriroq foiz stavkasiga muqobil tarzda ma'lum bir komissiyani to'lanishi to'g'risida bank va qarzidor o'rtasida kelishuvga erishilgan taqdirda, ushbu komissiya to'lovi kredit muddati davomida to'lanishi lozim, ya'ni uzaytiriladi va real daromadni tuzatish (korrektirovka) sifatida tan olinadi.

Qarzidor tomonidan kredit muddatidan oldin qaytarilsa yoki boshqa shaxs foydasiga voz kechilsa, bank mazkur kredit bilan bog'liq har qanday muddati uzaytirilgan vositachilik haqini kredit qaytarilgan yoki boshqa shaxs foydasiga voz kechilgan sanasiga daromad sifatida tan oladi.

Kreditning qadrsizlanishi

Balans hisobotini har bir tuzish sanasiga (har oyda) bank tomonidan Tijorat banklarida aktivlar sifatini tasniflash va aktivlar bo'yicha ehtimoliy yo'qotishlarni qoplash uchun zaxiralar shakllantirish hamda ulardan foydalanish tartibi to'g'risidagi nizom (ro'yxat raqami 2696, 2015 yil 14 iyul) va Foizlarni o'stirmaslik to'g'risidagi nizom (ro'yxat raqami 1304, 24 yanvar 2004 yil), shuningdek MHXSga muvofiq kreditlar tasniflanadi, mavjud va ko'rilishi mumkin bo'lgan zararlarni qoplash zaxiralari shakllantiriladi.

Kredit qadrsizlanishini tasdiqlovchi ob'yektiv dalillar va sharoitlar aniqlangan taqdirda, zarar summasi quyidagi ikkimiqdordan eng yuqorisi bo'yicha baholanadi:

tijorat banklarida aktivlar sifatini tasniflash va aktivlar bo'yicha ehtimoliy yo'qotishlarni qoplash uchun zaxiralar shakllantirish hamda ulardan foydalanish tartibi to'g'risidagi nizomga (ro'yxat raqami 2696, 2015 yil 14 iyul) muvofiq aniqlangan summa bo'yicha; yoki

kreditning balans qiymati va kreditning dastlabki real foiz stavkasi bo'yicha diskontlangan kutilayotgan kelajakdagi pul oqimlarining joriy qiymati o'rtasidagi farq bo'yicha.

Bank ko'rilishi mumkin bo'lgan zararlarni baholashni quyidagicha aks ettiradi:

Dt 56802 - «Kreditlar bo'yicha ko'rilishi mumkin bo'lgan zararlarni baholash»

Kt - Kreditlar bo'yicha ko'rilishi mumkin bo'lgan zararlar zaxirasi - Kreditning tegishli kategoriyasi (kontr-aktiv)

Agar kredit portfelining keyingi tahlili natijasida uning zaxiralari mazkur Nizomning 10-bandida ko'rsatilgan talablardan oshsa, bank zaxira summasini oxirgi sana holati bo'yicha aniqlangan, ko'rilishi mumkin bo'lgan zararlar summasiga muvofiqlashtirishi lozim. Bunda quyidagi buxgalteriya o'tkazmasi amalga oshiriladi:

Dt	-	Ko'rilishi mumkin bo'lgan zararlar zaxirasi	-
----	---	---	---

Kreditning tegishli kategoriyasi (kontr-aktiv)

Kt	56802	-	«Kreditlar bo'yicha ko'rilishi mumkin bo'lgan zararlarni baholash».
----	-------	---	---

Chet el valyutasida berilgan kreditlar bo'yicha ko'rilishi mumkin bo'lgan zararlarni baholash avval kredit qaysi valyutada berilgan bo'lsa, o'sha valyutada amalga oshiriladi. Shu tarzda, birinchi navbatda, har qanday ehtimoliy zararlarni baholash chet el valyutasida amalga oshiriladi, keyin ushbu summa O'zbekiston Respublikasi milliy valyutasida aks ettiriladi.

Kreditlarni qaytarilishi qarz oluvchining asosiy, shuningdek ikkilamchi talab qilib olinguncha depozit hisobvaraqlaridan quyidagi buxgalteriya o'tkazmasi orqali amalga oshiriladi:

Dt	-	Qarz oluvchining talab qilib olinguncha depozit hisobvarag'i	
----	---	--	--

Kt - Ssuda hisobvarag'i

Agar kredit kafolat beruvchi (kafil) tomonidan qaytarilsa, quyidagi buxgalteriya o'tkazmasi amalga oshiriladi:

Dt - Kafolat beruvchi (kafil)ning talab qilib olinguncha depozit hisobvarag'i, yoki

Dt 10301 - «Markaziy bankdagi vakillik hisobvarag'i — Nostro» (agar mablag' oluvchiga boshqa tijorat banki tomonidan xizmat ko'rsatilsa)

Kt — Ssuda hisobvarag'i

Kreditlar naqd pulda qaytarilganda quyidagi buxgalteriya o'tkazmasi amalga oshiriladi:

Dt	10100	-	«Kassadagi naqd pul va boshqa to'lov hujjatlari»
----	-------	---	--

Kt - Ssuda hisobvarag'i

Agar kreditga foiz o'stirmaslik maqomi berilmagan bo'lsa, unda kreditlar bo'yicha foizlar tushumi quyidagi buxgalteriya o'tkazmasi orqali aks ettiriladi:

Dt	-	Qarz oluvchining talab qilib olinguncha depozit hisobvarag'i	
----	---	--	--

Kt 16309 - «Kreditlar bo'yicha hisoblangan foizlar».

Foizlarni o‘stirmaslik maqomi berilgan kreditlar bo‘yicha foizlar hisobi Foizlarni o‘stirmaslik to‘g‘risidagi nizomga (ro‘yxat raqami 1304, 2004 yil 24 yanvar) muvofiq amalga oshiriladi.

Qarzdor tomonidan garov bilan ta‘minlanmagan kredit qaytarilmasa yoki to‘liq qaytarilmaganda, ularni shakllantirilgan zaxira hisobidan hisobdan chiqarish quyidagi buxgalteriya o‘tkazmasiorqali amalga oshiriladi:

Dt - Kreditlar bo‘yicha ko‘rilishi mumkin bo‘lgan zararlar zaxirasi — Kreditning tegishli kategoriyasi (kontr-aktiv)

Kt - Ssuda hisobvarag‘i

Garov bilan ta‘minlangan kredit qarzdor tomonidan qaytarilmasa yoki to‘liq qaytarilmagan holda, bank kreditni qaytarish uchun undiruvni garovga qo‘yilgan mol-mulkka qaratishga haqli. Undiruvga qaratilgan garovga qo‘yilgan mol-mulkni sotish kim oshdi savdosi orqali qonun hujjatlarida belgilangan tartibda amalga oshiriladi. Garovga qo‘yilgan mol-mulkni sotishdan mablag‘lar kelib tushganda 10301 - «Markaziy bankdagi vakillik hisobvarag‘i — Nostro» hisobvarag‘i debetlanadi va 29801 -

«Mijozlar bilan hisob-kitoblar» hisobvarag‘i kreditlanadi.

Kreditlar bo‘yicha asosiy qarzni va mazkur kredit bo‘yicha hisoblangan, lekin hali olinmagan foizlarni so‘ndirish quyidagi buxgalteriya o‘tkazmasi orqali amalga oshiriladi:

a) Asosiy qarz qaytarilganda:

Dt 29801 - «Mijozlar bilan hisob-kitoblar» Kt - Ssuda hisobvarag‘i.

b) Asosiy qarz to‘liq qaytarilgandan keyin, foizlar so‘ndirilganda:

Dt 29801 - «Mijozlar bilan hisob-kitoblar»

Kt 41400 - 44600 — Kreditlar bo‘yicha foizli daromadlar Kredit garovga olingan mol-mulkni o‘z egaligiga olish yo‘li

bilan qaytarilgan taqdirda, kreditning balans qiymati va garovga qo‘yilgan mol-mulkning haqqoniy qiymatidan qaysi biri kam bo‘lsa, o‘sha qiymat bo‘yicha, uni sotish bo‘yicha qilingan xarajatlarni chegirgan holda, lekin qayta savdodagi dastlabki sotuv bahosidan 10 foiz kam bo‘lmagan summada quyidagi buxgalteriya o‘tkazmasi amalga oshiriladi:

Dt 16701 - «Kredit va lizing bo‘yicha garov hisobidan undirilgan mulk»

Kt - Ssuda hisobvarag‘i.

Qarzdor yetarli miqdorda pul mablag‘lariga ega bo‘lmagan taqdirda, bank kredit bo‘yicha qarzni qarzdorning roziligi bilan uning likvid mol-mulki hisobidan, agar qarzdor norozi bo‘lsa, qonun hujjatlarida belgilangan tartibda sud qarori asosida undiruvni qarzdorning likvid mol-mulkiga qaratish yo‘li bilan qaytarish huquqiga ega.

Kreditlar bo‘yicha asosiy qarz va hisoblangan, lekin hali olinmagan foizlar qarzdorning likvid mol-mulkini sotishdan tushgan mablag‘lar hisobiga qaytarilganda, tegishli buxgalteriya o‘tkazmalari amalga oshiriladi.

Kreditlar bo‘yicha ko‘rilishi mumkin bo‘lgan zararlar zaxirasidan foydalanish Tijorat banklarida aktivlar sifatini tasniflash va aktivlar bo‘yicha ehtimoliy yo‘qotishlarni qoplash uchun zaxiralar shakllantirish hamda ulardan foydalanish tartibi to‘g‘risidagi nizomga (ro‘yxat raqami 2696, 2015 yil 14 iyul) muvofiq amalga

oshiriladi.

Berilgan yoki olingan kreditlar va ular bo'yicha foizli daromadlar yoki xarajatlarni hisobga olish O'zbekiston Respublikasi Adliya Vazirligi tomonidan 2004 yil 13 avgustda 773- 17-son bilan ro'yxatga olingan "O'zbekiston Respublikasi tijorat banklarida buxgalteriya hisobi hisobvaraqlari Rejasi"ga hamda Adliya Vazirligi tomonidan 2004 yil 17 dekabrda 1435-son bilan ro'yxatga olingan "Tijorat banklarida kreditlarning buxgalteriya hisobi to'g'risida"gi Nizomga muvofiq amalga oshiriladi.

Kreditlar bo'yicha foizlar 365 kundan iborat yillik tayanch davrdan kelib chiqqan holda hisoblanadi (kelishuvlar asosida tuzilgan xalqaro yoki xorijiy moliyaviy tashkilotlar jalb qilingankredit liniyalarining ajratilgan kreditlari bo'yicha 360 kunlik davrdan foydalaniladi). Hisoblash kredit shartnomasida o'rnatilgan foiz stavkasiga asoslanishi kerak.

Qarzdor "Ochiq kredit liniyasi" bo'yicha foizlarni, ushbuliniyaning amalda foydalangan qismi uchun to'laydi.

Foizlarni hisoblash uchun "Olinishi lozim bo'lgan hisoblangan foizlar" hisobvarag'i debetlanadi va "Foizli daromad" hisobvarag'iga kreditlanadi

Bank Moliyaviy ko'rsatkichlarini Bankning haqiqiy holatiga muvofiq holga keltirish maqsadida, qaytarilishi shubhali bo'lgan kreditlar bo'yicha O'zbekiston Respublikasi Adliya Vazirligida 2004 yil 24 yanvarida 1304-son bilan ro'yxatga olingan "Foizlarni o'stirmaslik to'g'risida"gi Nizomga muvofiq foizlarni o'stirmaslik tamoyiliga amal qiladi

Kredit tasniflanishi bo'yicha (substandart, shubxali, umidsiz) bo'lishi bilan yoki asosiy summani qaytarish yoki uning foizini to'lash muddati 60 kun va undan ortiq muddatga kechiktirilgan holda (qaytarish muddati bir yilgacha bo'lgan foizli aktivlar bo'yicha), muddati 90 kun va undan ortiq muddatga kechiktirilgan holda (qaytarish muddati bir yildan ko'p bo'lgan foizli aktivlar bo'yicha), yoki aktiv MHXS ga muvofiq qadrsizlanganda kredit ushbu turkumga kiritilishi lozim

Barcha hisoblangan, lekin olinmagan foizli daromadlar balans hisobvaraqlaridan ko'zda tutilmagan holatlar hisobvaraqlariga o'tkazilishi lozim va kreditga «o'stirmaslik» maqomi berilgandan so'ng keyingi foizlar hisoblanishi ko'zda tutilmagan holatlar hisobvaraqlarida amalga oshiriladi

Kreditga «o'stirmaslik» maqomini berilishi, qarzdorni ushbu qarzlarni bo'yicha hisoblangan foizlarni, shuningdek, ko'zda tutilmagan holatlar hisobvaraqlarida hisoblangan foizlarni to'lash majburiyatidan ozod etmaydi

Bankning "ochiq kredit liniyasi" kreditlaridan foydalanganlik uchun korxonalar va tashkilotlar kredit shartnomasida ko'zda tutilgan miqdorda foizlar to'laydilar, limitning foydalanilmagan qismi uchun esa – kredit shartnomasiga muvofiq ustama haq to'laydilar

Bank tomonidan berilgan kredit hisobiga olinadigan vositachilik haqlari qarzdorning moliyaviy holati va investitsion loyihalarini o'zini-o'zi oqlashini baholash, kafolatlarni baholash, garovlar va boshqa ta'minotlarni tashkillashtirish bo'yicha tadbirlar, hujjatlarni tayyorlash va qayta ishlash hamda bitimni nihoyasiga yetkazish kabi bank xarajatlarini o'z ichiga oladi

Zahiralarni hisoblash tartibi (Adliya vazirligida 1999 yil 11 fevralda 632-son

bilan ro'yxatga olingan "Tijorat banklari va ularning filiallari tomonidan aktivlar sifatini tasniflash, ssudalar bo'yicha yuzaga kelishi mumkin bo'lgan yo'qotishlarni qoplash uchun tashkil etiladigan zaxirani shakllantirish va undan foydalanish Tartibi") va qarzdor tavakkalchiligini baholash tizimiasosida filiallar mustaqil tarzda kreditlar bo'yicha yuzaga kelishi mumkin bo'lgan yo'qotishlarni qoplash uchun zahiralar yaratadilar.

Maxsus zahira bank xarajatlari hisobiga yaratiladi va "Kreditlar va lizinglar bo'yicha yuzaga kelishi mumkin bo'lgan yo'qotishlarni baholash" hisobvarag'ining debetida va "Kreditlar va lizinglar bo'yicha yuzaga kelishi mumkin bo'lgan yo'qotishlarni qoplash uchun zahira" hisobvarag'ining kreditida aks ettiriladi.

Filiallar tomonidan har oyda taqdim etiladigan kreditlar va ular bo'yicha yuzaga kelishi mumkin bo'lgan yo'qotishlarni qoplash uchun zahiralar tasniflash to'g'risidagi hisobotlar asosida Bosh bank hisobotlar tahlilini o'tkazadi va zarur bo'lgan hollarda filiallarga ular tomonidan o'rnatilgan kreditlar va yaratilgan zahiralar tasniflariga o'zgartirishlar kiritish bo'yicha ko'rsatmalar beradi.

Qarzdor tomonidan qarzdorlik qaytarilgan hollarda, aktiv bo'yicha avvalroq ko'rilishi mumkin bo'lgan zararlarni qoplash uchun zahira yaratilib, qarz esa balans hisobvaraqlaridan ko'zda tutilmagan holatlar hisobvaraqlariga o'tkazilmagan bo'lsa, "Ko'rilishi mumkin bo'lgan zararlarni qoplash uchun zahira" hisobvarag'i debetlanadi va "Ko'rilishi mumkin bo'lgan zararlarni baxolash" hisobvarag'i - joriy yilda yaratilgan zahira miqdorida va/yoki "Hisobdan chiqarilgan mablag'larni qoplash" hisobvarag'i - oldingi davrlarda yaratilgan zahiralar miqdorida kreditlanadi.

Aktiv "Ko'zda tutilmagan holatlar" hisobvarag'iga o'tkazilganidan keyin, qarzdor tomonidan ushbu aktiv bo'yicha qarzlarni sundirilganda bank tomonidan "Ehtimoliy zararlarni qoplash uchun zaxiralar" hisobvarag'i kreditlanadi, tegishli aktiv hisobvarag'imasalan, qarz to'lanishida pul olinishini aks ettirish uchun kassa hisobvarag'i yoki mijoz hisobvarag'idebetlanadi va oqibatda bank tomonidan "Ehtimoliy zararlarni qoplash uchun zaxiralar" hisobvarag'i debetlanadi va 56800- "Ehtimoliy zararlarni qoplash uchun zaxiralarga ajratmalar" yoki 45921- "Hisobdan chiqarilgan mablag'larni qaytarilishi" hisobvarag'i kreditlanadi, shu bilan birga "Ko'zda tutilmagan holatlar" hisobvarag'iga o'tkazilgan zararlarni bank daromadlari oqimiga qaytariladi.

Filial tomonidan kafillik bo'yicha olingan majburiyatlar, sug'urta polisi bo'yicha sug'urta to'lovi hamda garov huquqini tasarruf qilishdan olingan mablag'lardan foydalanish orqali.

Bank krediti ta'minoti uchun garov mulklari, qimmatli qog'ozlar, kredit olgan qarzdor bankidagi kafillik sifatida qabul qilingan hujjatlar 94502-«Garov sifatida olingan mulklar va mulkiy huquq(talab)lar», 94501 - «Garov sifatida olingan qimmatli qog'ozlar», 94503-«Garov sifatida olingan kafolat va kafilliklar», 94504-«Olingan kreditlar va lizinglar bo'yicha garovsifatida berilgan qimmatli qog'ozlar» ko'zda tutilmagan holatlar hisobvaraqlarida hisobga olinadi va garov ta'minotining ushbu hisobvaraqlaridan faqat kreditlar yoki lizinglar va ular bo'yicha hisoblangan foizlar to'la qaytarilganidan keyingina hisobdan chiqariladi.

Kredit bo'limining farmoyishi bo'yicha alohida ssuda hisobvaraqlari orqali

berilgan kreditlar muddatli majburiyatlar bilan rasmiylashtiriladi, ular to'la qaytarilgunlaricha kreditlash muddatlariga bog'liq ravishda 91901 – «Qarzdorlarning qisqa mudatli kreditlar bo'yicha majburiyatlari», 91905 – «Qarzdorlarning uzoq muddatli kreditlar va lizinglar bo'yicha majburiyatlari» va 91907 «Qarzdorlarning Hukumatdan olingan uzoq muddatli kreditlari va lizinglar bo'yicha majburiyatlari» ko'zda tutilmagan holatlar hisobvaraqlarida hisobga olinadi.

Qaytarish muddati kelgan va qarzdorda pul mablag'lari bo'lmagan hollarda kredit, muddati o'tgan kreditlar hisobvarag'i orqali undirishga taqdim etiladi, u bo'yicha majburiyatlar esa 91900

«Qarzdorlarning kredit va lizing majburiyatlari» balansdan tashqari hisobvaraqdan hisobdan chiqariladi va 90963 «Muddatida to'lanmagan hisob-kitob hujjatlari» balansdan tashqari hisobvaraqdagi 2-Kartortekaga joylashtirilib, o'rnatilgan tartibida undirilishi lozim.

Ko'rilishi mumkin bo'lgan zararlarni qoplash uchun zahira summasi yetarli bo'lmagan hollarda qo'shimcha ajratmalar amalga oshiriladi.

O'tkazilgan vaqtdan boshlab aktiv va hisoblangan foizlar besh yildan kam bo'lmagan muddat davomida "Ko'zda tutilmagan holatlar" hisobvaraqlarida aks ettirilishi lozim.

Bunda bank filiali tomonidan muntazam ravishda oyiga kamida 1 marta qarzdorga kredit bo'yicha qarzdorlikni va unga hisoblangan foizlarni to'lash haqida asosiy qarz va olinishi lozim bo'lgan hisoblangan foizlar bo'yicha qarzdorlikning mavjudligini tasdiqlovchi "Ko'zda tutilmagan holatlar" hisobvaraqlaridan ko'chirmalar ilova qilingan holda e'tiroz xati yuborib turilishi kerak.

Bank tomonidan umidsiz qarzlarni undirish bo'yicha ko'rilgan barcha choralarga qaramasdan qarzdorlik so'ndirilmasa, ushbu qarzdorlik (asosiy qarz va foizlar) so'ndirilmay qolsa, uni "Ko'zda tutilmagan holatlar" hisobvaraqlaridan faqatgina Bank Kengashining qarori asosida keyinchalik aksiyadorlarning Umumiy yig'ilishida tasdiqlash orqali hisobdan chiqarilishi mumkin.

Kreditni to'la yoki qisman so'ndirish uchun qabul qilingan ta'minot O'zbekiston Respublikasi qonunchiligiga muvofiq 3 yildan ko'p bo'lmagan vaqt davomida sotilishi kerak.

Agar aktiv 12 oy davomida sotilmagan bo'lsa aktivning balans qiymati oshirib ko'rsatilganligi aniq bo'lib qoladi. Shuning uchun ham bunday aktivlarni mustaqil baholovchi tomonidan xar yili baholatib turish zarur. Agar yangi baholangan qiymati (aktivni sotishda qilingan xarajatlar chegirib tashlanganda) joriy qiymatidan kamroq bo'lsa, bank aktivni yangi real qiymatida hisobdan chiqarilishi, xarajatlar esa "Boshqa foizsiz xarajatlar" hisobvarag'ida hisobga olinishi kerak. Agar aktiv keyinchalik yuqoriroq narxlarda sotilsa, foyda faqatgina sotish haqiqatda amalga oshirilganda hisobga olinadi.

Bank filiallari boshqa ko'chmas mulklar o'rnatilgan muddat (3 yil) davomida sotilmay qolgan hollarda xat bilan Bosh bankka murojaat qiladilar, Bosh bank esa o'z navbatida Markaziy bankka murojaat qiladi va Markaziy bank tomonidan boshqa ko'chmas mulkka egalik qilish davrini qo'shimcha ravishda ikki yilgacha bo'lgan muddatga uzaytirishi mumkin.

Banklarda kredit, lizing va faktoring operatsiyalari hisobi (2-ma'ruza)

Tijorat banklari tomonidan lizing operatsiyalarini amalga oshirish va buxgalteriya hisobini yuritish tartibi

Banklarda lizing operatsiyalari hisobini tashkil qilishdabuxgalteriya hisobida umumqabul qilingan tamoyillardan foydalaniladi: buxgalteriya hisobining ikki yoqlama yozuv usulini yuritish; uzluksizlik; xo'jalik operatsiyalari, aktivlar va passivlarni pulda baholanishi; aniqlik; hisoblash; oldindan ko'ra bilish (ehtiyotkorlik); mazmunning shakldan ustunligi; ko'rsatkichlarning qiyoslanuvchanligi; moliyaviy hisobotning betarafligi; hisobot davri daromadlari va xarajatlarining muvofiqligi; aktivlar va majburiyatlarning haqiqiy baholanishi.

Lizing operatsiyalari hisobi buxgalteriya hisobining milliy vaxalqaro standartlari hamda boshqa buxgalteriya hisobini yuritishning amaldagi me'yoriy xujjatlariga muvofiq tashkil etiladi.

O'zbekiston Respublikasida lizing operatsiyalari quyidagi qonun va qonunosti hujjatlari asosida amalga oshiriladi:

- 1995 yil 21 dekabrda qabul qilingan O'zbekiston Respublikasi Fuqorlik kodeksining 587-599 – moddalari;
- O'zbekiston Respublikasining 1999 yil 14 apreldagi "Lizing to'g'risida" gi qonuni;
- O'zbekiston Respublikasining "Banklar va bank foliyati to'g'risida" gi qonuni;
- Markaziy bankning "Tijorat banklarida lizing operatsiyalarini amalga oshirish va ularning buxgalteriya hisobini yuritish tartibi to'g'risida " gi Nizomi;
- 2001 yil 1-fevralda kuchga kirgan "Xalqaro moliyaviy lizing to'g'risida" gi Konvensiya;
- O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2002 yilda qabul qilingan "Lizing faoliyatini rivojlantirishni yanadarag'batlantirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi 3122-sonli Farmoni;
- O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2009 yil 28 iyuldagi "Tijorat banklarining investitsiya loyihalarini moliyalashtirishga yo'naltirilgan uzoq muddatli kreditlari ulushini ko'paytirishni rag'batlantirish borasidagi qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi Qarori ; O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2010 yil 26-noyabrdagi PQ-1438-sonli "2011-2015 yillarda respublika moliya – bank tizimini yanada isloh qilish va barqarorligini oshirish hamda yuqori xalqaro reyting ko'rsatkichlariga erishishning ustuvor yo'nalishlari to'g'risida"gi Qarori;
- O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2011 yil 30 dekabrdagi PQ-1675-sonli "O'zbekiston Respublikasining 2012 yilgi asosiy makro iqtisodiy ko'rsatkichlari prognozi va davlatbyudjeti parametrlari to'g'risida" gi Qarori;
- O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Maxkamasining 2011 yil

21 maydagi 143-sonli " O'zbekiston Respublikasida lizingxizmatlarini yanada rivojlantirish va tartibga solish chora- tadbirlari to'g'risida" gi Qarori;

- O'zbekiston Respublikasining 2011 yil 4 oktyabrdagi №O'RQ- 301-sonli "Kredit axboroti to'g'risida" gi qonuni;

- O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2012 yilning 10 may kunidagi "2012-2016 yillarda O'zbekiston Respublikasida Xizmat ko'rsatish sohasini rivojlantirish Dasturi to'g'risida" gi Qarori.

Lizing operatsiyalari moliyaviy barqaror bo'lgan xo'jalik yurituvchi sub'yektlarga to'lovga qodir, ta'minlanganlik, bank tomonidan lizing ob'yektini sotib olishga investitsiya qilingan kredit mablag'larini qaytarishlik va maqsadga muvofiq foydalanishlik tamoyillari asosida amalga oshiriladi.

Lizing operatsiyasi lizing ob'yekti lizing oluvchi tomonidan bevosita tadbirkorlik faoliyatini amalga oshirish maqsadida ishlatilishi ko'zda tutilgan hollarda ko'rsatiladi.

Qimorxonalar va billiardxonalarni tashkil etishda lizing ob'yektini qo'llash ko'zda tutilgan hollarda lizing xizmatlarini ko'rsatishga yo'l qo'yilmaydi.

Lizing bo'yicha moliyaviy ijaraga olingan mol-mulkning tasodifan nobud bo'lishi, yo'qolishi, o'g'irlanishi, shikastlanishi, buzilishi va barvaqt eskirishi xavfi bilan bog'liq bo'lgan tarzdagi har qanday yetkazilishi mumkin bo'lgan zarardan lizing ob'yektini sug'urtalash taraflarning kelishuviga binoan bajariladi. Bunday kelishuv bo'lmagan taqdirda, lizing oluvchi lizing ob'yekti sug'urtasi uchun javobgar bo'ladi. Lizing beruvchi va lizing oluvchi o'zaro kelishgan holda qonun hujjatlariga muvofiq lizing ob'yektini jadal amortizatsiya qilishni qo'llash huquqiga ega.

Tomonlarning kelishuviga ko'ra lizing shartnomasi uch tomonlama (sotuvchi-lizing beruvchi-lizing oluvchi) yoki ikki tomonlama (lizing beruvchi-lizing oluvchi) tuzilishi mumkin.

Lizing shartnomasi imzolanganidan so'ng, lizing beruvchining hisobvarag'idan lizing ob'yektini sotib olish uchun pul mablag'lari chiqib ketgunga qadar, lizing oluvchi tomonidan lizing shartnomasini ayrim shartlarini o'zgartirish istagi bo'lsa, vakolat doirasida Kredit komissiyasi yoki Kredit qo'mitasi ushbu o'zgarishlarni ko'rib chiqishi mumkin. Barcha qilinadigan o'zgartirishlar lizing shartnomasiga qo'shimcha yozma ravishda kelishuv orqali rasmiylashtiriladi.

Agar lizing shartnomasi imzolanganidan so'ng, ayrim jiddiy sabablarga ko'ra lizing oluvchi yoki lizing ob'yekti o'zgartirilsa, vakolat doirasiga qarab Kredit qo'mitasi yoki Kredit komissiyalari tomonidan ushbu o'zgarishlar ko'rib chiqilishi mumkin.

Lizing shartnomasi munosabati bilan sarflangan mablag'larning qaytarilishi kafolati sifatida lizing beruvchi lizing oluvchidan O'zbekiston Respublikasi qonunchiligida belgilangan ta'minotini (depozit ko'rinishda garov, ko'chmas mulk garovi, bank yoki sug'urta kompaniyalarining kafolati, sug'urta kompaniyalarining sug'urta polisi, moliyaviy barqaror uchinchi shaxs kafilligi va qonunchilikda belgilangan boshqa taminotlar) taqdim etishni talab qilishi mumkin.

O'zbekiston Respublikasi milliy valyutasida amalga oshirilishi ko'zda tutilgan barcha lizing operatsiyalari bo'yicha hisob-kitoblar milliy valyutada amalga

o'shiriladi. Bankning o'z mablag'lari hisobidan xorijiy valyutada lizing ajratishi faqat bank Boshqaruvi (Kredit qo'mitasi qarori asosida) ruxsati bilan amalga oshiriladi, bunda qilinadigan barcha lizing operatsiyalari bo'yicha hisob-kitoblar xorijiy valyutada amalga oshiriladi.

Milliy va xorijiy valyutada lizing xizmatlari ko'rsatilishida foiz stavkalari amaldagi bank foiz siyosatiga asosan lizing oluvchi va lizing beruvchi bank o'rtasidagi o'zaro kelishuv bilan o'rnatiladi.

Lizing to'lovlari o'z ichiga lizing ob'yekti uchun to'langan summa, lizing foiz summasi va dastlabki bevosita xarajatlardan (lizing oluvchi tomonidan lizing ob'yektini foydalanishga topshirish dalolatnomasi imzolangan qadar qaytarilmagan taqdirda qo'shiladi) tashkil topadi.

Lizing to'lovlarini qaytarish jadvalini tuzishda kamayib borish uslubidan foydalaniladi. Lizing to'lovlari lizing oluvchi tomonidan to'lov jadvali asosida to'lanadi. To'lov jadvali taraflar kelishuvi bilan tuzilib, lizing shartnomasining ajralmas qismi hisobladi.

Lizing to'lovlarini qaytarish jadvali tuzilayotgan paytda, lizing oluvchi o'z xohishiga ko'ra dastlabki bevosita xarajatlarni oldindan to'lab berishi mumkin. Lizing to'lovlarini qaytarish jadvali oyma-oyga teng miqdorda taqsimlangan, avans to'lovlarini aks ettirgan bo'lishi va quyidagilar alohida aks ettirilishi shart:

1. Lizing to'lovi muddatlari aniq ko'rsatilishi;
2. Asosiy qarz teng miqdorda taqsimlanishi;
3. Lizing bo'yicha foizlar hisob kitobi.

Agar loyiha bo'yicha imtiyozli davr nazarda tutilsa, avans to'lovlari lizing to'lovlarini qaytarish jadvalida imtiyozli davrdan oldin o'rnatiladi. Lizing to'lovlarini qaytarish jadvali 12 oydan ortiq muddatga tuzilishi shart.

Avans to'lovlari summasi, davr komissiyasi va komission to'lov summasi lizing oluvchi tomonidan ochiladigan alohida depozit hisobvarag'ida jamlanadi. Lizing bo'yicha foizli daromadlarni bank balansida hisoblab borish lizing dastlabki tan olingan kundan boshlab (lizing obyektini lizingga berish vaqtida) amalga oshiriladi.

YA'ni lizing summasi 19909 – "Tovar-moddiy qimmatliklar uchun to'langan mablag'lar" hisobvarag'idan lizing 15600 – "Lizing (moliyaviy ijara)" hisobvarag'iga o'tkazilgan vaqtdan boshlab bank tomonidan 19909 – "Tovar-moddiy qimmatliklar uchun to'langan mablag'lar" hisobvarag'idan lizing ob'yekti uchun sotuvchining hisobvarag'iga mablag'lar o'tkazilgan kundan lizingni dastlabki tan olingungacha bo'lgan davrga lizing shartnomasida kelishilgan foizlarda davr komissiyasi hisoblanadi va lizing oluvchidan undiriladi.

Lizing ob'yekti bilan bog'liq dastlabki bevosita xarajatlarga davr komissiyasi hisoblash ham ushbu to'lovlar o'tkazilgan kundan va summasidan hisoblanadi va lizing oluvchidan undiriladi.

Tijorat bankida lizing ob'yekti lizing oluvchi tomonidan tanlangan bo'lib, sotuvchi tomonidan oldi-sotdi shartnomasidan kelib chiquvchi majburiyatlar bajarilmasdan, pul mablag'lari lizing beruvchiga qaytarilganda ushbu davr uchun lizing shartnomasida kelishilgan foiz miqdorida davr komissiyasi hisoblanadi va lizing oluvchidan undiriladi. Ushbu shart lizing shartnomasida ko'rsatib o'tilishi

lozim.

Banklarda davr komissiyasi avtomatlashtirilgan bank dasturlarida "Rasmiylashtirish davrida lizingning hisobi" tizimida avtomatik tarzda amalga oshiriladi. Ushbu tizimga ma'lumotlar to'g'ri va haqqoniy kiritilishiga filial kredit bo'limi boshlig'i va mas'ul xodim javobgardirlar. Bunda har bir lizing oluvchi uchun alohida 19909....222 hisobvaraq ochiladi va hisobi alohida yuritiladi.

Lizing ob'yektini foydalanishga qabul qilish dalolatnomasi imzolanganiga qadar, bank tomonidan sotuvchiga va boshqa lizing ob'yekti uchun xarajatlarga o'tkazilayotgan mablag'lar lizing oluvchi xabardorligida amalga oshiriladi. Banklar mablag'lar bo'yicha lizingoluvchi bilan o'zaro hisob-kitoblar dalolatnomasini olib borishlari lozim. Ushbu talab lizing shartnomasida alohida ko'rsatilishi shart.

Davr komissiyasini to'g'ri hisoblash, o'zaro hisob kitoblardalolatnomasini o'z vaqtida amalga oshirish ushbu loyihaga mas'ul kredit xodimi tomonidan amalga oshiriladi. Lizing bo'yicha foizlarhisob kitobida imtiyozli davr o'rnatish taqiqlanadi. Lizing ob'yektiavval lizing beruvchi bank balansiga kirim qilinib, so'ngra lizing oluvchiga lizingga berilsa, lizing bo'yicha foiz hisoblash, lizing ob'yektini foydalanishga qabul qilish dalolatnomasini imzolanganidan so'ng foiz hisoblanadi. Lizing ob'yektini avval lizing beruvchi bank balansiga kirim qilish faqat bank Bosh ofisi ruxsati bilan amalga oshiriladi.

Lizing hujjatlarini yig'ish, tayyorlash va rasmiylashtirish bilan bog'liq bankning komission to'lovi lizing ob'yekti qiymatining 0,5 foizi miqdorida undiriladi.

Kommission to'lov lizing ob'yektini foydalanishga qabul qilishdalolatnomasi imzolanganiga qadar lizing oluvchining hisobvarag'idan yoki alohida depozit hisobvaraqida jamg'arilgan mablag'lardan undiriladi.

Lizing bo'yicha avans to'lovlar, komission to'lov va davr komissiyasi uchun yetarli mablag'lar alohida depozit hisobvarag'iga lizing oluvchi tomonidan birdaniga o'tkazilishi yoki lizing ob'yekti keltirilishi davriga mos ravishda oyma-oy o'tkazilishi mumkin. Lizing ob'yektini foydalanishga qabul qilish dalolatnomasi va tuzilgan lizing to'lovlarini qaytarish jadvali imzolanganach, alohida depozit hisobvaraqda saqlanayotgan mablag'lar avans to'lovlar va davr komissiyasiga yo'naltirilishi lozim.

Komission to'lovlar va davr komissiyasida asosiy qarzga qo'shib, lizing to'lovlarini qaytarish jadvalini tuzish taqiqlanadi.

Lizing uchun mas'ul kredit xodimi tegishli lizing hisobvaraqlarini ochish va imzolangan lizing to'lovlarini qaytarishjadvaliga asosan to'lovlarni amalga oshirish uchun buxgalteriya bo'limiga farmoyish tayyorlaydi. Lizing operatsiyasiga tegishli lizing hisobvaraqlari faqat lizing ob'yektini foydalanishga qabul qilish dalolatnomasi va tuzilgan lizing to'lovlarini qaytarish jadvali imzolanganach ochilishi shart.

Lizing oluvchi tomonidan lizing to'lovlari o'z vaqtida amalga oshirilmagan taqdirda aktivga "Foizlarni o'stirmaslik to'g'risida"gi Nizomga (2003 yil11 oktyabrda 25/7-son bilan O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki Boshqaruvi tomonidan tasdiqlangan, 2004 yil 24 yanvarda 1304-son bilan O'zbekiston Respublikasi Adliya vazirligida ro'yxatga olingan) asosan foiz o'stirmaslik maqomi beriladi va aktivning kelgusi hisobi mazkur Nizomga muvofiq amalga oshiriladi.

Lizing "Tijorat banklarida aktivlar sifatini tasniflash va aktivlar bo'yicha

ehtimoliy yo'qotishlarni qoplash uchun zaxiralar shakllantirish hamda ulardan foydalanish tartibi to'g'risida" (2015 yil 14 iyul 2696-son) talablaridan kelib chiqqan holda tasniflanadi.

Tijorat banklarida lizingni hisobga olish uchun «O'zbekiston Respublikasi tijorat banklarida buxgalteriya hisobi hisobvaraqlari rejasida»da keltirilgan hisobvaraqlardan foydalaniladi. Shuningdek, O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki tomonidan bank operatsiyalarini hisobga olish bo'yicha chiqarilgan me'yoriy hujjatlar asosida olib boriladi.

Tijorat banklari yuqoridagi talablardan kelib chiqqan holda o'z ishchi hisobvaraqlar rejasini ishlab chiqadi va shu asosida o'zlarida amalga oshirilayotgan operatsiyalar bo'yicha aktiv moddasiga shaxsiy hisobvaraqlar ochadi, zarur bo'lganda qo'shimcha jurnal hisobi va reyestrlar yuritilishi mumkin.

Hisobvaraqlar rejasidagi 10000 – «Aktivlar» bo'limidagi hisobvaraqlar bank ichki hisobvaraqlari hisoblanadi. Shuning uchun, tijorat banklari Markaziy bank talablari va ichki hisob siyosatidan kelib chiqqan holda ushbu hisobvaraqlarda analitik hisobni qanday yuritishni o'zlari belgilaydilar. Bank aktivlarining analitik hisobi bank faoliyatini boshqarish va soliqqa tortish tartibini hisobga olgan holda tashkil etiladi.

Tijorat banklarida lizingga berilgan aktivlar xisobi 15600- “Lizing (moliyaviy ijara)” xisob varag'ida yuritiladi.

Hisobvaraq lizing oluvchi turiga ko'ra quyidagicha bo'ladi: 15601 - Boshqa banklarga berilgan lizing.

15605 - Yakka tartibdagi tadbirkorlarga berilgan lizing.

15607- Davlat korxonalar, tashkilot va muassasalariga berilgan lizing.

15609- Chet el kapitali ishtirokidagi korxonalariga berilgan lizing.

15611 - Nodavlat notijorat tashkilotlariga berilgan lizing. 15613- Xususiy korxonalar, xo'jalik shirkatlari va jamiyatlarga berilgan lizing.

15615 - Bank bo'lmagan moliyaviy muassasalarga berilgan lizing. 15617 - Muddati o'tgan lizing.

15619 - Shartlari qayta ko'rib chiqilgan lizing.

15699 - Lizing bo'yicha ko'rilishi mumkin bo'lgan zararlarni qoplash zaxirasi (kontr-aktiv).

15601-15615 hisobvaraqlarda bank tomonidan berilgan lizing hisobi olib boriladi. Hisobvaraqlarning debetida lizing bo'yicha sof investitsiya summasi aks ettiriladi. Hisobvaraqlarning kreditida asosiy qarz so'ndirilganda kelib tushgan pul mablag'lari, shuningdek, 15617- “Muddati o'tgan lizing” va 15619 – “Shartlari qayta ko'rib chiqilgan lizing” hisobvaraqlariga hamda Markaziy bank me'yoriy hujjatlarida ko'zda tutilgan boshqa hisobvaraqlarga o'tkazilgan summa aks ettiriladi. Tahliliy hisob har bir lizing shartnomasi bo'yicha alohida shaxsiy hisobvaraqlarda olib boriladi. 15617 - Muddati o'tgan lizing hisobvarag'da lizing bo'yicha muddati o'tgan qarz hisobi olib boriladi. Hisobvaraqning debetida qayta tasniflangan va 15601- “Boshqa banklarga berilgan lizing”, 15605- “Yakka tartibdagi tadbirkorlarga berilgan lizing”, 15607- “Davlat korxonalar, tashkilot va muassasalariga berilgan lizing”,

15609- “Chet el kapitali ishtirokidagi korxonalariga berilgan lizing”,

15611-“Nodavlat notijorat tashkilotlarga berilgan lizing”,

15613-“Xususiy korxonalar, xo‘jalik shirkatlari va jamiyatlarga berilgan lizing” va 15615- “Bank bo‘lmagan moliyaviy muassasalarga berilgan lizing” hisobvaraqlaridan ushbu xisobvaraqa o‘tkazilgan lizing bo‘yicha asosiy qarz summasi bo‘yichavujudga kelgan muddati o‘tgan qarz summasi aks ettiriladi. Hisobvaraqlarning kreditida lizing oluvchi yoki uchinchi shaxs tomonidan to‘langan qarz summasi, qayta tasniflangan va boshqatoifaga o‘tkazilgan va yoki 15699-“Lizing bo‘yicha ko‘rilishi mumkin bo‘lgan zararlarni qoplash zaxirasi” (kontr-aktiv) hisobvaraqlarini debetlash orqali hisobdan chiqarilgan summa aks ettiriladi.

Tahliliy hisob har bir lizing shartnomasi bo‘yicha alohida shaxsiy hisobvaraqlarda olib boriladi.

15619 – “Shartlari qayta ko‘rib chiqilgan lizing” hisobvarag‘ida lizing shartnomasi va unga qo‘shimcha kelishuvga muvofiq asosiy shartlari o‘zgartirilgan lizing hisobi olib boriladi. Hisobvaraqlarning debetida qayta tasniflangan va 15601-“Boshqa banklarga berilgan lizing”, 15605-“Yakka tartibdagi tadbirkorlarga berilgan lizing”, 15607-“Davlat korxonasi, tashkilot va muassasalariga berilgan lizing”, 15609-“Chet el kapitali ishtirokidagi korxonalariga berilgan lizing”, 15611-“Nodavlat notijorat tashkilotlarga berilgan lizing”, 15613-“Xususiy korxonalar, xo‘jalik shirkatlari va jamiyatlarga berilgan lizing” va 15615-“Bank bo‘lmagan moliyaviy muassasalarga berilgan lizing” hisobvaraqlaridan ushbu hisobvaraqa o‘tkazilgan shartlari qayta ko‘rib chiqilgan lizing summasi aks ettiriladi. Hisobvaraqlarning kreditida lizing bo‘yicha to‘langan qarz summasi, qayta tasniflangan va/yoki 15699-“Lizing bo‘yicha ko‘rilishi mumkin bo‘lgan zararlarni qoplash zaxirasi” (kontr-aktiv) hisobvarag‘ini debetlash orqali hisobdan chiqarilgan summa aks ettiriladi. Tahliliy hisob har bir lizing shartnomasi bo‘yicha alohida shaxsiy hisobvaraqlarda olib boriladi.

15699 – “Lizing bo‘yicha ko‘rilishi mumkin bo‘lgan zararlarni qoplash zaxirasi (kontr-aktiv)” hisobvaraqlarda bank tomonidan undirib olinmaslik ehtimoli mavjud bo‘lgan lizing bo‘yicha ko‘rilishi mumkin bo‘lgan zararlarni qoplash zaxirasi hisobi olib boriladi.

Hisobvaraqlarning kreditida tashkil etilgan zaxira summasi va/yoki zaxiraning o‘sish summasi aks ettiriladi. Hisobvaraqlarning debetida zaxiraning kamayish summasi va/yoki bekor qilingan summasi aks ettiriladi. Tahliliy hisob har bir lizing shartnomasi bo‘yicha alohida shaxsiy hisobvaraqlarda olib boriladi. Tijorat banklarida lizing operatsiyalari buxgalteriya hisobining maqsadi hisob tizimi va foydalanuvchilar uchun bankning lizing operatsiyalari to‘g‘risidagi ma‘lumotlarni tan

olish, o‘lchash, ularni jamlash va ularni aniq yetkazib berishdir.

Buxgalteriya hisobi vazifalarini tizimlashgan holda banklarda lizing operatsiyalari hisobi vazifalari ham alohida guruhlandi:

- bankning lizing operatsiyalari asosiy ko‘rsatkichlari bo‘yicha rejaning

bajarilishini nazorat qilish;

- bankning lizing operatsiyalarini amalga oshirishni o'z vaqtida va to'g'ri belgilash;

- bank bergan lizingni tan olish va ularni hisobda aks ettirish to'g'riligini ta'minlash;

- bankning lizing operatsiyalari hisobini to'g'ri yuritish va moliyaviy hisobotlar tayyorlash uchun ma'lumot bilan ta'minlash;

- zamonaviy takomillashgan hisob tizimini tatbiq qilish, bank lizing operatsiyalari ko'rsatkichlari uslubiyoti va moliyaviy hisobot shakllarini takomillashtirish;

- bank faoliyati samaradorligini oshirish, boshqaruv qarorlarini qabul qilish uchun o'tkazilgan tahlil va tezkor nazoratga zarur ishonchli va aniq ma'lumotlarni shakllantirish;

- bank aktivlari butligini va ulardan samarali foydalanishni hisobga olinishini to'liq ta'minlab berish.

Lizing beruvchi bankda lizing operatsiyalari hisobi

Tijorat banklarida lizing operatsiyalari o'zining hisob siyosativa lizing hamda buxgalteriya hisobiga oid me'yoriy hujjatlari asosida hisobga olinadi.

Dastlabki tan olish lizing shartnomasining amal qilish muddati boshlanishida amalga oshiriladi. Bunda, lizing beruvchi bank lizingga berilgan lizing ob'yektini o'z balansida sof investitsiyasi qiymati, ya'ni lizing ob'yektini sotib olish, uni lizing oluvchiga yetkazib berish va foydalanishga shay holga keltirish bilan bog'liq xarajatlar yig'indisi yoki uning haqqoniy qiymatida, ularning qaysi biri kichik bo'lsa, o'sha summada aktiv sifatida tan oladi. Lizing beruvchi bank lizing ob'yekti uchun to'lovlarni sotuvchiga oldindan to'lab berib lizing ob'yekti to'g'ridan-to'g'ri lizing oluvchiga yetkazib berilsa, lizing beruvchi bank foydalanishga qabul qilish dalolatnomasiga asosan memorial order to'ldirib, quyidagi buxgalteriya amallarini bajaradi. Lizing oluvchi tomonidan lizing ob'yektini olishda avans to'lovi, davr komissiyasi, komission to'lovlar va boshqa xarajatlar uchun alohida hisobraqam ochiladi:

Dt– Lizing oluvchining talab qilib olguncha depozit hisobraqami yoki 10101.. «kassadagi naqd pullar»;

Kt-29801- lizing oluvchining unikal kodi bilan ochilgan hisobraqami;

Lizing beruvchi bank lizing ob'yekti uchun to'lovlarni sotuvchiga to'lab berib, lizing ob'yekti to'g'ridan-to'g'ri lizing oluvchiga yetkazib berilsa, lizing beruvchi bank foydalanishga qabul qilish dalolatnomasiga asosan memorial order to'ldirib, quyidagibuxgalteriya amallarini bajaradi:

Dt– 19909...222 -Tovar-moddiy qimmatliklari uchun to'langan mablag'lar;

Kt– lizing ob'yekti sotuvchining hisobraqami yoki bankning vakillik hisobraqami;

Dt- 15600 Lizing(moliyaviy ijara) (tegishli mos hisobraqam);

Kt- 19909...222 Tovar moddiy qimmatliklar uchun to'langan mablag'lar.

Lizing ob'yekti avval lizing beruvchi bank balansiga kirim qilinib, so'ngra lizing oluvchiga lizingga berilsa, quyidagi buxgalteriya o'tkazmalari beriladi:

Dt- 16561 Ombordagi asosiy vositalar;

Kt- 19909...222 Tovar-moddiy qimmatliklari uchun to'langan mablag'lar;

Dt- 15600 Lizing(moliyaviy ijara) (tegishli mos hisobraqam);

Kt- 16561 Ombordagi asosiy vositalar.

Lizing beruvchi - bank tomonidan amalga oshirilgan va lizing shartnomasiga muvofiq lizing oluvchi tomonidan qoplanadigandastlabki bevosita xarajatlar lizing ob'yektining qiymatiga qo'shiladi:

Dt- 19909...222 -Tovar-moddiy qimmatliklari uchun to'langan mablag'lar;

Kt- lizing oluvchining(mijoz) hisobraqami yoki bankning vakillik hisobraqami.

Lizing ob'yekti lizing oluvchi bank balansida aktiv va majburiyatlarning alohida moddalari sifatida aks ettirilishi lozim. Lizing bo'yicha majburiyatni aktiv summasidan chegirib tashlagan holda (kontr-aktiv hisobvaraqa sifatida) ko'rsatishga ruxsat etilmaydi.

Lizing oluvchi bank tomonidan lizing dastlabki tan olingandanso'ng keyingi hisob majburiyat bo'yicha asosiy qarz summasini (dastlabki tan olingan summani) va lizing bo'yicha foizlar to'lash hisobini yuritishdan iborat. Keyingi hisob, lizing bilan bog'liq barcha xavf-xatarlar lizing oluvchiga o'tganligi sababli lizing oluvchi bank tomonidan lizing ob'yektini baholab borish, amortizatsiya ajratmalarini va shartnomada ko'zda tutilgan boshqaxarajatlarni amalga oshirish ishlarini ham o'z ichiga oladi.

Dastlabki tan olishda yoki ob'yektni lizingga olish vaqtida lizing oluvchi bankning lizing foizi bo'yicha xarajatlari buxgalteriya hisobida aks ettirilmaydi.

Lizing shartnomasida lizing oluvchi bank va lizing beruvchilizing to'lovlari jadvalini kelishib oladi, unda lizing oluvchi bankning foizli xarajatlari, lizing ob'yektining qiymatini qoplash bo'yicha majburiyatlar va ularning lizing muddati davomida taqsimlanishi ko'rsatiladi.

Lizing to'lovlari jadvalida lizing oluvchi bankning foizli xarajatlari lizing shartnomasining amal qilish muddati davomida davrlar bo'yicha teng taqsimlanishi aks ettirilishi lozim. Bunda, lizing shartnomasining har bir davrida qoplanmagan majburiyatlar qoldig'iga doimiy foiz stavkasi qo'llaniladi.

Lizing oluvchi bank tomonidan lizing to'lovlari jadvaliga muvofiq lizing bo'yicha foizli xarajatlar hisoblanganda quyidagi buxgalteriya o'tkazmalari beriladi:

Dt - 54198 Boshqa banklardan olingan lizing bo'yicha foizlixarajatlar

Dt - 54199 Boshqa lizing beruvchilardan olingan lizing bo'yicha foizli xarajatlar;

Kt - 22408 Lizing (moliyaviy ijara) bo'yicha hisoblangan foizlar. Lizing oluvchi bank tomonidan lizing to'lovlari quyidagi buxgalteriya o'tkazmalari orqali amalga oshiriladi:

Dt - 22408 Lizing (moliyaviy ijara) bo'yicha hisoblangan foizlar;Dt - 22100 Lizing (moliyaviy ijara) bo'yicha majburiyatlar;

Kt - Bankning vakillik yoki lizing beruvchining depozit hisobvarag'i.

Lizing oluvchi bank tomonidan lizing ob'yekti bo'yichaamortizatsiya ajratmalari "O'zbekiston Respublikasi banklarida asosiy vositalarning buxgalteriya hisobi

to'g'risida Yo'riqnoma" (2004 yil 17 dekabr, ro'yxat raqami 1434) talablari asosida amalga oshiriladi va quyidagi buxgalteriya o'tkazmasi babariladi:

Dt- 56626 Ob'yektlarni ijaraga olish va uni takomillashtirish huquqi bo'yicha eskirish summasi;

Kt- 16519 Ob'yektlarni ijaraga olish va uni takomillashtirish huquqi bo'yicha yig'ilgan eskirish summasi (kontr-aktiv).

Aniq bir davrdagi lizing oluvchi bankning lizing ob'yekti bo'yicha amortizatsiya ajratmasi va moliyaviy xarajatlari (lizing bo'yicha foizlari) summasi mazkur davrda to'lanishi kerak bo'lgan lizing to'lovlari summasiga teng bo'lmasligi mumkin.

Lizing ob'yektini yillik qayta baholash lizing oluvchi bank tomonidan qonunchilikda o'rnatilgan tartibda amalga oshiriladi.

Lizing oluvchi bank tomonidan oxirgi to'lovlar amalga oshirilganidan keyin 16515, 16519, 22100 va 22408 - balans hisobvaraqlarida mazkur lizing operatsiyalari bo'yicha ochilgan shaxsiy hisobvaraqlar (analitik hisob) qoldig'i nolga teng bo'ladi va mulkka egalik huquqi lizing oluvchiga o'tadi.

Lizing ob'yektini lizing oluvchi bankka o'tkazish quyidagi buxgalteriya o'tkazmalari orqali amalga oshiriladi:

Dt - 16500 Asosiy vositalar (tegishli mos hisobvaraq);

Dt - 16519 Ob'yektlarni ijaraga olish va uni takomillashtirish huquqi bo'yicha yig'ilgan eskirish summasi (kontr-aktiv);

Kt - 16515 Ob'yektlarni ijaraga olish va uni takomillashtirish huquqi;

Kt - 165xx Yig'ilgan eskirish summasi (tegishli mos hisobvaraq).

Lizing shartnomasi muddati oxirida lizing oluvchi bankka lizing ob'yektining sotish sanasidagi haqqoniy qiymatidan past narxda sotib olish huquqi berilgan bo'lsa, sotib olish quyidagi buxgalteriya o'tkazmasi orqali amalga oshiriladi:

Dt - 22100 Lizing (moliyaviy ijara) bo'yicha majburiyatlar;

Kt - Bankning vakillik yoki lizing beruvchining depozit hisobvarag'i;

22100 - Lizing (moliyaviy ijara) bo'yicha majburiyatlar hisobvarag'i yopilganidan so'ng, lizing obektiga bo'lgan mulk huquqi lizing oluvchiga o'tadi.

Lizing shartnomasi uning amal qilish muddatidan oldin to'xtatilib, lizing beruvchi tomonidan lizing ob'yekti shartnoma shartlarida belgilangan tartibda olib qo'yilgan taqdirda, lizing ob'yektini lizing beruvchiga qaytarish lizing shartnomasining amal qilish muddati to'xtatilgan sanadagi lizing ob'yektining qoplanmagan qiymati summasida amalga oshiriladi va bunda quyidagi buxgalteriya o'tkazmalari amalga oshiriladi:

Dt - 16519 Ob'yektlarni ijaraga olish va uni takomillashtirish huquqi bo'yicha yig'ilgan eskirish summasi (kontr-aktiv);

Kt - 16515 Ob'yektlarni ijaraga olish va uni takomillashtirish huquqi.

Lizing ob'yektining hisobdan chiqarish bo'yicha moliyaviy natija(foyda yoki zarar) lizing ob'yektining qoldiq (balans) qiymati va lizing to'lovlari jadvali bo'yicha qolgan qarz o'rtasidagi farq sifatida lizing ob'yektining hisobdan chiqarish bilan bog'liq bo'lgan xarajatlar summasini hisobga olgan holda aniqlanadi.

Lizing ob'yektining hisobdan chiqarish bo'yicha moliyaviy natija(foyda yoki zarar) aniqlaganda, oldingi qayta baholashlardagi lizing ob'yekti qiymatining

ko'paygan summasi, ya'ni oldingi baholashlar natijasida 30908 - "Boshlang'ich qiymatga nisbatan baholash qiymatining oshgan summasi" hisobvarag'ining kredit qoldig'i lizing ob'yektining chiqib ketishidan ko'rilgan daromad tarkibiga qo'shiladi va bir vaqtning o'zida ushbu hisobvara q bo'yicha rezerv kapitalini kamaytiradi.

Banklar lizing shartnomasi bo'yicha lizing oluvchi sifatida ishtirok etgan taqdirda lizingga olingan aktivlar hisobi 16515 - Ob'yektlarni ijaraga olish va uni takomillashtirish huquqining, lizing bo'yicha yuzaga kelgan majburiyatlar esa 22100 - Lizing (moliyaviy ijara) bo'yicha majburiyatlarning tegishli mos hisobvaraqlarida yuritiladi.

Lizing lizing oluvchi bankning moliyaviy hisobotlarida ham aktiv ham majburiyat sifatida tan olinadi. Ushbu dastlabki tan olish lizing shartnomasi muddati boshlanishida amalga oshiriladi. Bunda, lizing oluvchi bank lizing ob'yektini o'z balansida sof investitsiya qiymati yoki uning haqqoniy qiymatining qaysi biri kichik bo'lsa, o'sha summada aks ettiradi.

Iqtisodiy islohotlarning hozirgi bosqichida lizing operatsiyalarini tashkil etish, uni buxgalteriya hisobida aks ettirishning o'ziga xos tomonlarini hisobga olish lozim. Lizingni hisobga olishda xalqaro amaliyotda, asosan 2 ta konsepsiyadan foydalaniladi:

- mulkdorlarning yuridik huquqi;
- mulkdorlarning iqtisodiy huquqi.

Birinchi konsepsiyada mulkdorlik huquqi lizing oluvchiga o'tmaguncha ushbu aktivni buxgalteriya balansida hisobga olinmasligi va kapitallashtirilmassligi lozim. Demak, ijaradagi vositalar lizing beruvchining balansida aks ettiriladi.

Ikkinchi konsepsiyada ijara moliyaviy va tezkor turlargabo'linadi. Moliyaviy lizingda mulkdorlikning iqtisodiy huquqi lizing oluvchiga o'tadi, tezkor lizingda lizing beruvchida qoladi.⁴

Xalqaro amaliyotda lizing (moliyaviy ijara) jarayonlari hamda ular hisobi va hisobotiga moliyaviy hisobotlarning asosan quyidagi uchta xalqaro standarti ta'sir ko'rsatadi:

- № 1 - «Moliyaviy hisobotni taqdim etish»;
- № 16 - «Asosiy vositalar»;
- № 17 - «Ijara».

O'zbekiston Respublikasida lizingni hisobga olishda mulkdorlarning iqtisodiy huquqi konsepsiyasiga alohida ahamiyat beriladi va ushbu konsepsiya milliy standartlarda ham hisobga olingan.

Hozirgi kunda O'zbekistonda hisob tizimini moliyaviy hisobotning xalqaro standartlariga mos kelishini ta'minlash hamda buxgalteriya hisobi va hisoboti tizimida islohotlarni amalga oshirish va ularni moliyaviy hisobotning xalqaro standartlari darajasiga ko'tarish bo'yicha bir qator chora - tadbirlar belgilab olingan va xalqaro standartlarga tenglashtirilgan huquqiy va me'yoriy hujjatlar ishlab chiqilgan.

Banklarda lizing operatsiyalari hisobini takomillashtirishda uning boshlang'ich qiymatini to'g'ri shakllantirish maqsadga muvofiq bo'ladi.

Bunda 15600 Lizing(moliyaviy ijara) tegishli mos hisobraqamida lizingning

boshlang'ich qiymati shakllantiriladi. Tijorat banklarining hisobvaraqlar rejasida ushbu hisobvaraqlarning ta'rifini ko'radigan bo'lsak unda bank tomonidan berilgan lizing hisobi olib borilishi va hisobvaraqlarning debeti bo'yicha lizing bo'yicha sof investitsiya summasi aks ettirilishi qayd etilgan⁵. Lizing bo'yicha sof investitsiya summasi o'z ichiga lizing ob'yekti uchun to'langan summa va dastlabki bevosita xarajatlarni oladi.

Tijorat banklarida lizing operatsiyalarini amalga oshirish davrida yuzaga keladigan xarajatlarni ikki guruhga bo'linadi, ya'ni dastlabki bevosita va bilvosita xarajatlarni. Dastlabki bevosita xarajatlarni — lizing ob'yektini yetkazib berish, uni foydalanish uchun yaroqli holga keltirish bilan bog'liq bo'lgan va lizing ob'yekti qiymatiga qo'shiladigan xarajatlarni.

Faktoring operatsiyalari hisobini tashkil qilish

Iqtisodiyotda tarkibiy va sifat o'zgarishlari davom etayotgan hozirgi sharoitda banklar resurs kapitalining ko'payishi, bank xizmatlari doirasining yanada jadal kengayishi, innovatsion texnologiyalardan foydalanish evaziga raqobatning kuchayishi, jahonmoliya-bank tuzilmalari bilan aloqalarning rivojlanishi va bank-moliya innovatsiyalari segmentida loyihalarning ishlab chiqilishi O'zbekiston zamonaviy bank tizimining eng muhim tavsifi sifatidanamoyon bo'lmoqda. Bank muassasalari tarmog'ining kengayib borayotgani banklar o'rtasidagi raqobat muhitining kuchayishi hamda bank xizmat turlari sifati va ko'lamining oshib borishiga imkon berdi.

O'zbekiston tadbirkorlari uchun yangi bank xizmatlaridan biri — faktoringdir. Mazkur xizmatning mazmuni shundan iboratki, bank tomonidan tovarlar, ish va xizmatlar yetkazib beruvchilaridan to'lov talabnomalarini sotib olish amalga oshiriladi. Bu bank kreditining bir turidir. 1988 yilda qabul qilingan xalqaro faktoring to'g'risidagi Konvensiyaga muvofiq, operatsiyalar kamida to'rt belgiga mos tushgan taqdirdagina faktoring hisoblanadi:

- 1) kreditlashning mavjudligi;
- 2) mol yetkazib beruvchining buxgalteriya hisobini yuritishi;
- 3) uning qarzini inkassatsiyalash;
- 4) kredit riskidan sug'urtalash.

Hozirgi bosqichda faktoring mol yetkazib beruvchiga buxgalteriya, axborot, sotish, sug'urtalash, kredit, yuridik tavsifdagi xizmat ko'rsatish universal tizimida rivojlanmoqda.

Bozor barqarorligi, tovar-pul oqimlarining sekinlashishi sharoitida mol yetkazib beruvchilar og'ir ahvolda qoladilar. Ular jo'natilgan tovarlar negizida bank kreditlarini olishlari mumkin, ammo hisoblangan summalarni olish xatari shubhasiz saqlanib qoladi.

Iqtisodiy adabiyotlarda tijorat banklari va faktor kompaniyalarining faktoring operatsiyalari va ularni rivojlantirish yo'nalishlari xususida xilma-xil ilmiy-nazariy qarashlar mavjud. Ushbu paragrafda mazkur qarashlarni qiyosiy tahlil qilamiz va ularning amaliy ahamiyatiga baho beramiz.

Faktoring so'zi inglizcha so'z bo'lib, "vositachi", "agent" degan ma'nolarni anglatadi. Faktoring operatsiyalarida doim 3 tomon ishtirok etadi: faktor — vositachi

(tijorat banki yoki faktor kompaniyasi); mol yetkazib beruvchi; qarzdor (mahsulotlarni sotib oluvchi).

Taniqli iqtisodchi olim O.I.Lavrushin tahriri ostida chop etilgan “Pul, kredit, banklar” darsligida banklarning faktoring operatsiyalari uchun asos bo‘lib, bank tomonidan mol yetkazib beruvchi tomonidan jo‘natilgan tovarlarning hujjatlarini sotib olinishi va debitoridan to‘lov summasini undirish huquqini bankka berilishi hisoblanadi.⁷ Ammo, ushbu talqinda tovar hujjatlarini regress huquqi bilan yoki regress huquqsiz sotib olinishi o‘z ifodasini topmagan.

Mazkur manbada faktoring operatsiyalariga xos bo‘lgan quyidagi afzalliklar e‘tirof etilgan:

- mol yetkazib beruvchiga to‘lovni olishni tezlashtiradi;
- to‘lovni kafolatlaydi;
- schyot-fakturalarning hisobi bo‘yicha xarajatlarni kamaytiradi;
- sotib oluvchida moliyaviy qiyinchilik yuzaga kelgan sharoitda mol yetkazib beruvchilarga to‘lovlarni o‘z vaqtida olinishini ta‘minlaydi;
- mol yetkazib beruvchining moliyaviy ko‘rsatkichlarini yaxshilaydi.

Faktoring operatsiyalari sotib oluvchida moliyaviy qiyinchilik yuzaga kelgan sharoitda mol yetkazib beruvchilarga to‘lovlarni o‘z vaqtida olinishini ta‘minlaydi, degan xulosasi munozaralidir. Buning sababi shundaki, tovar hujjatlari regress huquqi bilan sotib olinganda, sotib oluvchida moliyaviy qiyinchilik yuzaga kelgan sharoitda mol yetkazib beruvchiga to‘lab berilgan summa tijorat banki tomonidan qaytarib olinadi.

YE.Jarkovskayaning fikriga ko‘ra, faktoring ochiq schyotlar bo‘yicha hisoblashish sharoitida mol yetkazib beruvchining faoliyatida yuzaga keladigan kassaviy farqlarni qisqartirishning qisqa yo‘li hisoblanadi.

Fikrimizcha, YE.Jarkovskayaning mazkur xulosasi o‘tish iqtisodiyoti mamlakatlari uchun muhim amaliy ahamiyat kasb etadi. Chunki ushbu mamlakatlarda xo‘jalik yurituvchi sub’yektlar o‘rtasida to‘lovsizlik muammosi mavjud. Kassaviy farq muammosi mazkur to‘lovsizlik muammosining namoyon bo‘lish shakllaridan biri hisoblanadi. Kompaniyalarda pul oqimining zaifligi yuzaga kelgan kassaviy farq muammosini qisqa muddatli davriy oraliqlarda bartaraf etish imkonini bermaydi.

Shu bilan birga Jarkovskayaning faktoring xususidagi ayrim fikr va mulohazalari munozaralidir. Masalan, uning fikriga ko‘ra, faktoring berilgan tijorat krediti ustidan nazorat qilish imkonini beradi.

Fikrimizcha, faktoringda tijorat krediti ustidan real nazorat qilishning iloji yo‘q. Chunki tovar sotib bo‘lingan, faktoring xizmati esa mol yetkazib beruvchiga ko‘rsatilgan. Faktoringning o‘z vaqtida qaytishi esa tovarni sotib oluvchining to‘lovga qobilligiga bog‘liq.

V.Borodinning xulosasiga ko‘ra, faktoring bo‘yicha sessiya shartnomasi asosiy shartnomaga nisbatan hosilaviy hisoblanadi. Buning sababi shundaki, debitor qarzdorlikni yon berish uchun debitor qarzdorlik mavjud bo‘lishi kerak. Yoki hech bo‘lmasa, kelgusida yuzaga kelishi aniq bo‘lgan debitor qarzdorlik to‘g‘risida ishonchli ma‘lumot bo‘lishi lozim¹⁰. Haqiqatdan ham debitor qarzdorlik mavjud bo‘lmasa faktoring munosabati ham yuzaga kelmaydi. Demak, sessiya shartnomasiga

ham zaruriyat tug'ilmaydi.

Z.Shirinskayaning fikriga ko'ra, tijorat banklari faoliyatida faktoring operatsiyalarini tashkil etish hozirgi zamon bank amaliyotida ilg'or va samarali xizmat ko'rsatish shakli sifatida alohida ta'kidlanayotgan bo'lsa-da, uning miqyosi va imkoniyatlari ma'lum ob'yektiv va sub'yektiv omillarga ko'ra cheklangandir¹¹.

T.Maslyukovaning fikricha, "faktoring" mijoz tomonidan bankka bir qator komission – vositachilik operatsiyalarini o'tkazish huquqini taqdim etilishidir¹².

G.Gamirov fikriga ko'ra, faktoring bu – "tovar va xizmatlarni qayta sotish va ular bo'yicha to'lovlar qabul qilishni kafolatlovchi va qarzlarni undirish bo'yicha huquqni sotib olishdir. Odatda bu yerda qisqa muddatli talablar to'g'risida gapirish mumkin. Faktor tomonidan mijozning kredit va valyuta risklarini bo'yniga oladi"¹³.

Xorijlik iqtisodchi olimlar tomonidan faktoringga berilgan ta'riflarda tovar hujjatlarini tijorat banki yoki faktor kompaniyasi tomonidan regress huquqi bilan yoki regress huquqsiz sotib olinishi o'z ifodasini topmagan. Faktoring operatsiyalaridagi kredit riski darajasi bevosita tovar hujjatlarini qaysi shart asosida sotib olinayotganligiga bog'liq (tovar hujjatlari regress huquqsiz sotib olinganda to'lovni undirish bilan bog'liq bo'lgan risk to'liq bankning yoki faktor kompaniyasining zimmasida bo'ladi). Bundan tashqari, bankning yoki faktor kompaniyasining faktoring operatsiyalaridan oladigan daromadiga ta'sir qiluvchi asosiy omillardan biri bo'lib, tovar hujjatlarini qaysi shart asosida sotib olinishi hisoblanadi. Odatda, tovar hujjatlarini regress huquqsiz sotib olishga asoslangan faktoringda komission to'lov stavkasi nisbatan yuqori bo'ladi). Shu sababli, faktoringga ta'rif berishda tovar hujjatlarini sotib olish shartlarining e'tirof etilishini maqsadga muvofiq, deb hisoblaymiz.

SH.Abdullayeva faktoring kompaniyalari tomonidan ko'rsatiladigan faktoring xizmatini tahlil qilgan. Uning fikriga ko'ra, "xaridordan qarzni undirish va kredit riskining oldini olish bilan birga, faktoring kompaniyasi sanoat firmasi eksport operatsiyalari bilan bog'liq bo'lgan jarayonlarni tijorat banki va sug'urta kompaniyasi funksiyalarini ham bir paytda bajaradi"¹⁴.

T.Bobaqulovning ilmiy izlanishlarida respublikamiz xo'jalik yurituvchi sub'yektlari o'rtasida debitor-kreditor qarzdorlik muammosining mavjudligi e'tirof etilgan va uning asosiy sababi sifatida monetizatsiya koeffitsenti darajasining past ekanligi ko'rsatilgan. Uning ta'kidlashicha, "monetizatsiya koeffitsentining past ekanligi iqtisodiyotda o'zaro to'lovsizlik muammosini chuqurlashtiradi, xo'jalik yurituvchi sub'yektlarning pul oqimini zaiflashtiradi, to'lov qobiliyatini rag'batlantirishga to'sqinlik qiladi va pulning aylanish tezligiga nisbatan salbiy ta'sirni yuzaga keltiradi"¹⁵.

Z.Umarovning fikricha faktoring – mahsulot yetkazib beruvchi va xizmat ko'rsatuvchilar tomonidan yetkazib berilgan tovarlar, bajarilgan ishlar yoki ko'rsatilgan xizmatlar uchun to'lovchilar tomonidan akseptlangan, lekin to'lov talabnomalari bo'yicha to'lov muddati yetib kelmagan va haqi to'lanmagan to'lovni, regress huquqsiz, olish huquqini beruvchi moliyalashga doir bank - moliyaviy agent xizmatlarining bir turi¹⁶.

Ushbu ta'rifda faktoring operatsiyasini bajarish uchun shartnomada yetkazib berilgan tovar, bajarilgan ish yoki ko'rsatilgan xizmat uchun to'lov muddati kechiktirilgan holatlar asos bo'lishi alohida qayd etib o'tilayapti. Sababi hozirgi kunda ayrim bank filiallarida ushbu operatsiyani bajarishda to'lov muddati yetib kelgan to'lov talabnomalar sotib olinmoqda.

Shu bilan birga Z.Umarovning faktoringga bergan ta'rifi O'zbekiston Respublikasi uchun xosdir.

Faktoring kompaniyalarining va banklar faktoring bo'limlarining faoliyati to'lovlarni to'liq va o'z muddatida to'lash xatarlari muammosini hal qilishga qaratilgan. Aylanma mablag'lardan samarali foydalanishda vaqt omili katta ahamiyatga ega. Debitorlik va kreditorlik qarzlarning to'planishi faqat to'lovlar muammosini chuqurlashtiradi, xolos.

Faktoring operatsiyalarining mazmuni nimadan iborat? "Faktor" so'zi ingliz tilidan tarjima qilinganda, makler, vositachi, agent ma'nosini bildiradi. Iqtisodiy nuqtai nazardan faktoring – bu mijozning qarzdorligidan pul mablag'larini undirish bo'yicha kompaniyalar yoki bunday operatsiyalar bilan shug'ullanuvchi bank tomonidan olib boriladigan davriy operatsiyalardir.

Bu mol yetkazib beruvchiga quyidagi ustunliklarni beradi:

- 1) 100 foizli kafolat, uni barcha hisoblar bo'yicha oladi;
- 2) uncha katta bo'lmagan kompaniyalar kredit bilan boshqarish kompaniyalarining o'ziga qaraganda, yaxshiroq ta'minlanadi. Ma'muriyat bu majburiyatdan ozod etiladi va kompaniya faoliyatini yaxshilash masalalariga qaratilishi mumkin;
- 3) pul mablag'larining tez va oldindan aniq oqimlari kafolatlanadi;
- 4) kompaniya o'sib borishi bilan qo'shimcha moliyaviy mablag'larga kirish ham kuchayadi. Chunki faktoring kelishuviga ko'ra, moliyaviy mablag'larning mavjudligi sotish hajmlarining o'sishiga mutanosibravishda o'sadi;
- 5) mol yetkazib beruvchi – korxonaning barqaror moliyaviy holatita'minlanadi.

Faktoring tufayli mol yetkazib beruvchida ishlab chiqarish faoliyati negizida kuchlarni markazlashtirish sharoiti yaratiladi. Moliyaviy holat yanada barqaror va to'laolmaslik xataridan ozod bo'linadi.

Faktoring tijorat kreditining, ya'ni sotilgan tovarlar uchun to'lovlarni kechiktirish ko'rinishida sotuvchilar tomonidan xaridorlarga tovar shaklida taqdim etiladigan kreditning mavjudligini ko'zda tutadi. Ammo bu yerda doimo xaridor tomonidanto'lovlarning ushlanib qolishi ko'rinishidagi xatar mavjud bo'ladi.

Bu muammoning hal qilinishini ta'minlash firma va faktoring kompaniyalari o'rtasida sherikchilik aloqalarining rivojlanishi bilan uzviy bog'liqdir. Faktoring firmasi mijozlarni to'lovga qobil xaridorlar to'g'risida xabardor qiladi. Xohish bo'lganda, jumladan, xorijiy mamlakatlarda to'lovlar uchun kafolatlarni o'z zimmasiga olinishi mumkin. Odatda faktoring firmasi qarzdorning to'laolmaslik qo'shimcha xatarini hamda mijozning foydasiga qator majburiyatlarni o'z zimmasiga oladi (buxgalteriya debitorlik qarzdorligi hisobi, moliyalash vazifalari va hokazo).

Faktoring firmasi xizmatlaridan foydalanib, korxonalar kelasi qarzlarni kerakli paytda naqd pulga aylantirish imkoniyatiga ega bo'ladi. Korxonaning moliyaviy

ahvoli yaxshilanadi, debitorlik hisoblarini yuritish va kreditorlik nazorati bo'yicha xarajatlar qisqaradi, shuningdek, korxonaga uchun eng muhimi, axborotlar taqdim qilish bo'yicha faktoring firmasi xizmatlaridan foydalanish imkoniyatiga ega bo'linadi. Iqtisodiyoti rivojlangan mamlakatlarda faktoringning dinamik rivojlanishi kredit-moliyamuassasalarining o'zgarib borayotgan xo'jalik yuritish sharoitlariga yuqori moslashuvchanligidan dalolat beradi.

Shu bilan birga, faktoringning rivojlanishi dunyoning bironta mamlakatida hozirgi paytgacha faktoring to'g'risida qonun qabul qilinmaganligi bilan ma'lum darajada cheklanmoqda. Ushbu operatsiyalar odatda xo'jalik faoliyatining u yoki bu jihatlarini ro'yxatga oladigan milliy xujjatlar bilan tartibga solinadi.

Bank ishining rivojlanish jarayoni faktoringning 2 ta ko'rinishi shakllanishiga olib keldi. Bular konvension (keng, ochiq) va konfidensial (cheklangan, yopiq) faktoringlardir. Tarixan, birinchi marta konvension (keng, ochiq) faktoring vujudga kelgan. Zamonaviy sharoitlarda konvension faktoring mijozlarga moliyaviy xizmat ko'rsatishning mukammal shakli hisoblanadi. Konvension faktoringda yetkazib beruvchi o'z schyotlarida majburiyatlar bankka sotilganligi to'g'risida ko'rsatadi, shu bilan birga faktoring bo'limi ishlab chiqarish funksiyalaridan boshqa funksiyalarni ham bajaradi (moliyalash, buxgalteriya, yuridik xizmat va boshqalar). Konfidensial (cheklangan, yopiq) faktoring xususiyati shundan iboratki, mijozning kontraktlari faktor firma tomonidanuning sotuvlarini kreditlash haqida ma'lumotga ega emasdir. Bu faktoring turida mol yetkazib beruvchining kontragentlari faktoring kompaniyasiga majburiyatlarini o'tkazganligi to'g'risida xabar bermaydi; yetkazib beruvchi bozor bilan munosabatni uzmaydi; faktoring bo'limi ba'zi funksiyalarni bajaradi, xolos sotib oluvchilardan pulni olishga huquqlarni sotib olish, qarzlarni to'lash va hakazo. Konfidensial faktoring riski hamda o'z navbatida narxi ham konvension faktoringga nisbatan yuqori bo'ladi.

Faktoringning huquqiy asoslari "Fuqarolik kodeksi"da o'z aksini topgan. Jumladan, majburiyat asosida kreditorga tegishli bo'lgan huquq (talab) uning tomonidan bitim bo'yicha boshqa shaxsga o'tkazilishi (talabdan boshqa shaxs foydasiga voz kechish) yoki qonun asosida boshqa shaxsga o'tishi mumkin.

Kreditorning huquqlari boshqa shaxsga o'tishi uchun, agar qonun yoki shartnomada boshqacha tartib nazarda tutilgan bo'lmasa, qarzdorning roziligi talab qilinmaydi.

Agar qarzdor kreditorning huquqlari boshqa shaxsga o'tganligi haqida yozma ravishda xabardor qilingan bo'lmasa, yangi kreditor shu tufayli kelib chiqqan o'zi uchun noqulay oqibatlar xavfini o'z zimmasiga oladi. Mazkur holda majburiyatning dastlabki kreditorga nisbatan bajarilishi tegishli kreditorga nisbatan bajarish deb hisoblanadi.

Kreditor huquqlarining boshqa shaxsga o'tishi haqidagi qoidalar regress talablarga nisbatan qo'llanilmaydi.

Kreditorning shaxsi bilan chambarchas bog'langan huquqlarning, xususan alimentlar to'g'risidagi va hayotga yoki sog'liqqa yetkazilgan zararni to'lash to'g'risidagi talablarning boshqa shaxsga o'tishiga yo'l qo'yilmaydi.

Agar qonunda yoki shartnomada boshqacha tartib nazarda tutilgan bo'lmasa,

dastlabki kreditorning huquqi yangi kreditorga huquq o'tish paytida mavjud bo'lgan hajmda va shartlar asosida o'tadi. Xususan yangi kreditorga majburiyatning bajarilishini ta'minlaydigan huquqlar, shuningdek talab bilan bog'liq boshqa huquqlar, shu jumladan to'lanmagan foizlarga huquq ham o'tadi.

O'z talabidan boshqa shaxs foydasiga voz kechgan kreditor talab qilish huquqini tasdiqlovchi hujjatlarni unga berishi va talabni amalga oshirish uchun ahamiyatli bo'lgan ma'lumotlarni bildirishi kerak.

Qarzdor talablar yangi kreditorga o'tganligini isbotlovchi hujjatlar o'ziga taqdim etilmagunicha unga nisbatan majburiyatni bajarmaslikka haqli.

Qarzdor majburiyat bo'yicha huquqlar yangi kreditorga o'tganligi haqida ogohlantirish olgan paytida dastlabki kreditorga qarshi e'tirozlarini yangi kreditorning talabiga qarshi qo'yishga haqli.

Kreditorning majburiyat bo'yicha huquqlari boshqa shaxsga quyidagi hollarda o'tadi:

- 1) kreditor huquqlaridagi universal huquqiy vorislik natijasida;
- 2) kreditor huquqlarini boshqa shaxsga o'tkazish to'g'risidagi sudning qaroriga muvofiq;
- 3) qarzdorning majburiyati ushbu majburiyat bo'yicha qarzdor bo'lmagan kafil yoki garovga qo'yuvchi tomonidan bajarilishi oqibatida;
- 4) sug'urta holati boshlanishi uchun javobgar bo'lgan qarzdorga nisbatan kreditor huquqlarining sug'urta qiluvchiga subrogatsiyasi (o'tishi) natijasida;
- 5) qonunda nazarda tutilgan boshqa hollarda.

Kreditorning o'z talabidan boshqa shaxs foydasiga voz kechishiga, basharti u qonunlarga yoki shartnomaga zid bo'lmasa, yo'l qo'yiladi.

Kreditorning shaxsi qarzdor uchun muhim ahamiyatga ega bo'lgan majburiyat bo'yicha talabdan qarzdorning roziligisiz boshqa shaxs foydasiga voz kechishga yo'l qo'yilmaydi.

Oddiy yozma yoki notarial shaklda tuzilgan bitimga asoslangan talabdan boshqa shaxs foydasiga voz kechish o'sha shaklda amalga oshirilishi kerak.

Davlat ro'yxatidan o'tkazish talab qilinadigan bitim bo'yicha talabdan boshqa shaxs foydasiga voz kechish ushbu bitimni ro'yxatga olish uchun belgilab qo'yilgan tartibda ro'yxatga olinishi kerak.

Orderli qimmatli qog'oz bo'yicha talabdan boshqa shaxs foydasigavoz kechish ushbu qimmatli qog'ozga indossament (talab qilish huquqini o'tkazish yozuvi) yo'li bilan amalga oshiriladi.

Talabdan boshqa shaxs foydasiga voz kechgan dastlabki kreditor yangi kreditor oldida unga o'tkazilgan talabning haqiqiy emasligi uchun javob beradi, biroq qarzdor bu talabni bajarmaganligi uchun javob bermaydi, dastlabki kreditor yangi kreditor oldida qarzdor uchun o'z zimmasiga kafolatni olgan hollar bundan mustasno.

Qarzdorning o'z qarzini boshqa shaxsga o'tkazishiga faqat kreditorning roziligi bilan yo'l qo'yiladi.

Yangi qarzdor kreditor bilan dastlabki qarzdor o'rtasidagi munosabatlarga asoslangan barcha e'tirozlarni kreditor talabiga qarshi qo'yishga haqli.

Agar kafil yoki garovga qo'yuvchi yangi qarzdor uchun javob berishga rozi

bo'lmalar, qarz boshqa shaxsga o'tkazilishi bilan kafillik yoki uchinchi shaxs tomonidan belgilangan garov bekor bo'ladi.

Qarzdorni qarzni to'lash majburiyatidan ozod qilmagan holdaqarzni yoki uning qismini boshqa shaxsga o'tkazishga ruxsat beriladi.

Bu holda har ikkala qarzdor majburiyatning bajarilishi uchun solidar javobgar bo'ladi.

Qarzdorning uchinchi shaxs bilan shartnomasi asosida uchinchi shaxs majburiyatning bajarilishi bo'yicha kreditor oldida emas, balki faqat qarzdor oldida burchli bo'ladi.

Pul talabnomasidan boshqa shaxs foydasiga voz kechish evaziga moliyalash shartnomasi bo'yicha bir taraf (moliya agenti) ikkinchi tarafga (mijozga) shu mijozning (kreditorning) uchinchi shaxsga (qarzdorga) tovarlar berishidan, uning ishlarini bajarishidan yoki unga xizmatlar ko'rsatishidan kelib chiqadigan pul talabnomasi hisobidan pul mablag'larini beradi yoki berish majburiyatini oladi, mijoz esa moliya agentiga ushbu pul talabnomasini beradi yoki berish majburiyatini oladi.

Mijoz o'zining moliya agenti oldidagi majburiyatlari bajarilishini ta'minlash maqsadida ham qarzdorga nisbatan pul talabnomasidan moliya agenti foydasiga voz kechishi mumkin.

Pul talabnomasidan boshqa shaxs foydasiga voz kechish evaziga moliyalash shartnomasi bo'yicha moliya agentining majburiyatlari mijoz uchun buxgalteriya hisobini yuritishni, shuningdek mijozga boshqa shaxs foydasiga voz kechish narsasi bo'lgan pul talabnomalari bilan bog'liq boshqa moliyaviy xizmatlar ko'rsatishni ham o'z ichiga olishi mumkin.

Pul talabnomasidan boshqa shaxs foydasiga voz kechish evaziga moliyalash shartnomalarini moliya agenti sifatida banklar va boshqa kredit tashkilotlari, shuningdek bunday turdagi faoliyatni amalga oshirish uchun ruxsatnomasi (litsenziyasi) bo'lgan boshqa tijorat tashkilotlari ham tuzishi mumkin.

To'lov muddati kelgan pul talabnomasi ham (mavjud talabnoma), shuningdek kelajakda vujudga keladigan pul mablag'larini olish huquqi (bo'lajak talabnoma) ham moliyalash evaziga boshqa shaxs foydasiga voz kechiladigan narsa bo'lishi mumkin.

Moliyalash evaziga boshqa shaxs foydasiga voz kechish narsasi bo'lgan pul talabnomasi mijozning moliya agenti bilan tuzadigan shartnomasida shunday belgilangan bo'lishi kerakki, mavjud talabnoma shartnoma tuzish paytiga monand bo'lsin, bo'lajak talabnoma esa - kechi bilan talab vujudga kelgan paytga monand bo'lsin.

Bo'lajak pul talabnomasidan boshqa shaxs foydasiga voz kechilganida, u shartnomada nazarda tutilgan talabnomadan boshqa shaxs foydasiga voz kechish narsasi bo'lgan pul mablag'larini qarzdordan olish huquqi vujudga kelganidan keyin moliya agentiga o'tgan hisoblanadi. Agar pul talabnomasidan boshqa shaxs foydasiga voz kechish ma'lum voqea bog'liq bo'lsa, boshqa shaxs foydasiga voz kechish ushbu voqea yuz berganidan keyin kuchga kiradi. Bunday hollarda pul talabnomasidan boshqa shaxs foydasiga voz kechishni qo'shimcha rasmiylashtirish talab qilinmaydi.

Agar pul talabnomasidan boshqa shaxs foydasiga voz kechish evaziga moliyalash shartnomasida o'zgacha tartib nazarda tutilgan bo'lmasa, mijoz boshqa shaxs foydasiga voz kechish narsasi bo'lgan pul talabnomasining haqiqiyliги uchun moliya agenti oldida javobgar bo'ladi.

Agar mijoz pul talabnomasini topshirish huquqiga ega bo'lsa va ushbu talabnomadan boshqa shaxs foydasiga voz kechish paytida u qarzdor bu huquqni bajarmaslikka haqli bo'ladigan vaziyatlardan bexabar bo'lsa, boshqa shaxs foydasiga voz kechish narsasi bo'lgan pul talabnomasi haqiqiy hisoblanadi.

Agar mijoz bilan moliya agenti o'rtasidagi shartnomada boshqachartartib nazarda tutilgan bo'lmasa, moliya agenti boshqa shaxs foydasiga voz kechish narsasi bo'lgan talabnomani ijroga taqdim etganida qarzdor bu talabnomani bajarmaganligi yoki tegishli darajada bajarmaganligi uchun mijoz javobgar bo'lmaydi.

Mijoz bilan uning qarzdori o'rtasida talabnomadan boshqa shaxs foydasiga voz kechishni taqiqlash yoki cheklash haqida kelishuv bo'lgan taqdirda ham, pul talabnomasidan moliya agenti foydasiga voz kechish haqiqiy hisoblanadi.

Ushbu moddaning birinchi qismida belgilab qo'yilgan qoida talabnomadan boshqa shaxs foydasiga voz kechishni taqiqlash yoki cheklash haqida mijoz bilan qarzdor o'rtasidagi kelishuvni buzgan holda talabnomadan boshqa shaxs foydasiga voz kechilishi munosabati bilan mijozni qarzdor oldidagi majburiyatlar yoki javobgarlikdan ozod qilmaydi.

Agar pul talabnomasidan boshqa shaxs foydasiga voz kechish evaziga moliyalash shartnomasida boshqacha tartib nazarda tutilgan bo'lmasa, moliya agentining pul talabnomasidan o'z navbatida boshqa shaxs foydasiga voz kechishiga yo'l qo'yilmaydi.

Shartnomada pul talabnomasidan o'z navbatida boshqa shaxs foydasiga voz kechishga yo'l qo'yilgan hollarda unga nisbatan ushbu moddaning qoidalari tegishli suratda qo'llanadi.

Qarzdor mijozdan yoki moliya agentidan pul talabnomasidan ushbu moliya agenti foydasiga voz kechilganligi haqida yozma bildirishnoma olgan va unda ijro etilishi kerak bo'lgan pul talabnomasi belgilangan, shuningdek to'lov amalga oshirilishi kerak bo'lgan moliya agenti ko'rsatilgan taqdirda qarzdor to'lovni moliya agentiga amalga oshirishi shart.

Qarzdorning iltimosiga ko'ra moliya agenti oqilona muddatda qarzdorga pul talabnomasidan haqiqatan ham moliya agentifoydasiga voz kechilganligining isbotini taqdim etishi kerak. Agar moliya agenti ushbu majburiyatni bajarmagan bo'lsa, qarzdor ushbu talabnoma bo'yicha to'lovni mijozga nisbatan amalga oshirib, uning

oldidagi o'z majburiyatini bajarishga haqli.

Agar pul talabnomasidan boshqa shaxs foydasiga voz kechish evaziga moliyalash shartnomasi shartlariga ko'ra moliya agenti mijozdan bu talabni sotib olib, shu yo'l bilan uni moliyalasa, moliya agenti qarzdor talabni bajarish uchun to'laydigan hamma summani olish huquqini qo'lga kiritadi, mijoz esa moliya agenti olgan summalar u sotib olgan talabnomaning bahosidan kam bo'lib chiqqanligi uchun agent oldida javobgar bo'lmaydi.

Agar mijozning majburiyatlari moliya agentiga bajarilishini ta'minlash maqsadida pul talabnomasidan uning foydasiga voz kechilgan bo'lsa va talabnomadan boshqa shaxs foydasiga voz kechish evaziga moliyalash shartnomasida boshqa hol nazarda tutilgan bo'lmasa, moliya agenti mijozga hisobot taqdim etishi hamda mijozning talabnomadan boshqa shaxs foydasiga voz kechish bilan ta'minlangan qarzidan ortib qolgan summani mijozga berishi shart. Agar moliya agenti qarzdordan olgan pul mablag'lari mijozning moliya agentiga talabnomadan boshqa shaxs foydasiga voz kechish bilan ta'minlangan qarzi summasidan kam bo'lib chiqsa, mijoz qarzning qoldig'i uchun moliya agenti oldida javobgar bo'lib qolaveradi.

Moliya agenti qarzdorga murojaat etib, to'lovni amalga oshirishni talab qilgan taqdirda, qarzdor ushbu Kodeksning 343- 345-moddalariga muvofiq, o'zining mijoz bilan tuzilgan shartnomaga asoslangan, qarzdor talabnomadan moliya agentifoydasiga voz kechilganligi haqida bildirish olgan paytda ixtiyorida bo'lgan o'z pul talabnomalarini inobatga olish uchun taqdim etishga haqli.

Mijoz talabnomadan boshqa shaxs foydasiga voz kechishni taqiqlash yoki cheklash to'g'risidagi kelishuvni buzganligi munosabati bilan qarzdor mijozga qo'yishi mumkin bo'lgan talablar moliya agentiga nisbatan kuchga ega emas.

Mijoz qarzdor bilan tuzgan shartnoma bo'yicha o'z majburiyatlarini buzgan taqdirda, qarzdor moliya agentiga o'tgan talabnoma bo'yicha to'langan summalarni, agar qarzdor bunday summalarni bevosita mijozdan olishga haqli bo'lsa, undan qaytarib berishni talab qilishga haqli emas.

Qarzdor talabnomadan boshqa shaxs foydasiga voz kechish natijasida moliya agentiga to'langan summalarni bevosita mijozdan olish huquqiga ega bo'lishiga qaramay, agar moliya agenti talabnomadan boshqa shaxs foydasiga voz kechish bilan bog'liq va'da qilingan to'lovni mijozga to'lash majburiyatini bajarmaganligi yoki mijoz talabnomadan boshqa shaxs foydasiga voz kechish bilan bog'liq to'lovni olishi kerak bo'lgan qarzdor oldidagi majburiyatini buzganligini bila turib, bunday to'lovni amalga oshirganligi isbot qilingan bo'lsa, ushbu summalar moliya agenti tomonidan qaytarilishini talab qilishga haqli.

Banklarda faktoring operatsiyalar hisobini tashkil qilishda buxgalteriya hisobida umumqabul qilingan tamoyillardan foydalaniladi: buxgalteriya hisobini ikki yoqlama yozuv usuliyuritish; uzluksizlik; xo'jalik operatsiyalari, aktivlar va passivlarni pulda baholanishi; aniqlik; hisoblash; oldindan ko'ra bilish (ehtiyotkorlik); mazmunning shakldan ustunligi; ko'rsatkichlarning qiyoslanuvchanligi; moliyaviy hisobotning betarafligi; hisobot davri daromadlari va xarajatlarining muvofiqligi; aktivlar va majburiyatlarning haqiqiy baholanishi.

Banklarda faktoring operatsiyalari hisobi "Tijorat banklari tomonidan

o'zbekiston respublikasi hududida faktoring operatsiyalarini o'tkazish tartibi to'g'risida" nizom (O'zbekiston Respublikasi Adliya vazirligi tomonidan 2000 yil 3 avgustda 953- son bilan davlat ro'yxatidan o'tkazilgan) asosida tashkil etiladi.

Mazkur Nizom O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksining 313 — 323 va 749 — 758-moddalariga, «O'zbekiston Respublikasining Markaziy banki to'g'risida», «Banklar va bank faoliyati to'g'risida», «Tashqi iqtisodiy faoliyat to'g'risida»gi O'zbekiston Respublikasi qonunlariga, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 1994 yil 20 apreldagi «Eksport-import operatsiyalari bo'yicha valyuta nazoratini ta'minlash chora-tadbirlari to'g'risida» PF-837-son, 2000 yil 2 iyundagi «Jamiyatning siyosiy, iqtisodiy va ma'naviy sohalarida islohotlarni erkinlashtirish va chuqurlashtirish, mamlakat xavfsizligini ta'minlash dasturlarini amalga oshirish chora-tadbirlari to'g'risida» PF-2612-son farmonlariga hamda boshqa qonun hujjatlariga muvofiq ishlab chiqilgan. Nizom to'lov katta qismini darhol kompensatsiyalash, qarzlarni to'lov so'ndirilishini kafolatlash, hisobvaraqlarni yuritish xarajatlarini pasaytirish (faktoring) imkoniyati bilan uchinchi shaxslardan pul talab qilish huquqini bergan holda bank tomonidan o'z mijozlarini moliyalashga doir operatsiyalarni o'tkazish tartibini belgilaydi.

Faktoring – bu xo'jalik yurituvchi sub'yektlar - yetkazib beruvchilarni (matn davomida - mijoz) moliyalashga doir bank xizmatlarining bir turi bo'lib, bunda ular bank - moliyaviy agentga yetkazib berilgan tovarlar, bajarilgan ishlar yoki ko'rsatilgan xizmatlar uchun to'lovchilar (matn davomida - to'lovchi) tomonidan akseptlangan, lekin to'lov talabnomalari bo'yicha haqi to'lanmagan to'lovni, regress huquqisiz, olish huquqini beradilar.

Banklar faktoring operatsiyalarini ularning talab qilib olingungacha asosiy depozit hisobvaraqlari joylashgan yerdagi mijozlar bilan shartnomalar asosida amalga oshiradilar. Faktoring xizmatlarini ko'rsatish asosida to'lovchi tomonidan moliya agentiga pul talabini bajarish muddatlari 90 kundan oshmasligi kerak. Banklar to'lovchilardan qarzni undirish bo'yicha ushbu muddatda to'lanmagan majburiyatlarga doir choralarni qonunlarda belgilangan tartibda ko'rishlari kerak.

Faktoring operatsiyalari:

byudjet tashkilotlariga taqdim etiladigan talablar bo'yicha; jismoniy shaxslarning qarzi majburiyatlari bo'yicha;

to'lovga noqobil deb e'lon qilingan korxonalarining majburiyatlari bo'yicha;

zarar ko'rib ishlaydigan korxonalar bo'yicha; kapital qo'yilmalarni moliyalash bo'yicha;

eksportga oid konsignatsiya kontraktlari bo'yicha; kompensatsiya va barter bitimlari bo'yicha;

ishga bosqichma-bosqich yoki bo'nak bilan haq to'lash bo'yicha; to'lovchi shartnomada shartlangan vaqt mobaynida, shuningdek,

sotish xizmati ko'rsatilganidan keyin mahsulotni qaytarish huquqiga ega bo'lgan oldi-sotdi shartnomalari bo'yicha amalga oshirilishi mumkin emas.

Faktoring operatsiyasini o'tkazish chog'ida bank pul mablag'larini ular haqini to'lash huquqi faktoring shartnomasida ko'rsatilgan summada bankka taqdim etilgan to'lov talabnomalari bo'yicha mijozning talab qilib olingungacha asosiy depozit

hisobvarag'iga o'tkazadi. Bank tomonidan o'tkazilgan summa bilan shartnoma bo'yicha to'lov talabnomasi summasi o'rtasidagi farq bank diskontini tashkil etadi. To'lovchida muddati o'tgan kreditorlik qarzining yo'qligi faktoring xizmatlarini ko'rsatishning majburiy sharti hisoblanadi. Agar shartnomada boshqa narsa ko'zda tutilmagan bo'lsa, bank tomonidan pul talabi huquqining keyin berilishiga yo'l qo'yilmaydi.

Faktoring shartnomasini tuzish.

Mijoz shartnoma tuzilgunga qadar bankka quyidagi hujjatlarni taqdim etadi:

belgilangan tartibda rasmiylashtirilgan va to'lovchi tomonidan imzolangan oldi-sotdi, ishlar bajarish va xizmatlar ko'rsatish shartnomasi;

moddiy boyliklar berilgani, ishlar bajarilgani va xizmatlar ko'rsatilganini tasdiqlaydigan hujjatlar (tovar-transport yukxatlari, ishonchnomalarning ko'chirma nusxalari, ishlarni qabul qilish dalolatnomalari va hokazo);

to'lovchi tomonidan boshqa banklarda ochilgan hisobvaraqlar ro'yxati;

to'lovchining tegishli davlat soliq inspeksiyasiga taqdim etilgan, so'nggi hisobot davri uchun buxgalteriya balansi (1-son shakl), shuningdek 90 kundan oshgan qarzdorlik bo'yicha solishtirish dalolatnomalari, moliyaviy natijalar to'g'risida hisobot (2-son shakl) - yangi tashkil etilgan yuridik shaxslar hamda yakka tartibdagi tadbirkorlar, yuridik shaxs tashkil etmagan holda faoliyat yuritayotgan dehqon xo'jaliklari bundan mustasno. Bankning mijoz bilan faktoring xizmati

ko'rsatishga doirshartnomasida quyidagilar ko'rsatiladi:

ularga nisbatan pul talabining berilishi amalga oshirilayotganxaridorlar;

berilayotgan talablarning umumiy summasi;diskont summasi;

shartnomaning amal qilish muddati;

tarafklar tomonidan shartnoma shartlari buzilgani uchun da'volarni bayon etish muddatlari;

shartnoma shartlari buzilgani uchun taraflarning mas'uliyati;shartnomani bekor qilish shartlari;

qonun hujjatlarida nazarda tutilgan boshqa shartlar.

Faktoring xizmatlarini ko'rsatish shartnomasini tuzish chog'ida mijoz va bank-moliyaviy agent to'lovchini ushbu bitim to'g'risida yozmaravishda xabardor qilishi kerak. To'lovni amalga oshirish uchun to'lovchining talab qilib olingungacha asosiy depozit hisobvarag'ida mablag'lar yetishmagan taqdirda to'lovchining banki bank - moliyaviy agentga to'lov talabnomasining 2-son kartotekaga qabul qilinganini ma'lum etadi.

Shartnoma:

taraflarning o'zaro kelishuviga;

bank shartnoma shartlarini buzgan taqdirda yetkazib beruvchiningtashabbusiga;

yetkazib beruvchi shartnoma shartlarini buzgan taqdirda bankningtashabbusiga;

qonun hujjatlariga muvofiq boshqa shartlarga binoan bekor qilinishi mumkin.

Bunda taraflar shartnomaning amal qilishini shartnomada belgilangan muddatlarda bekor qilish to'g'risida bir-birlarini yozma ravishda xabardor qiladilar.

Shartnoma bir taraf tomonidan bekor qilingan taqdirda o'zaro da'volar qonun hujjatlarida belgilangan tartibda hal qilinadi.

Banklar tomonidan eksport operatsiyalari bo'yicha xorijiy valyutada faktoring xizmatlari ko'rsatilishi.

Eksport mahsulotlari bo'yicha faktoring xizmatlarini tijorat banklari xorijiy valyutada talab qilib olingungacha depozit hisobvarag'i bo'lgan, faqat o'zlari xizmat ko'rsatadigan korxonalar va tashkilotlarga ko'rsatadilar. Ular tomonidan faktoring xizmatlari ko'rsatilishi chog'ida bank daromadlari deganda xorijiy valyutada to'lov hujjatining nominal qiymati bilan uning shartnomaga muvofiq bankka berilish summasi o'rtasidagi farq bo'lgan diskont tushuniladi. Yetkazib beruvchi tegishli xorijiy sherik bilan tuzgan, ilgari Tashqi savdo operatsiyalari yagona elektron axborot tizimiga kiritilgan eksport kontraktlari bo'yicha yetkazib beruvchi korxonada muddati o'tgan debitorlik qarzining yo'qligi eksport operatsiyalari bo'yicha faktoring xizmatlari ko'rsatilishining majburiy sharti hisoblanadi.

Tijorat banklari faqat belgilangan tartibda Tashqi savdo operatsiyalari yagona elektron axborot tizimiga kiritilgan eksport kontraktlari bo'yicha va xorijiy korrespondent banklarning bank kafolatlari olingan yoki mazkur kontraktlar bo'yicha ochiq chaqirib olinmaydigan akkreditivlar summasidan oshmaydigan summada faktoring xizmatlarini ko'rsatadi. Tijorat banki eksport kontraktlari bo'yicha faktoring operatsiyasini o'tkazish chog'ida mijozning talab qilib olinguncha tranzit depozit hisobvarag'iga xorijiy valyutadagi mablag'larni, shartnomada kelishilgan diskont summasini chegirgan holda, yetkazib beruvchi tomonidan boshqa shaxs foydasiga voz kechilayotgan summada o'tkazadi.

Pul talabi huquqini berish to'g'risidagi shartnoma imzolanganidan keyin mijoz bu xususda xorijiy kontragent va uning kafili (kafolatchisi) ni xabardor qilishi va ushbu to'lov hujjatlari bo'yicha to'lovni amalga oshirish uchun ularga bank - moliyaviy agentning bank rekvizitlarini ma'lum etishi shart. Agar to'lash shakli sifatida akkreditiv qabul qilinsa, bu holda mijoz bank - moliyaviy agent foydasiga akkreditivni qayta rasmiylashtirish amalini o'z vaqtida amalga oshirishi, so'ngra bankni qayta rasmiylashtirish holatidan xabardor qilishi shart.

Banklarning faktoring operatsiyalari bo'yicha hisobi va keyingi nazorati

Faktoring operatsiyalari hisobi «O'zbekiston Respublikasi tijorat banklarida buxgalteriya hisobi xisobvaraqlar rejasi»ga (2004 yil 13 avgust, ro'yxat raqami 773-17) muvofiq yuritiladi. Faktoring operatsiyalari bo'yicha to'lov hujjatlari hisobini yuritish uchun bank tomonidan kutilmagan holatlar hisobvaraqlarida 90966 - «Xarid qilingan debitorlik qarzlari — Faktoring» shaxsiy hisobvarag'i ochiladi. Ushbu hisobvaraqa debeti bo'yicha xarid qilingan debitorlik qarzlarning to'liq summasi aks ettiriladi, kredit bo'yicha esa to'lovchilar to'liq so'ndirgan xarid qilingan debitorlik qarzlari hisobdan chiqariladi.

Taraflar tomonidan faktoring (pul talabini berish) to'g'risidagi shartnoma imzolanganidan keyin bank-moliyaviy agent mablag'larni mijozning talab qilib olingungacha asosiy depozit hisobvarag'iga, diskont summasini chegirgan holda, o'tkazishni amalga oshiradi. Mablag'larni mijozning talab qilib olingungacha asosiy depozit hisobvarag'iga o'tkazishni bank memorial-orderlar bilan amalga oshiradi, ular ikki nusxada rasmiylashtiriladi. Birinchinusxa hisobvaraqlar bo'yicha buxgalteriya operatsiyalari amalga oshirilganidan keyin bankning kun hujjatlariga joylashtiriladi,

ikkinchi nusxasi belgilangan tartibda mijozga yuboriladi. Mijoz hisob-kitob hujjatlarini rasmiylashtirishga qo'yiladigan barcha talablarga rioya etilishi, shuningdek, u tomonidan bankka berilgan pul talablari bo'yicha uning bank hisobvarag'iga biror-bir sabablar bilan hisoblab yozilgan mablag'larni o'z vaqtida o'tkazish uchun (keyingi bank kunidan kechiktirmay) javobgardir.

Faktoring operatsiyalarida mijoz to'lov talabnomasining yuqori qismida shtamp qo'yishi yoki «Faktoring» deb yozib qo'yishi va kredit bo'yicha bank-moliyaviy agent faktoring hisobvarag'ining raqamini ko'rsatishi kerak. Faktoring operatsiyalariga xos bo'lgan yuqori darajadagi xatar munosabati bilan banklar har oyda Tijorat banklarida aktivlar sifatini tasniflash va aktivlar bo'yicha ehtimoliy yo'qotishlarni qoplash uchun zaxiralar shakllantirish hamda ulardan foydalanish tartibi to'g'risidagi nizomga (2015 yil

14 iyul, ro'yxat raqami 2696) muvofiq faktoring operatsiyalari sifatini tasniflashlari kerak bo'ladi.

Tijorat banklarida faktoring operatsiyalarni hisobga olish uchun quyidagi hisobvaraqlardan foydalaniladi:

11100 - Sotib olingan debitorlik qarzlari - Faktoring
11101 - Sotib olingan debitorlik qarzlari - Faktoring

11103 - Muddati o'tgan sotib olingan debitorlik qarzlari -Faktoring

11105 - Sud jarayonidagi sotib olingan debitorlik qarzlari -Faktoring

11195 - Sotib olingan debitorlik qarzlari - Faktoring - bo'yichadiskont (kontr-aktiv)

11199 - Sotib olingan debitorlik qarzlari - Faktoring - bo'yichako'rilishi mumkin bo'lgan zararlarni qoplash zahirasi (kontr-aktiv)

45217 - Sotib olingan debitorlik qarzlari bo'yicha daromadlar-Faktoring

56814 - Sotib olingan debitorlik qarzlari-Faktoring bo'yicha ko'rilishi mumkin bo'lgan zararlarni baholash

90966 - Sotib olingan debitorlik qarzlari – Faktoring

96331 - Sotib olingan debitorlik qarzlari-Faktoring bo'yicha kontr-hisobvaraq

Moliyaviy hisobot elementlaridan hisoblangan bank aktivlarni hisobotlarda to'g'ri aks ettirish yoki ularni tan olish hozirgi kunda dolzarb hisoblanadi.

Bank tomonidan amalga oshirilgan faktoring operatsiyalari amaldagi qiymatida aks ettiriladi va u qarzdorga berilgan pul mablag'lari summasini ifodalaydi.

Bank moliyaviy vosita bo'yicha shartnoma shartlari tatbiq etiladigan tomonlardan biri bo'lgandagina moliyaviy aktiv bank tomonidan balans hisobotida tan olinadi.

Aktivdan foydalanish natijasida kelajakda keladigan iqtisodiy samara, bank tomonidan undan foydalanish natijasida yuzaga kelgan xizmatlarni sotishdan tushadigan tushumni, xarajatlarni tejash va boshqa foydalarni o'z ichiga olishi mumkin. Ushbu iqtisodiy naflarni olish ehtimoli yuqori bo'lganda bank aktiv bilan bog'liq manfaatlarni va tavakkalchiliklarni o'z zimmasiga olishi aniq bo'lishini talab etadi. Bunday aniqlik ushbu manfaatlar va tavakkalchiliklar bankka o'tgandagina mavjud bo'ladi. Ushbu vaqtga qadar aktivni olish bilan bog'liq operatsiya axamiyatli bo'lmagan jarima choralari bilan bekor qilinishi mumkin, shuning uchun aktiv tan

olinmaydi.

Tan olishning ikkinchi sharti osonlik bilan bajo keltiriladi, chunki aktivlarni sotib olinganligi to'g'risida dalil bo'lgan ayirboshlash operatsiyasi natijasida uning qiymati aniqlanadi. Aktiv o'z kuchi bilan barpo etilgan taqdirda uning bahosi materiallarni sotib olish bilan bog'liq, tashqi tomonlar bilan operatsiyalar, ish kuchi va qurilish jarayonida amalga oshirilgan boshqa xarajatlar asosida aniqlanadi.

Tijorat banklarida faktoring operatsiyalari buxgalteriya hisobining maqsadi hisob tizimi va foydalanuvchilar uchun bank faoliyati to'g'risidagi ma'lumotlarni tan olish, o'lchash, ularni jamlash va ularni aniq yetkazib berishdir.

Xozirgi kunda tijorat banklarida faktoring operatsiyalari O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankining 03.08.2000 yildagi "Tijorat banklari tomonidan O'zbekiston Respublikasi hududida faktoring operatsiyalarini o'tkazish tartibi to'g'risida" 953-sonlinizomga muvofiq olib boriladi.

Faktoring - xo'jalik yurituvchi sub'yektlar - yetkazib beruvchilarni (matn davomida - mijoz) moliyalashga doir bank xizmatlarining bir turi bo'lib, bunda ular bank - moliyaviy agentga yetkazib berilgan tovarlar, bajarilgan ishlar yoki ko'rsatilgan xizmatlar uchun to'lovchilar (matn davomida - to'lovchi) tomonidan akseptlangan, lekin to'lov talabnomalari bo'yicha haqi to'lanmagan to'lovni, regress huquqisiz, olish huquqini beradilar.

Banklar faktoring operatsiyalarini ularning talab qilib olingungacha asosiy depozit hisobvaraqlari joylashgan yerdagi mijozlar bilan shartnomalar asosida amalga oshiradilar.

Faktoring xizmatlarini ko'rsatish asosida to'lovchi tomonidan moliya agentiga pul talabini bajarish muddatlari 90 kundanoshmasligi kerak. Banklar to'lovchilardan qarzni undirish bo'yicha shu muddatda to'lanmagan majburiyatlarga doir choralarni qonunlarda belgilangan tartibda ko'rishlari kerak.

Faktoring operatsiyalari:

- byudjet tashkilotlariga taqdim etiladigan talablar bo'yicha;
- jismoniy shaxslarning qarz majburiyatlari bo'yicha;
- to'lovga noqobil deb e'lon qilingan

korxonalarining majburiyatlari bo'yicha;

- zarar ko'rib ishlaydigan korxonalar bo'yicha;
- kapital qo'yilmalarni moliyalash bo'yicha;
- eksportga oid konsignatsiya kontraktlari bo'yicha;
- kompensatsiya va barter bitimlari bo'yicha;
- ishga bosqichma-bosqich yoki bo'nak bilan haq to'lash bo'yicha;
- to'lovchi shartnomada shartlangan vaqt mobaynida, shuningdek, sotish xizmati ko'rsatilganidan keyin mahsulotni qaytarish huquqiga ega bo'lgan oldi-sotdi shartnomalari bo'yicha amalga oshirilishi mumkin emas.

O'tgan yillarda ATIB "Ipotekabank" korporativ mijozlar bilan munosabatlarni rivojlantirishning yangi bosqichiga o'tdi. Bu boradagi ish uslubi har bir mijozga individual yondashuv hamda strukturalangan bank xizmatlarini, jumladan faktoring xizmatini taklif etadi.

Har bir mijozning bank xizmatlariga bo'lgan ehtiyojini maksimal darajada qondirish, faoliyatning o'ziga xos tomonlarini hisobga olish, shuningdek o'zaro manfaatli hamkorlik – bankning ham korporativ, ham xususiy mijozlar bilan ishni tashkil etishdagi asosiy tamoyillaridir.

Mijozlar bilan ishlash uslublarini muntazam takomillashtirish va bank xizmatlarining eng zamonaviy ilg'or shakllarini amaliyotga joriy etish yo'lida bank xodimlarining qilgan barcha harakatlari natijasida mijozlarning bank bilan hamkorligi katta samaralar berdi va qulay bo'ldi.

Faktoring operatsiyasini o'tkazish chog'ida bank pul mablag'lariniular haqini to'lash huquqi faktoring shartnomasida ko'rsatilgan summada bankka taqdim etilgan to'lov talabnomalari bo'yicha mijozning talab qilib olingungacha asosiy depozit hisobvarag'iga o'tkazadi.

Bank tomonidan o'tkazilgan summa bilan shartnoma bo'yicha to'lovtalabnomasi summasi o'rtasidagi farq bank diskontini tashkil etadi.

To'lovchida muddati o'tgan kreditorlik qarzining yo'qligi faktoring xizmatlarini ko'rsatishning majburiy sharti hisoblanadi.

Agar shartnomada boshqa narsa ko'zda tutilmagan bo'lsa, bank tomonidan pul talabi huquqining keyin berilishiga yo'l qo'yilmaydi.

Mijoz shartnoma tuzilgunga qadar bankka quyidagi hujjatlarni taqdim etadi:

- belgilangan tartibda rasmiylashtirilgan va to'lovchi tomonidan imzolangan oldi-sotdi, ishlar bajarish va xizmatlar ko'rsatish shartnomasi;
- moddiy boyliklar berilgani, ishlar bajarilgani va xizmatlar ko'rsatilganini tasdiqlaydigan hujjatlar (tovar-transport yukxatlari, ishonchnomalarning ko'chirma nusxalari, ishlarni qabul qilish dalolatnomalari va hokazo);
- to'lovchi tomonidan boshqa banklarda ochilgan hisobvaraqlar ro'yxati;
- to'lovchining moliyaviy holatini belgilash uchun zarurhujjatlar.

Bankning mijoz bilan faktoring xizmati ko'rsatishga doirshartnomasida quyidagilar ko'rsatiladi:

- ularga nisbatan pul talabining berilishi amalga oshirilayotgan xaridorlar;
- berilayotgan talablarning umumiy summasi;
- diskont summasi;
- shartnomaning amal qilish muddati;
- taraflar tomonidan shartnoma shartlari buzilgani uchunda'volarni bayon etish muddatlari;
- shartnoma shartlari buzilgani uchun taraflarning mas'uliyati;
- shartnomani bekor qilish shartlari;
- qonun hujjatlarida nazarda tutilgan boshqa shartlar.

Faktoring xizmatlarini ko'rsatish shartnomasini tuzish chog'ida mijoz va bank-moliyaviy agent to'lovchini ushbu bitim to'g'risida yozmaravishda xabardor qilishi kerak.

To'lovni amalga oshirish uchun to'lovchining talab qilib olingungacha asosiy

depozit hisobvarag'ida mablag'lar yetishmagan taqdirda to'lovchining banki bank - moliyaviy agentga to'lov talabnomasining 2-son kartotekaga qabul qilinganini ma'lum etadi.

Shartnoma:

- taraflarning o'zaro kelishuviga;
- bank shartnoma shartlarini buzgan taqdirda yetkazibberuvchining tashabbusiga;
- yetkazib beruvchi shartnoma shartlarini buzgan taqdirda bankning tashabbusiga;
- qonun hujjatlariga muvofiq boshqa shartlarga binoan bekor qilinishi mumkin.

Bunda taraflar shartnomaning amal qilishini shartnomada belgilangan muddatlarda bekor qilish to'g'risida bir-birlarini yozma ravishda xabardor qiladilar.

Shartnoma bir taraf tomonidan bekor qilingan taqdirda o'zaro da'volar qonun hujjatlarida belgilangan tartibda hal qilinadi.

Eksport mahsulotlari bo'yicha faktoring xizmatlarini vakolatli banklar xorijiy valyutada talab qilib olingungacha depozit hisobvarag'i bo'lgan, faqat o'zlari xizmat ko'rsatadigan

korxonalar va tashkilotlarga, 90 kundan oshmaydigan muddat bilan ko'rsatadilar.

Ular tomonidan faktoring xizmatlari ko'rsatilishi chog'ida bank daromadlari deganda xorijiy valyutada to'lov hujjatining nominal qiymati bilan uning shartnomaga muvofiq bankka berilish summasi o'rtasidagi farq bo'lgan diskont tushuniladi.

Yetkazib beruvchi tegishli xorijiy sherik bilan tuzgan, ilgari hisobga qo'yilgan eksport kontraktlari bo'yicha yetkazib beruvchi korxonada muddati o'tgan debitorlik qarzining yo'qligi eksport operatsiyalari bo'yicha faktoring xizmatlari ko'rsatilishining majburiy sharti hisoblanadi.

Vakolatli banklar faqat belgilangan tartibda o'zlari hisobga qabul qilgan eksport kontraktlari bo'yicha va xorijiy korrespondent banklarning bank kafolatlari olingan yoki mazkur kontraktlar bo'yicha ochiq chaqirib olinmaydigan akkreditivlar summasidan oshmaydigan summada faktoring xizmatlarini ko'rsatadi.

Vakolatli bank eksport kontraktlari bo'yicha faktoring operatsiyasini o'tkazish chog'ida mijozning talab qilib olingungacha tranzit depozit hisobvarag'iga mablag'larni, shartnomada ko'rsatilgan diskont summasini chegirgan holda, yetkazib beruvchi tomonidan beriladigan talablar summasida erkin almashtiriladigan valyutada o'tkazadi. Mijozning tranzit hisobvarag'iga hisoblab yozilgan valyuta mablag'laridan majburiy sotishni mijoz to'liq hajmda, diskont summasini chegirmasdan amalga oshiradi.

Pul talabi huquqini berish to'g'risidagi shartnoma imzolanganidan keyin mijoz bu xususda xorijiy kontragent va uning kafili (kafolatchisi)ni xabardor qilishi va ushbu to'lov hujjatlari bo'yicha to'lovni amalga oshirish uchun ularga bank - moliyaviy agentning bank rekvizitlarini ma'lum etishi shart.

Agar to'lash shakli sifatida akkreditiv qabul qilinsa, bu holda mijoz bank - moliyaviy agent foydasiga akkreditivni qayta rasmiylashtirish amalini o'z vaqtida amalga oshirishi, so'ngra bankni qayta rasmiylashtirish holatidan xabardor qilishi

shart.

Dunyo amaliyotida faktoring xizmatlarining narxi 2 elementga bog'liq:

1) Xizmat ko'rsatish uchun haq. U o'rtacha schyot-faktura narxining 0,5-3,0%ini tashkil qiladi, ammo ba'zilar 5% gacha ham boradi.

2) Berilgan kredit mablag'lari uchun haq. Uning miqdori mijozining faktoring bo'limidan pul olishdan hamda to'lovchidan pul kelib tushishigacha bo'lgan vaqt ichidagi mijozining kundalik debet saldosi miqdoriga qarab belgilanadi.

Faktoring xizmati mijoziga shartnoma asosida ko'rsatiladi. Shartnomada yetkazib beruvchiga regress huquqi berilgani yoki yo'qligi ko'rsatiladi.

Regress huquqiga ega bo'lgan shartnomada bank yetkazib beruvchiga har qanday to'lanmaslik qarzdorlik majburiyatini sotish huquqiga ega va aksincha regress huquqiga ega bo'lmagan shartnomada bank to'lanmaslik riskini o'z bo'yniga oladi, agar majburiyatlar noqonuniy deb topilmasa.

Jahon amaliyotida faktoring operatsiyalari bo'yicha chegaraviy summalarni belgilashning uch xil usuli mavjud:

1) Kreditlash limitini ajratish. Faktoring xizmatishartnomasida, agar qarzdor summasi belgilangan limitdan oshib ketsa, bank yetkazib beruvchiga barcha qo'shimcha schyotlarni qaytarib berish huquqiga ega, to'lovchining to'lovga qobiliyatsizligida ega barcha uning qarzdorlik to'lovlari bankning yetkazib beruvchiga to'lagan summani undirguncha qadar bankka kelib tushadi.

2) Har oylik yuk jo'natish limitini jo'natish. Yetkazib beruvchi mijoz qarzining miqdoridan qat'iy nazar, shubhali qarzlardan sug'urtalanadi. Limit hafta, oy, choraklarda belgilanishi mumkin.

3) Alohida shartnomalar bo'yicha sug'urta. Bu usul bir mijozga bir necha tovar yetkazib berish emas, balki alohida xolatlarda, katta summalarda shartnomalar imzolanganida qo'llaniladi.

Ma'lum holatlarda esa bularning kombinatsiyasi ham qo'llanilishi mumkin.

Faktoring xizmati to'g'risida bank yetkazib beruvchi bilan shartnoma imzolashdan oldin yetkazib beruvchi bankka to'lovchining nomi va adresi, u bilan kelishuv shartlari, barcha qarzdorlik to'lovlari summasi, har bir qarzdorning summasi, u bilan orasidagi munosabat va boshqa tur ma'lumotlarni taqdim etadi. Barcha ma'lumotlarni o'rganib chiqib, bank kelishuv shartlari to'g'risida qaror qabul qiladi. Faktoring xizmatlari to'g'risidagi kelishuv, odatda, 1-4 yilga to'ziladi. Konvension faktoringda kelishuv to'liq xizmat amalga oshirilishi, konfidensial faktoringda esa kelishuv faqat schyot-fakturalar hisobini (diskontirovka) yuritishgato'ziladi.

To'liq xizmat ko'rsatish to'g'risidagi kelishuvda kelishuv regress qilish huquqi bilan to'ziladi (ma'lum vaqtga asosan, to'lov muddatidan so'ng 90 kun), alohida holatlarda esa, yetkazib beruvchi bankning ishonchini qozongan bo'lsa, regress huquqi bo'lmasligi ham mumkin. Davlatlararo savdo-sotiq qiladigan korxonalariga xizmat ko'rsatishda eksport va import faktoringidan ham foydalaniladi.

Faktoring kelishuvida faktoring turidan tashqari shuningdek, quyidagilar ko'rsatiladi:

- sotib oluvchilar, taqdim etiladigan majburiyatlar;

- taqdim etiladigan majburiyatlarning nazorat summasi;
- avans miqdori;
- ushlab qolishlar;
- majburiyatlarni to'lash muddatlari;
- faktoring operatsiyalarini bajargani uchun to'lov miqdori;
- yetkazib beruvchi tomonidan olinadigan qo'shimcha xizmatlar;
- faktoring operatsiyalari bo'yicha chegaraviy summa;
- regress huquqi;
- sotib oluvchi to'lashining oxirgi muddati;
- to'lovchi to'lovni to'g'ri O'z vaqtida amalga oshirmagandako'riladigan choralar;
- shartnoma shartlarini bo'zganliklari uchun tomonlarjavobgarligi;
- faktoring bo'limiga operatsiyalar bo'yicha shikoyat muddatlari;
- kelishuvning amal qilish muddati;
- kelishuvning bekor qilinish shartlari.

Kelishuvda bank va mijoz huquq va majburiyatlari ko'rsatibo'tiladi.

Bank majburiyatlari:

- unga taqdim etilgan qarzdorlik majburiyatlarini o'z vaqtidato'lash;
- mijozga hisob-kitoblar to'g'risidagi xolatni yoki ma'lum to'lovchilar bilan qiyinchiliklar to'g'risidagi axborot taqdim etishi.

Mijoz majburiyatlari:

- bankka barcha yetkazib bergan tovarlar yoki ko'rsatilgan xizmatlar haqidagi hujjatlarni shuningdek, kliyent tovar va xizmatlarni akseptlangani to'g'risidagi hujjatlarni, shartnoma shartlari hamda tovar miqdori va sifatlar to'g'risidagi hujjatlarni.

- uning tovar va xizmatlarni sotib oluvchilari bilan o'z vaqtida mavjud bo'lgan kelishmovchiliklarni bartaraf etishi;

- bankka nomaqbul o'zgarishlar to'g'risida o'z vaqtida ma'lumot berish, ular bankning faktoring operatsiyalariga ta'sir etish doirasini belgilash;

- arbitrajda ishlarni ko'rib chiqishda bank bilan birga ishtiroketish.

Faktoring operatsiyalari bank balansida aks ettirilib, debet tomonida bank yetkazib beruvchiga to'lagan summa, kredit tomonida esa to'lovchi bankka to'lagan summa aks ettiriladi.

Faktoring bo'limi ishlarni amalga oshirish uchun keyingimoliyaviy yil uchun reja to'zadi:

- taxmin qilinayotgan faktoring operatsiyalar hajmi;
- rejalashtirilgan miqdorlar, kreditlarnitaqdim etish vaularni to'lash shartlari;
- faktoring operatsiyalarini ko'paytirish uchun foydadano'tkazmalar miqdori.

Faktoring bo'limlari bankning bosh bo'limlarida hamda bankfiliallarida tashkil

qilishi mumkin. Uning faoliyati bank ma'muriyati tomonidan ko'zatilib boradi. Faktoring mijoz-yetkazib beruvchi uchun foydalidir. Birinchidan, u umumiy summaning asosiy qismini shu vaqtda oladi va o'zining yetkazib beruvchilari bilan hisob-kitobda iqtisod qiladi. Ikkinchidan, bank to'lanmagan majburiyatlarni o'ziga olgandan so'ng, ularning to'lanmaslik riskini oladi. Uchinchidan, yetkazib beruvchi o'z majburiyatlarini olishining aniq muddatini bilib, o'z rejalarini amalga oshirishi mumkin. To'rtinchidan, bank mijozga to'liq summani to'laguncha boshqa xil xizmatlarni ham ko'rsatadi: informatsiya, audit, sug'urta, statistika ma'lumotlar va boshqalar.

Faktoring xizmatlari kichik va o'rta tashkilotlarga qo'l keladi, chunki ularning ishlab chiqarishni kengaytirish imkoniyati bor, ammo o'z vaqtida to'lanmagan debitor qarzlari hisobiga moliyaviy jihatdan biroz qiynaladilar.

Ammo har bir yetkazib beruvchi faktoring operatsiyalari sub'yekti bo'la olmaydilar:

- qarzdorlari ko'p, ammo qarz summalari kam;
- postandart va tor doiradagi tovarlarni yetkazib beruvchilar;
- o'z mahsulotlari sotilgandan keyin xizmat ko'rsatish shart bilan yoki barter orqali sotadigan tashkilotlar;
- subpodryadchiklar bilan ishlovchi-quruvchi va boshqa firmalar;
- o'z mahsulotlarini o'zoq muddatli shartnomalar hamda schyotlar bosqichma-bosqich taqdim etadigan yoki avans to'lovlarini oluvchi tashkilotlar.

Bundan tashqari, quyidagi xolatlarda qarz majburiyatlari o'tkazilmaydi: tashkilotlar to'lovga qobiliyatsiz deb topilganda, jismoniy shaxslardan, shuningdek, tashkilot filiallaridan va tashkilot bo'limlaridan. Buni bankning o'zi risk darajasiga qarab belgilaydi.

Faktoring xizmatlari chuqur tahlildan so'ng quyidagilarga ko'rsatiladi. Ular yuqori sifatli mahsulot ishlab chiqarib hamda bozorda talabga ega bo'lgan xizmatlar ko'rsatadi, ishlab chiqarishni kengaytirishni va foydani ham oshirishni ko'zda tutadilar; moliyaviy mablag'lar yetishmasligi bularda vaqtinchalik hol bo'ladi.

Faktoring operatsiyalari hisobi banklarda boshqa barcha operatsiyalar singari O'zbekiston Respublikasi Adliya vazirligi tomonidan 2004 yil 13 avgustda 773-17 son bilan ro'yxatga olingan "O'zbekiston Respublikasi tijorat banklarida buxgalteriya hisobi hisobvaraqlar rejasi"ga muvofiq yuritiladi.

11101 – Sotib olingan debitor qarzdorlik yoki faktoring. Bu hisobvaraqda ko'rsatilishi mumkin bo'lgan operatsiyalar quyidagilardir:

– hisobraqam debetida sotib olingan yoki mijozga to'lab berilgan summa va diskont summasi yotadi.

– hisobraqam kreditida esa to'lovchidan undirib olingan summa, muddati o'tgan faktoring, suda ko'rilayotgan faktoring va boshqaqonunda ko'zda tutilgan holatlar bo'lishi mumkin.

11103 – Muddati o'tgan faktoring.

11105 – Sud tomonidan ko'rilayotgan faktoring.

11195 – Sotib olingan debitor qarz bo'yicha diskont summasi, keyinchalik u

45217 hisob raqamiga olib boriladi.

11199 – Sotib olingan debitor qarzdand qutilishi mumkin bo‘lgan zararga ajratilgan (rezerv) zahira, ushbu summa 56814 - hisobvaraqqa olib boriladi.

Bu sxemani bosqichma-bosqich ko‘rib chiqamiz:

Normal holatda amalga oshirilgan ikki korxonada orasidagi munosabatlar va ushbu holatni faktoring operatsiyasi bilan tugatilishini quyidagi sxema orqali tahlil qilib chiqish mumkin.

2-rasm. Faktoring operatsiyasini o‘tkazilish tartibi¹⁷

Birinchi bosqichni shartnoma deb atasak chunki bu bosqichda ikkita korxonada o‘rtasida biron-bir tovar yoki xizmatlar uchun o‘zaro shartnoma to‘ziladi. Albatta keyingi ikkinchi – bosqichda oldindan qisman to‘lash jarayoni ya’ni O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 1995 yildagi 12 may 1154 – farmoniga asosan 15% dan kam bo‘lmagan to‘lovdir. Uchinchi bosqich, bu yetkazib berilgan tovar yoki ko‘rsatilgan xizmatlar va turtinchi bosqich esa mol yetkazib beruvchi tomonidan to‘lovchining hisobraqamiga qo‘yilgan to‘lov talabnomasi. Yuqoridagi to‘rtta bosqichdan so‘ng shartlar bajarilsa faktoring jarayonini amalga oshirish uchun qulay sharoit yuzaga keladi.

Beshinchi bosqich faktoring operatsiyasini amalga oshirish uchun mol yetkazib beruvchi va uning banki bilan shartnoma, 90966 – Faktoring. Ko‘zda tutilmagan holatlar bo‘yicha ushbu hisobraqamda faktoringni balansdan tashqari hisobi olib boriladi. Ushbu schyot debetida sotib olingan debitor qarz summasi, kreditida esa to‘liq yopilgan faktoring turadi.

Ushbu shartnoma to'zilishi uchun mol yetkazib beruvchi bankka quyidagi hujjatlarni taqdim etish lozim bo'ladi:

- tegishli tartibda rasmiylashtirilgan va to'lovchi tomondan imzolangan oldi-sotdi, ishlarni bajarish yoki xizmatni ko'rsatish to'g'risidagi shartnoma;
- moddiy boyliklarni berilganligi, ishlarni bajarilganligi, xizmat ko'rsatilganligini tasdiqlovchi hujjatlar;
- to'lovchiga jo'natilgan to'lov talabnomasi nusxasi va to'lovchini ushbu talabnomani to'lashga rozilik xati;
- boshqa banklarda ochgan hisobraqamlar ro'yxati va to'lovchini moliyaviy xolatini o'rganish uchun kerakli hujjatlar.

Oltinchi bosqichda bank shartnoma asosida memorial order bilan quyidagi buxgalteriya yozuvlarini amalga oshiradi:

1. Ushbu yozuv umumiy qarz summasidan bankka qoladigan diskont chegirib tashlashdan qolgan qismi mol yetkazib beruvchining asosiy depozit hisobraqamiga tushirib beriladi va ushbu hisob raqamdan qonunda belgilangan to'lovlar amalga oshiriladi.

Taraflar tomonidan faktoring (pul talabini berish) to'g'risidagi shartnoma imzolanganidan keyin bank-moliyaviy agent mablag'larni mijozning talab qilib olingungacha asosiy depozit hisobvarag'iga, diskont summasini chegirgan holda, o'tkazishni amalga oshiradi.

Debet – 11101 - Sotib olingan debitorlik qarzlari - Faktoring

– qarz summasiga

Kredit – mijozning hisobvarag'i

Debet – 11101 - Sotib olingan debitorlik qarzlari – Faktoring

– diskont summasiga

Kredit - 11195 - Sotib olingan debitorlik qarzlari - Faktoring

- bo'yicha diskont (kontr-aktiv)

Mablag'larni mijozning talab qilib olingungacha asosiy depozit hisobvarag'iga o'tkazishni bank memorial-orderlar bilan amalga oshiradi, ular ikki nusxada rasmiylashtiriladi. Birinchinusxa hisobvaraqlar bo'yicha buxgalteriya operatsiyalari amalga oshirilganidan keyin bankning kunlik hujjatlariga joylashtiriladi, ikkinchi nusxasi belgilangan tartibda mijozga yuboriladi.

Shuningdek, faktoring summasi balansdan tashqarihisobvaraqda hisobga olinadi:

Debet –90966 - Sotib olingan debitorlik qarzlari - Faktoring Kredit -96331 - Sotib olingan debitorlik qarzlari-Faktoring

bo'yicha kontr-hisobvaraqa

2. Ushbu yozuv diskont summasi bo'ladi va bu diskont faktoring asosiy qarzi kelib tushishi davomida bank daromadlari hisob raqamiga olib boriladi. Unda ushbu yozuvlar amalga oshiriladi;

To'lovchi tomonidan to'lov amalga oshirilgandan keyin diskont daromad sifatida tan olinadi:

Debet- 11195 - Sotib olingan debitorlik qarzlari - Faktoring - bo'yicha diskont (kontr-aktiv)

BANKLARDA MOLIYAVIY AKTIVLARNI MHXSLARI ASOSIDA HISOBGA OLIISH (MHXS 32, 39) (2-ma'ruza)

5.2. Banklarda moliyaviy aktivlar amortizatsiyasi vaqadrsizlanishi hisobi

Banklar har bir hisobot sanasiga moliyaviy aktivning yoki moliyaviy aktivlar guruhining qadrsizlanishini tasdiqlovchi ob'yektiv dalillar bor-yo'qligini baholashi va ko'rilishi mumkin bo'lgan zararlarni qoplash zaxirasini oshirishga zarurat bor-yo'qligini aniqlashtirishi lozim.

Foiz stavkasining o'zgarib turishi qarz qimmatli qog'ozlarining haqqoniy qiymatiga ta'sir qiladi. Biroq, foiz miqdorining o'zgarib turishi bilan bog'liq haqqoniy qiymatning o'zgarishi qadrsizlanishga olib kelmaydi. Bank mazkur bo'limda belgilangan talablar, shuningdek, tijorat banklarida aktivlar sifatini tasniflash va aktivlar bo'yicha ehtimoliy yo'qotishlarni qoplash uchun zaxiralar shakllantirish hamda ulardan foydalanish tartibi to'g'risidagi nizomga (2015 yil 14 iyul, 2696-son) muvofiq, moliyaviy aktivlarning qadrsizlanishi bo'yicha qoidalaridan foydalangan holda moliyaviy aktivlar bo'yicha ko'rilishi mumkin bo'lgan zararlarni summasini baholaydilar. Banklar ko'rsatilgan tartib asosida aniqlangan katta miqdordagi zararga teng bo'lgan ko'rilishi mumkin bo'lgan zararni baholashni aks ettiradi.

Banklarda amortizatsiya qiymati bo'yicha aks ettirilgan so'ndirish muddatigacha saqlanadigan qimmatli qog'ozlarga qilingan investitsiyalarning qadrsizlanishi to'g'risida ob'yektiv dalillar mavjud bo'lsa, u holda ushbu zarar mazkur aktivning balans qiymati bilan aktiv bo'yicha kutilayotgan pul oqimining joriy qiymati o'rtasidagi farq sifatida baholanadi. Mazkur joriy qiymat ushbu aktiv bo'yicha dastlabki real foiz stavkasi (ya'ni dastlabki tan olishda hisoblangan real foiz stavkasi)ga teng bo'lgan diskont stavkasini qo'llash yo'li bilan hisoblab chiqariladi. So'ndirish muddatigacha saqlanadigan moliyaviy aktivlar bo'yicha ko'rilishi mumkin bo'lgan zararlarni qoplash zaxirasini tashkil etish bo'yicha quyidagicha buxgalteriya o'tkazmasi amalga oshiriladi:

Dt - 56826 -"So'ndirish muddatigacha saqlanadigan qimmatli qog'ozlarga qilingan investitsiyalar bo'yicha ko'rilishi mumkin bo'lgan zararlarni baholash"

Kt - 15999 -"So'ndirish muddatigacha saqlanadigan qarz qimmatli qog'ozlariga qilingan investitsiyalar bo'yicha ko'rilishi mumkin bo'lgan zararlarni qoplash zaxirasi (kontr-aktiv)".

Banklarda "Sotish uchun mavjud" toifasida tasniflangan moliyaviy aktivning qadrsizlanishi to'g'risida ob'yektiv dalillar mavjud bo'lganda, u holda haqqoniy qiymatni to'g'rilash bilan bog'liq bo'lgan va ilgari to'g'ridan - to'g'ri kapitalda aks ettirilgan ixtiyoriy kumulyativ zarar g'isobdan chiqariladi va foyda va zararlarni hisobotida aks ettiriladi. Bunda quyidagicha buxgalteriya o'tkazmasi amalga

oshiriladi:

Haqiqiy qiymatni to'g'rilash summasini bekor qilish uchun:

Dt - 10895 -"Sotish uchun mavjud qimmatli qog'ozlarga qilingan investitsiyalar haqiqiy qiymatining o'zgarishi"

Kt - 30907 -"Sotish uchun mavjud qimmatli qog'ozlarning haqiqiy qiymati o'zgarishi natijasida hosil bo'lgano'zlashtirilmagan foyda yoki zararlar (aktiv-passiv)"

Ko'rilishi mumkin bo'lgan zararlarni qoplash zaxirasini tashkil etish uchun:

Dt - 56808 -"Sotish uchun mavjud qimmatli qog'ozlarga qilingan investitsiyalar bo'yicha ko'rilishi mumkin bo'lgan zararlarni baholash"

Kt - 10899 -"Sotish uchun mavjud qimmatli qog'ozlarga qilingan investitsiyalar bo'yicha ko'rilishi mumkin bo'lgan zararlarni qoplash zaxirasi (kontr-aktiv)"

Kapitaldan hisobdan chiqariladigan va foyda va zararlar to'g'risidagi hisobotda tan olinadigan kumulyativ zarar summasi aktivning balans qiymati (ixtiyoriy haqiqiy qiymatni to'g'rilash summasini chegirib tashlagan holda) bilan joriy haqqoniy qiymati o'rtasidagi farq summaga tengdir.

Agar ko'rilishi mumkin bo'lgan zarar summasi ilgari kapitalda tan olingan haqiqiy qiymatning salbiy (manfiy) to'g'rilash summasidan oshib ketadigan bo'lsa, u holda banklar qo'shimcha ko'rilishi mumkin bo'lgan zararlarni baholash summasini quyidagicha aks ettiradi:

Dt - 56808 -"Sotish uchun mavjud qimmatli qog'ozlarga qilingan investitsiyalar bo'yicha ko'rilishi mumkin bo'lgan zararlarni baholash"

Kt - 10899 -"Sotish uchun mavjud qimmatli qog'ozlarga qilingan investitsiyalar bo'yicha ko'rilishi mumkin bo'lgan zararlarni qoplash zaxirasi (kontr-aktiv)"

Bankda "Oldi-sotdi qimmatli qog'ozlari" toifasida tasniflangan qimmatli qog'ozlar bo'yicha ko'rilishi mumkin bo'lgan zararlarni qoplash zaxirasi kamdan-kam hollardagina tashkil etiladi. Albatta bunda moliyaviy aktivning qadrsizlanishi to'g'risidagi ob'yektiv dalillar borgan sayin aniqlashib borishi, shu bilan birga, ushbu qimmatli qog'ozning joriy haqqoniy qiymati mazkur qadrsizlanishni aks ettirmagan bo'lishi lozim.

"Oldi-sotdi qimmatli qog'ozlari" toifasida tasniflangan qimmatli qog'ozlar bo'yicha ko'rilishi mumkin bo'lgan zararlarni qoplash zaxirasini tashkil etishda quyidagicha buxgalteriya o'tkazmasi amalga oshiriladi:

Dt - 56806 -"Oldi-sotdi qimmatli qog'ozlari bo'yicha ko'rilishi mumkin bo'lgan zararlarni baholash"

Kt - 10799 -"Oldi-sotdi qimmatli qog'ozlardan ko'rilishi mumkin bo'lgan zararlarni qoplash zaxirasi (kontr-aktiv)"

Banklarda real foiz stavkasi hisob-kitobidan keyin amortizatsiya bo'yicha jadvalni

tayyorlash mumkin. "Sof qoldiq qiymat" ustuni o'zida hisoblangan foizlarni hisoblagan holda aks ettiradi, chunki foizlar obligatsiya egasiga to'lanadi. Shu sababli, haqiqiy qiymatni to'g'rilash maqsadida olinishi lozim bo'lgan hisoblangan foizlar qiymatini hisobga olish zarur.

Kuponlar bo'yicha foizlar har chorakning oxirgi kuniga kelib tushishi taxmin qilinadi. Diskont amortizatsiyasi = Sof balans qiymati (oldingi qator) x Oylik real foiz stavkasi (1,4223570%) minus kuponlar bo'yicha o'sha oyga hisoblangan foizlar).

Sof balans qiymati o'z ichiga olinishi lozim bo'lgan hisoblangan foizlarni ham oladi, lekin haqiqiy qiymati o'zgarishi natijasida ilgari qilinishi mumkin bo'lgan to'g'rilash summalarini aks ettirmaydi.

Masalan, 2019 yil 1 yanvar kuni bank 12 oy muddatga, 2019 yil

30 iyun kuni so'ndirish muddati bilan davlat obligatsiyalarini sotib oladi (so'ndirishgacha 6 oy qolganda).

Nominal summasi	1.000.000
+ Xarid qilishdagi xarajatlar	18.000
- Diskont	(50.000)
=	968.000

Obligatsiyalar bo'yicha yillik 12 foizli to'lovlar har oy oxirida amalga oshiriladi.

Foizli daromad real foiz miqdori usulida hisoblanishi lozim. Diskont amortizatsiyasi foizli daromadni oshiradi, xarid qilishdagi xarajatlar amortizatsiyasi esa foizli daromadni kamaytiradi. Mazkur misoldagi hisob-kitoblar "sotishga mo'ljallagan" yoki "so'ndirish muddatigacha saqlanadigan" toifalardata sniflangan obligatsiyalar uchun o'rinli. "Oldi-sotdi qimmatli qog'ozlari" turkumida tasniflangan obligatsiyalarni xarid qilishdagi xarajatlar darhol bank xarajatiga olib boriladi.

Xarid qilishdagi xarajatlar amortizatsiyasi buxgalteriya hisobini yengillashtirish uchun to'g'ri chiziqli uslubda ko'rsatilgan. Mohiyati bo'yicha ushbu uslub samarali foiz miqdoridan foydalangan holda hisoblangan umumiy sof amortizatsiyani hisobga oladi va buxgalteriya hisobini yengillashtirish uchun uni ikkita summaga bo'ladi, va bu summalar obligatsiyalarni so'ndirish muddati yetib kelgan vaqtda diskont va xarid qilishdagi xarajatlar summalarini to'liq miqdorda amortizatsiyalanib bo'linadi. Mazkur holat real foiz stavkasi uslubining ishonchligini shubha ostida qoldirmaydi, chunki umumiy oylik foizli daromadlar obligatsiyalar sof balans qiymatining real foiz stavkasiga ko'paytirilganligiga teng.

Bankda yanvar oyi uchun umumiy foizli daromadlar qimmatli qog'ozlari quyidagilardan iborat:

Shartnoma bo'yicha foizlar	10.192
Minus xarid qilishdagi xarajatlar amortizatsiyasi	(3.000)
Plyus diskont amortizatsiyasi	7.854
Yanvar oyi uchun jami foizli daromadlar =	15.046

Yuqorida keltirilgan umumiy foizli daromad summasi ham quyidagicha hisoblanishi mumkin:

Oy boshiga balans qiymati	968.000
x Oylik real foiz stavkasi	x 1.5543787%

Real foiz stavkasi uslubini qo'llagan holda yanvar oyida 15.046 uchun hisoblangan foizli daromadlar

Agar obligatsiyalar "so'ndirish muddatigacha saqlanadigan" toifasida tasniflangan deb taxmin qilinsa, u holda yanvar oyida uchun foizli daromad quyidagi buxgalteriya o'tkazmasi orqali aks ettiriladi:

Diskont amortizatsiyasi quyidagicha aks ettiriladi:

Dt - 15991 -"So'ndirish muddatigacha 7.854 saqlanadigan qimmatli qog'ozlar bo'yicha diskont(kontr-aktiv)"
Kt - 44805 -"Davlat obligatsiyalariga qilingan 7.854 investitsiyalar bo'yicha foizli daromadlar"

Xarid qilish xarajatlari amortizatsiyasini aks ettirish uchun quyidagicha buxgalteriya o'tkazmasi amalga oshiriladi:

Dt - 44805 -"Davlat obligatsiyalariga qilingan investitsiyalar bo'yicha foizli daromadlar" 3.000
Kt - 15989 -"So'ndirish muddatigacha saqlanadigan qimmatli qog'ozlarini xarid qilish bo'yicha xarajatlar" 3.000

Shartnoma bo'yicha foizlarni (foizlar oy oxirida olinadi deb farazqilinadi) aks ettirish uchun quyidagicha buxgalteriya o'tkazmasi amalga oshiriladi:

Dt - Bankning vakillik yoki mijozning depozit hisobvaragi 10.192
Kt - 44805 -"Davlat obligatsiyalariga qilingan investitsiyalar bo'yicha foizli daromadlar" 10.192

BANKLARDA ASOSIY VOSITALAR VA NOMODDIY AKTIVLAR HISOBI (MHXS 16,38) (1-ma'ruza)

Asosiy vositalar standartining amal qilish sohasi vamaqsadi

Banklarda moddiy aktivlar deyilganda ko'proq asosiy vositalarga urg'u beriladi. Moliyaviy hisobotning xalqaro standartlarida ushbu uzoq muddatli aktivlarni hisobga olishqoidalari "Asosiy vositalar" nomli 16-son MHXSda o'z ifodasini topgan.

"Asosiy vositalar" 16-son MHXSning maqsadi, moliyaviy hisobotlardan foydalanuvchilar bankning asosiy vositalariga qilgan investitsiyalarini va bunday investitsiyalardagi o'zgarishlar haqidagi ma'lumotlarni tushunishi uchun asosiy vositalarni hisobga olish tartibini belgilab berishdan iboratdir. Asosiy vositalarni hisobga olishda aktivlarni tan olish, ularning balans qiymatini aniqlash va ular bo'yicha eskirish xarajatlarini va qadrsizlanish bo'yicha zararlarni tan olish asosiy masalalar hisoblanadi.

MHXS 16 - asosiy vositalarni hisobga olishda qo'llanilishi lozim, biroq boshqa MHXSlar asosiy vositalarni o'zgacha hisobga olishni talab etgan yoki ruxsat etgan hollari bundan mustasno²⁰.

Mazkur MHXS 16 quyidagilarga nisbatan qo'llanilmaydi:

MHXS 5 "Sotish uchun mo'ljallangan uzoq muddatli aktivlar va davom ettirilmaydigan faoliyat" ga asosan sotish uchun mo'ljallangan deb tasniflanadigan

asosiy vositalar;

qishloq xo'jaligi faoliyatiga tegishli biologik aktivlar (BHXS41 "Qishloq xo'jaligi"); foydali qazilmalarni qidirish va aniqlashda ushbu foydali qazilmalarning tan olinishi va baholanishi (MHXS 6 "Foydaliqazilmalarni qidirish va aniqlash" ;

neft, tabiiy gaz va shunga o'xshash qayta tiklanmaydigan resurslar kabi foydali qazilmalarga huquqlar va foydali qazilmalarning zaxiralari.

Ushbu standart aktivlarni qazib olish yoki ishlatishda foydalaniladigan asosiy vositalarga nisbatan qo'llaniladi. Shuningdek, boshqa standartlar asosiy vositalar ob'yektining ushbu standartdagi yondashuvdan farq qiladigan yondashuv asosida tan olinishini talab etishi mumkin.

BHXS 40 "Investitsion mulk" ga muvofiq investitsion mulkni tannarx bo'yicha hisobga olish modelini qo'llaydigan banklar MHXS-16 da belgilangan tannarx bo'yicha hisobga olish modelidan foydalanishi maqsadga muvofiq bo'ladi.

"Asosiy vositalar" 16-son MHXSda quyidagi atamalardanfoydalanish tavsiya etiladi: *Balans qiymati*– bu har qanday jamg'arilgan eskirish va yig'ilgan qadrsizlanish bo'yicha zararlar chegirib tashlanganidan so'ngaktivning tan olinadigan summasi.

Tannarx – bu aktivni uning xaridi yoki qurilishi paytida sotib olish uchun to'langan pul mablag'i yoki pul mablag'i ekvivalentidagi qiymat yoki boshqa turdagi uning evaziga berilgan tovonning haqqoniy qiymati yoki, masalan BHXS 2 tegishli hollarda, boshqa BHXSlarning, "Aksiyaga asoslangan to'lov" ning aniq talablariga muvofiq ushbu aktivning dastlabki tan olinishidagi qiymatdir.

Eskirish hisoblanadigan qiymat – bu aktivning tugatish qiymati chegirilgandagi tannarxi yoki tannarx o'rniga aksettiriladigan boshqa qiymatdir.

Eskirish – bu aktivning eskirish hisoblanadigan qiymatini uning foydali xizmat muddati davomida sistematik tarzda xarajatlarga olib borishdir.

Banklarga xos qiymat – bu bank tomonidan aktivdan davomiy foydalanishdan va foydali xizmat muddati oxirida balansdan chiqarishdan yoki majburiyat so'ndirilganida kutiladigan pul oqimlarining keltirilgan (diskontlangan) qiymatidir.

Xaqqoniy qiymat – bu baholash sanasida bozor ishtirokchilari o'rtasidagi odatdagi operatsiyada aktivni sotishda olinishi mumkin bo'lgan yoki majburiyatni o'tkazishda to'lanishi mumkin bo'lgan narx. (MHXS 13 "Haqqoniy qiymatni baholash").

Qadrsizlanish bo'yicha zarar – aktiv balans qiymatining uning qoplanadigan qiymatidan oshadigan qismi.

Asosiy vositalar – quyidagilar uchun mo'ljallangan moddiy aktivlar:

mahsulotlarni ishlab chiqarish yoki yetkazib berish yoki xizmatlar ko'rsatish yoki boshqa tomonlarga ijaraga berish, yoki ma'muriy maqsadlarda foydalanish uchun mo'ljallangan; bir davrdan uzoqroq muddat davomida foydalanilishi kutilgan.

Qoplanadigan qiymat – bu aktivning quyidagi qiymatlaridan yuqorirog'i: sotish xarajatlari chegirilgandagi haqqoniy qiymati va uning foydalanishdagi qiymati.

Aktivning tugatish qiymati – bu aktivning chiqib ketishi bo'yicha baholangan harajatlar chegirilgan holda, bank ayni paytda xuddi aktiv foydali xizmat muddati oxirida kutilgan muddati va holatida bo'lganidek, aktivning chiqib ketishidan oladigan baholangan qiymatidir.

Foydali xizmat muddati bu:

aktivning bank tomonidan foydalanishi uchun yaroqli bo'lishi kutilgan davr; sub'yekt tomonidan aktivdan olinishi kutilgan ishlab chiqarish hajmi(miqdori) yoki shunga o'xshash birliklar soni.

“Asosiy vositalar” - MHXS 16da asosiy vositalar ob'yektining tannarxi quyidagi shartlar bajarilganda, aktiv sifatida tanolinadi:

bank tomonidan asosiy vosita bilan bog'liq kelgusi iqtisodiy naf olinishi ehtimoli mavjud bo'lsa;

aktivning tannarxi ishonchli baholana olsa.

Ehtiyot qismlar, yordamchi va ta'mirlovchi jihozlar kabi moddalar asosiy vositalar ta'rifiga mos kelganida ushbu MHXSga muvofiq tan olinadi. Aksincha hollarda bunday moddalar tovar- moddiy zaxiralar sifatida tasniflanadi.

MHXS 16 tan olish uchun o'lchov birligini, ya'ni asosiy vosita ob'yekti nimadan tashkil topishini belgilab bermaydi. Shuning uchun, bankning o'ziga xos shart-sharoitlaridan kelib chiqib tan olish mezonlarini qo'llash talab etiladi. Qoliplar, asboblari va vositalar kabi alohida ahamiyatli bo'lmagan moddalarni birlashtirish va tan olish mezonlarini ushbu birlashtirilgan qiymatga nisbatan qo'llash o'rinli bo'lishi mumkin.

Bank barcha asosiy vositalar bilan bog'liq xarajatlarni ularning kelib chiqish paytiga qarab ushbu tan olish mezonlari asosida baholaydi. Bunday xarajatlar asosiy vosita ob'yektini sotib olish yoki qurish bilan bog'liq boshlang'ich xarajatlarni hamda asosiy vositani keyinchalik kengaytirish, qandaydir qismini almashtirish yoki unga texnik xizmat ko'rsatish uchun amalga oshirilgan xarajatlarni qamrab oladi. Jahonda yuz berayotgan globalashuv jarayonida moliyaviy hisobotning xalqaro standartlari (MHXS) buxgalteriya hisobining eng muhim me'yoriy hujjati sifatida tan olin, banklar va kompaniyalarning moliyaviy faoliyatini yuritish hamda moliyaviy ahvoli haqidagi ma'lumotlarni shakllantiruvchi asosiy standartlardan biriga aylandi. Bugungi kunda 1 dan 41 raqamgacha bo'lgan MHXS (yoki BHXS) tarkibida nomoddiy aktivlarga tegishli bo'lgan standart 38-son bilan ro'yxatdan o'tgan bo'lib, mazkur standart nomoddiy aktivlarning balans qiymatini baholaydi va ular to'g'risida muayyan ma'lumotlarni ochib beradi.

Nomoddiy aktivlarga berilgan ta'riflarda MHXS va BHMS(Buxgalteriya hisobining milliy standarti) o'rtasida o'xshashlik va farqlarni kuzatish mumkin. Xalqaro amaliyotda u moddiy-ashyoviy mazmunga ega bo'lmagan aniqlanadigan nomonetar aktiv sifatida talqin etilsa, milliy standartda korxonadan ishlab chiqarish, ishlar bajarish, xizmatlar ko'rsatishda foydalaniladigan, moddiy-ashyoviy mazmunga ega bo'lmagan mol-mulk ob'yektlariko'rinishida ifodalanadi.

Ushbu ta'riflar har doim ham mazmuniga to'g'ri kelmasligi mumkin, masalan, MHXSda ta'kidlanishicha, ayrim nomoddiy aktivlar moddiy ko'rinishda saqlanishi mumkin, masalan, kompakt disk (kompyuter dasturi), huquqiy hujjatlar (litsenziya yoki patent) va tasma (filmlar). Shuningdek, nomoddiy va moddiy jihatlarga ega aktivlarni IAS 16 “Asosiy vositalar” bo'yicha hisobga olinishi yoki IAS 38 ga muvofiq nomoddiy aktivlar sifatida hisobga olinishi lozim bo'ladi. Masalan, kompyuter dasturisiz faoliyat ko'rsatmaydigan kompyuter-nazorat-qiladigan uskuna uchun kompyuter dasturi tegishli ehtiyot qismning ajralmas qismi hisoblanadi va u

asosiy vosita sifatida aks ettiriladi. Aynan shu yondashuv kompyuterning operatsion tizimiga nisbatan ham qo'llaniladi. Agar dastur uskunaga tegishli bo'lmasa, u holda, kompyuter dasturi nomoddiy aktiv sifatida hisobga olinadi.

BHMSda asbob-uskunaning ajralmas qismi hisoblangan dasturiy ta'minot asbob-uskunaning tannarxiga kiritiladi. Lekin, dasturiy ta'minotni belgilangan muddatlarda yangilab borilishi vaziyatni murakkablashtiradi. Asosiy vositalarga oid standartda hisob yuritishning turli ob'yektlarida iqtisodiy xizmatning muddatlari turlicha va ularni identifikatsiyalash mumkin bo'lsa, ob'yektlarni bo'lish lozimligi ko'rsatilgan. YA'ni, ushbu holatda dasturiy ta'minot asosiy vositaning tarkibiy qismi bo'lib, unumli foydalanish muddati davrida amortizatsiyalanishga tegishli bo'lgan alohida inventar ob'yekti sifatida qayd etilishi kerak.

Shuningdek, dasturiy ta'minotni nomoddiy aktiv sifatida e'tirof etishning asosiy mezoni mulkiy huquq hisoblanadi. Natijada u foydalanuvchiga berilsa, sotib olish nomoddiy aktiv sifatida tasniflanadi. Aksincha bo'lsa, barcha xarajatlar kelgusi davrlar xarajatlari sifatida aks ettirilib, iqtisodiy naflarni olish muddatiga mutanosib ravishda joriy xarajatlarga olibborilishi ko'zda tutilgan.

Nomoddiy aktivlarni balansning eng tushunarsiz moddasi ekanligining yana bir holati shundaki, MHXSga muvofiq qilingan xarajatlar natijasi nomoddiy aktivlarni hosil qilish imkoniyatini bersada, lekin unga nisbatan g'oya yoki bilimlar berilganligi ta'kidlanadi. Masalan, reklama, trening, biznesni boshlash, tadqiqot va tajriba-konstruktorlik ishlab chiqish faoliyatlari bo'yicha harajatlarni keltirish mumkin. Tadqiqot va tajriba-konstruktorlik ishlab chiqish faoliyatlari bilimni rivojlantirishga yo'naltiriladi, demak ushbu faoliyat natijasi moddiy ko'rinishdagi aktivga (masalan, sanoat namunasi yoki tovar belgisi) olib kelishiga qaramasdan, aktivning moddiy jihati uning nomoddiy qismiga ikkilamchi sifatida qaralib, ular negizida ilmiy izlanishlar yotganligi ta'kidlanadi.

Banklar yoki kompaniyalar o'z faoliyatida ilmiy, texnik bilim, yangi jarayonlar, tizimlar, dizayn, litsenziyalar, intellektual mulk, bozor bilimi va savdo mulklarini (brend va chop etish nomlari) sotib olishda, takomillashtirishda hamda saqlashda doimiy ravishda resurslarni kengaytirib boradilar. Bu faoliyat yoki jarayonlar nomoddiy aktivlar bo'lib, ularning eng ko'p uchraydiganlariga quyidagilar kiritiladi: kompyuter dasturi, patentlar, mualliflik huquqlari, tasviriy filmlar, mijozlar ro'yxati, ipotekaga xizmat ko'rsatish huquqi, turli ishlab chiqarish va xizmatlar ko'rsatish uchun litsenziyalar, import kvotalari, franchayzinglar, mijoz yoki ta'minotchi aloqalari, mijoz sodiqligi, bozor ulushi va marketing huquqi kabilarni keltirish mumkin.

Nomoddiy aktivlarning aniq bir foydali xizmat muddati mavjud emas, shuning uchun xalqaro standartda quyidagi ikki holat bilan uning foydali xizmat muddatini belgilash mumkin deb qaraladi, birinchidan, nomoddiy aktivlar foydalanish uchun yaroqli bo'lishi yoki kutilgan davr, ikkinchidan, manashu aktivlardan olinishikutilgan ishlab chiqarish hajmi (miqdori) ya'ni mahsulot birliklari soni.

Nomoddiy aktivlarni buxgalteriyada hisobga olish uning foydali xizmat muddatiga asoslanadi. Foydali xizmat muddati aniq bo'lgan nomoddiy aktiv amortizatsiya qilinadi, foydali xizmat muddati aniq bo'lmagan nomoddiy aktivlar esa amortizatsiya

qilinmaydi. Nomoddiy aktivning foydali xizmat muddatini aniqlashdagi omillarga quyidagilar kiritiladi: nomoddiy aktivlardan foydalanish mumkinligi, eskirishning texnik va texnologik turlari, foydalanadigan sohaning barqarorligi, foydalanishda ishlab chiqilgan mahsulotlarga bo'lgan bozor talabining o'zgarishi, raqobatchilar tomonidan kutilgan harakatlar, nomoddiy aktivlarni nazorat qilish davri, foydalanish bo'yicha huquqiy cheklovlar hamda nomoddiy aktivlar foydali xizmat muddati boshqa aktivlarning foydali xizmat muddatiga bog'liqligi.

Nomoddiy aktivlarning foydali xizmat muddatlari bo'yicha quyidagi misollarda tushunchalar berilgan:

1. *Foydali xizmat muddatini belgilash mumkinligi.* **Bank** 200000\$ ga dasturiy mahsulot sotib oladi. Uning foydali xizmat muddati 5 yil, taxminiy tugatilish qiymati nolga teng deb baholandi. Natijada buxgalter har yili sotib olingan dasturiy mahsulot bo'yicha 40000\$ miqdordagi amortizatsiyani ko'rsatadi.

Ko'rsatkichlar	Hisobot shakllari	O'tkazmalar	
		Debet	Kredit
Amortizatsiya xarajatlari (tegishli ob'yektlar bo'yicha)	Foyda va zararlar to'g'risida	40000	-
Jamg'arilgan amortizatsiya	Buxgalteriya balansi	-	40000

Nomoddiy aktivlar quyidagi holatlarda bankning balansiga qabul qilinadi, ya'ni kiringa olinishi mumkin: sotib olish (xarid qilish), hadya ko'rinishida, ustav kapitaliga ulush sifatida, boshqa aktivlarga almashtirish va h.k.

Xalqaro standartda nomoddiy aktivlarni kirimi bo'yicha alohida xarid qilib olish tartibiga ko'proq e'tibor qaratilgan. Nomoddiy aktivni alohida sotib olishda to'lanayotgan summalar yoki boshqacha qilib aytganda, uning narxi kelgusida albatta iqtisodiy naf keltirishi kerak bo'ladi, natijada uning tannarxi odatda, ishonchli tarzida baholanadi. Alohida sotib olingan nomoddiy aktivning tannarxi quyidagilarni qamrab oladi:

1. Savdo chegirmalarini va imtiyozlarini chegirgan holda, uning sotib olish narxini, jumladan import bojlari va sotib olish bilan bog'liq qoplanmaydigan soliqlar;
2. Aktivdan foydalanish uchun sarflangan bevosita xarajatlar:
 - aktivlarni ishchi holatiga keltirish bo'yicha xodimlarga to'lanadigan haq;
 - aktivlarni ishchi holatiga keltirish bo'yicha professional haqlar;
 - aktivlarni to'g'ri ishlayotganligini tekshirish bo'yichaxarajatlar.

“Nomoddiy aktivlar” 38-sonli xalqaro standartning maqsadi boshqa MHXS qamrab olmagan nomoddiy aktivlar uchun buxgalteriya hisobining yondashuvini belgilashdan iborat. Ushbu standart bankdan nomoddiy aktivni u faqat belgilangan mezonlarga javob berganida tan olishni talab etadi.

MHXS - 38 nomoddiy aktivlarning balans qiymatini qanday baholashni belgilaydi va nomoddiy aktivlar to'g'risida muayyan ma'lumotlar ochib berilishini talab etadi.

Ushbu Standart nomoddiy aktivlarni hisobga olishda qo'llanishi lozim, bundan quyidagilar mustasno:

- a) boshqa Standart qo'llash doirasidagi nomoddiy aktivlar;
- b) BHXS - 32 “Moliyaviy instrumentlar: taqdim etish” da ta'riflangan moliyaviy

aktivlar;

v) aktivlarning qidiruvi va baholanishini tan olish va baholash(MHXS - 6 “Foydali qazilmalarni qidirish va zaxiralarini baholash”);

g) foydali qazilmalar, neft, tabiiy gaz va shunga o‘xshash qayta tiklanmaydigan resurslarni qayta ishlash va qazib olish xarajatlari.

Agarda boshqa standart nomoddiy aktivning ma’lum turi uchun buxgalteriya hisobi tartibini belgilasa, bank mazkur MHXS o‘rniga o‘sha standartni qo‘llaydi. Masalan, mazkur standart quyidagilar uchun qo‘llanilmaydi:

a) bank tomonidan oddiy biznes faoliyatida sotish uchun egalik qilinayotgan nomoddiy aktivlar (BHXS - 2 “Tovar - moddiy zaxiralar” va BHXS - 11 “Qurilish shartnomalari”).

b) muddati uzaytirilgan soliq aktivlari (BHXS - 12 «Foyda soliqlari»).

v) BHXS - 17 «Ijara» ning qo‘llash doirasidagi ijaralar.

g) Xodimlarga haq to‘lashdan yuzaga keladigan aktivlar (BHXS - 19 «Xodimlarning daromadlari»).

d) BHXS- 32 da ta’riflangan moliyaviy aktivlar. Ba’zi moliyaviy aktivlarning tan olinishi va baholanishi MHXS- 10 “Jamlangan (konsolidatsiyalashgan) moliyaviy hisobotlar”,

BHXS - 27 «Alohida moliyaviy hisobotlar” va BHXS - 28 «Qaramtadbirkorlik sub’yektlaridagi va qo‘shma korxonalaridagi investitsiyalar” da qamrab olingan.

ye) Biznes birlashuvida sotib olingan gudvill (MHXS - 3 «Biznes birlashuvlari»).

j) MHXS - 4 «Sug‘urta shartnomalari» ning qo‘llash doirasidagi sug‘urta shartnomalari asosidagi sug‘urtachining shartnomaviy huquqlaridan kelib chiqadigan muddati uzaytirilgan xarid xarajatlari va nomoddiy aktivlar. MHXS - 4 ushbu nomoddiy aktivlar uchun emas, balki ushbu muddati uzaytirilgan xarid xarajatlari uchun aniq ma’lumotlar ochib berilishi talablarini belgilaydi. Shu tufayli, mazkur standartdagi ma’lumotlarni ochib berish bo‘yicha talablar ushbu nomoddiy aktivlar uchun qo‘llaniladi.

z) MHXS - 5 «Sotish uchun mo‘ljallangan uzoq muddatli aktivlar va davom ettirilmaydigan faoliyat»ga muvofiq sotishga mo‘ljallangan sifatida tasniflangan (yoki sotishga mo‘ljallangan sifatida tasniflangan hisobdan chiqarish guruhiga kiritilgan) uzoqmuddatli nomoddiy aktivlar.

Ba’zi nomoddiy aktivlar moddiy ko‘rinishda saqlanishi mumkin,masalan, kompakt disk (kompyuter dasturi misolida), huquqiy hujjatlar (litsenziya yoki patent misolida) yoki film.

Nomoddiy va moddiy jihatlarga ega aktivni BHXS - 16 “Asosiy vositalar” bo‘yicha hisobga olinishi yoki mazkur standart bo‘yicha nomoddiy aktivlar sifatida hisobga olinishini aniqlash uchun, bankqaysi jihat ahamiyatliroqligini baholashda foydalanadi. Masalan, aniq bir kompyuter dasturisiz faoliyat ko‘rsatmaydigan kompyuter-nazorat qiladigan uskuna uchun kompyuter dasturi tegishli ehtiyot qismning ajralmas qismidir va u asosiy vosita sifatida hisobga olinadi. Aynan shu yondashuv kompyuterning operatsion tizimiga nisbatan qo‘llaniladi. Qachonki dastur tegishli ehtiyot qismning ajralmas qismi bo‘lmasa, kompyuter dasturi nomoddiy aktiv sifatida hisobga olinadi.

Shuningdek, MHXS - 38 reklama, trening, biznesni boshlash, tadqiqot va tajriba-konstruktorlik ishlab chiqish faoliyatlari bo'yicha xarajatlar uchun qo'llaniladi. Tadqiqot va tajriba-konstruktorlik ishlab chiqarish faoliyatlari bilimni rivojlantirishga yo'naltirilgandir.

Ushbu faoliyatlar natijasi moddiy ko'rinishdagi aktivga (masalan, namuna) olibkelishiga qaramasdan, aktivning moddiy jihati uning nomoddiy qismiga ikkilamchidir, ya'ni unda bilimsingdirilgandir.

Moliyaviy ijara holatida, aktiv moddiy yoki nomoddiy bo'lishi mumkin. Dastlab tan olingandan so'ng, ijaraga oluvchi moliyaviy ijara kelishuvi asosida egalik qilinayotgan nomoddiy aktivni mazkur standartga muvofiq hisobga oladi. Tasviriy filmlar, video tasmalari, yozma asarlar, qo'lyozmalar, patentlar va mualliflik huquqlari kabi moddalar uchun litsenziyalash kelishuvlari asosidagi huquqlar BHXS - 17 qo'llash doirasidan chiqarilgan va mazkur standart qo'llash doirasidadir.

Agar faoliyatlar yoki operatsiyalar maxsuslashtirilib, boshqacha yondashuv zarur bo'ladigan buxgalteriya hisobini qo'llashga olib kelsa, mazkur Standartning qo'llash doirasida istisno bo'lishi mumkin. Bunday masalalar qazib olish sohasida neft, gaz va mineral depozitlarni qidiruv yoki qayta ishlash va qazib chiqarish xarajatlarini hisobga olishda hamda sug'urta shartnomalari holatlarida yuzaga keladi. Shu tufayli, mazkur Standart bunday faoliyatlardagi xarajatlar va shartnomalar uchun qo'llanilmaydi. Biroq, mazkur Standart qazib olish sohasida yoki sug'urtachilar tomonidan foydalanilgan boshqa nomoddiy aktivlar (masalan, kompyuter dasturi) va sarflangan boshqa xarajatlar (masalan, biznesni boshlash harajatlari) uchun qo'llaniladi.

Banklarning moddiy aktivlar tarkibiga tovar-moddiy zaxiralarni ham kiritiladi. Ushbu aylanma mablag'lar kam baholi va tezeskiruvchi buyumlar nomi bilan hisobotda aks ettiriladi. Xalqaro amaliyotda esa MHXS - 2 "Zaxiralar" standartida asosiy tushunchalar va baholash tartibi bayon etiladi.

MHXS - 2 "Zaxiralar" standartining maqsadi tovar-moddiy zaxiralarni (TMZlarni) hisobga olish tartibini belgilashdan iboratdir. TMZlarni hisobga olishda asosiy masala TMZlarning tannarxi qanday summada aktiv sifatida tan olinishi va ular bilan bog'liq bo'lgan daromadlar kelgusi davrlarda tan olinguncha hisobga olinishi kerakligidir. Ushbu standart tannarx va uning keyinchalik xarajat sifatida tan olinishi, shu jumladan uning har qanday sof sotish qiymatigacha kamaytirilishi bo'yicha ko'rsatmalar beradi. Shuningdek, tovar-moddiy zaxiralarning tannarxini aniqlashda qo'llaniladigan tannarxni hisoblash formulalari bo'yicha ko'rsatmalarni keltiradi.

Standartda quyidagi atamalardan foydalaniladi: Tovar-moddiy zaxiralar – bu quyidagi aktivlardir:

odatdagi faoliyat doirasida sotish uchun mo'ljallangan; sotuv uchun ishlab chiqarish jarayonida bo'lgan;

ishlab chiqarish jarayonida yoki xizmatlar ko'rsatilishida foydalanilishi ko'zlangan xom ashyo va materiallar ko'rinishidagi aktivlar.

Sof sotish qiymati - bu odatdagi faoliyat davomida ishlab chiqarishni oxiriga yetkazish bo'yicha xarajatlar va sotishni amalga oshirish uchun zarur bo'lgan va taxminiy baholangan xarajatlar chegirib tashlangan sotish bahosidir.

Haqqoniy qiymat- bu baholash sanasida bozor ishtirokchilari o'rtasidagi odatdagi operatsiyada aktivni sotishdan olinishi mumkin bo'lgan yoki majburiyatni o'tkazishda to'lanishi kerak bo'lgan narxdir (MHXS - 13 "Haqqoniy qiymatni baholash").

Sof sotish qiymati tushunchasi bankning odatdagi faoliyati davomida tovar-moddiy zaxirani sotishdan olinishi mo'ljallangan sof summani anglatadi.

Haqqoniy qiymat- baholash sanasida, TMZni xuddi shunday TMZsotiladigan asosiy bozorda(yoki eng katta manfaat keltiradigan bozorda) sotish bo'yicha bozor ishtirokchilari o'rtasidagi odatdagi operatsiya amalga oshirilishi mumkin bo'lgan bahoni aks ettiradi. Birinchisi- tadbirkorlik sub'yektiga xos qiymat; ikkinchisi esa yo'q. Tovar-moddiy zaxiralarning sof sotish qiymati ularning sotish xarajatlari chegirilgandagi haqqoniy qiymatiga teng bo'lmasligim mumkin.

Tovar-moddiy zaxiralar sotib olingan va qayta sotish uchun mo'ljallangan tovarlarni qamrab oladi, masalan chakana savdo tashkiloti tomonidan sotib olingan va qayta sotish uchun saqlanadigan tovarlar, yoki qayta sotish uchun mo'ljallangan yer va boshqa mulklar.

Banklarda asosiy vositalarni baholash va hisobga olish

Asosiy vositalar - bir yildan ko'proq xizmat qilish muddatiga ega bo'lgan, ishlab chiqarish yoki tovarlarni yetkazib berish, ma'muriy maqsadlar uchun foydalaniladigan yoki ijaraga beriladigan aktivlar.

Ko'chmas mulk, uskunalar va jihozlar - bir yildan ortiq muddat foydalanishga mo'ljallangan, ishlab chiqarish yoki tovarlarni yetkazib berish, ma'muriy maqsadlar uchun foydalaniladigan yoki ijaraga beriladigan moddiy aktivlar. Ular, asosiy vositalar tarkibiga kiradi. Shuning uchun ular ko'proq asosiy vositalar deb atashadi.

Boshlang'ich (tarixiy) qiymat - asosiy vositani sotib olish yoki uni qurish (qurish va qurilishni tugallash) bilan bog'liq barcha xarajatlar, shu jumladan, to'langan soliqlar, bojxona bojlari va yig'imlari hamda yetkazib berish, montaj, o'rnatish va ishga tushirish bilan bog'liq bevosita aktivlardan belgilangan maqsadda foydalanish uchun uni ishchi holatiga keltirish bilan bog'liq bo'lgan barcha xarajatlar summasidir. Shuning uchun boshlang'ich qiymat asosiy vositaning tannarxi deb ham ataladi.

Asosiy vositalarni boshlang'ich qiymati qayta baholangan sanaganisbatan haqqoniy bahoni aks ettirish uchun oldindan qayta baholanadi;

Balans qiymati - bu aktivning balans hisobotida jamg'arilgan eskirish va qiymatini yo'qotishdan keladigan zararni chiqarib tashlagandan keyingi qolgan summa.

Likvidatsion(tugatilish) qiymat – aktiv eskirib, o'zining foydalanish xizmat muddati oxirida ega bo'ladigan, ya'ni shu vaqtda bank ushbu aktivni tugatish bilan bog'liq harajatlarni chiqarib tashlagandan so'ng, uni hisobdan chiqarishdan olinadigan, baholangan summa.

Haqqoniy (real) qiymat – bu aktivning joriy bozor qiymati yoki o'zaro manfaatdor tomonlar o'rtasida aktivlarni almashtirish mumkin bo'lgan summadir. Mazkur aktivning faol bozori mavjud bo'lmagan taqdirda haqqoniy qiymat qonunchilikka muvofiq, baholash faoliyati bilan shug'ullanish huquqiga ega bo'lgan mustaqil

ekspertlar tomonidan aniqlangan qiymatdir.

Qayta tiklangan qiymat – bu asosiy vositaning bank buxgalteriya balansidagi qayta baholangan qiymati.

Foydali xizmat muddati – bu bank tomonidan aktivlardan foydalanish mo'ljallanayotgan davr yoki ushbu aktivdan foydalanishdan bank qo'lga kiritishni kutayotgan ish va xizmatlar miqdori.

Amortizatsiya (eskirish) - aktivning iqtisodiy hayoti mobaynida uning eskirish hisoblanadigan qiymatini muttasil va oqilona ravishda taqsimlanishi.

Amortizatsiyalanadigan qiymat – aktivning tannarxi yoki tannarxni almashtiradigan boshqa qiymatidan tugatilish qiymatichegirilgan summadir.

Qiymatni pasayishi (qadrsizlanish) dan olingan zarar - aktivning balans qiymatini uning qoplanish qiymatidan oshgan summasi. Qoplanadigan summa - aktivni sotish va uning foydalanish qiymatidan eng katta bo'lgan qiymat.

Foydalanish (qimmatlilik) qiymati – aktivning foydalanish xizmati muddati mobaynida olininishi ko'zda tutilayotgan va ushbu aktivni hisobdan chiqarishdan olinadigan pul tushumlarining diskontlangan qiymati.

Sof sotish qiymati - o'zaro bir-biriga qaram bo'lmagan tomonlar o'rtasida tuzilgan bitim asosida aktivlarni sotilishidan olinishi mumkin bo'lgan, aktivni chiqib ketishi bilan bog'liq xarajatlarni chegirgan summa.

Ayirboshlash - korxonalar orasida aktivlarni berish yoki boshqa turdagi xizmatlarni bajarish yoxud boshqa aktivlarni berish evaziga majburiyatlarni qoplash yuzasidan o'zaro bir-biriga yetkazib berish.

Bir taraflama berish - aktivlar yoki xizmatlarni bir taraflama berish, bankdan uning mulkdorlariga yoki teskarisi, mulkdorlar va boshqa tashkilotlardan muayyan bankka.

Tugatish qiymati - asosiy vositalarning foydali xizmat qilish muddati oxirida asosiy vositalarni tugatishdan olinadigan qiymatdan taxmin qilinayotgan chiqib ketish xarajatlarini ayirgandan keyingi qolgan qiymati.

O'xshash ishlab chiqarish aktivlari - bir umumiy turga mansub bo'lgan, bir xil vazifalarni bajaradigan yoki xuddi o'sha xo'jalik faoliyatida ishlatiladigan ishlab chiqarish aktivlari.

Asosiy vositalar hisobida to'rt asosiy masala mavjud:

asosiy vositalar qabul qilinishida dastlabki ro'yxatdan o'tkazish summasi yoki uning tannarxini aniqlash. Bu qiymat asosiy vositaning boshlang'ich-tarixiy qiymati bo'ladi. asosiy vositalar qiymatini kelgusi davrlarga taqsimlash uchun aniqlangan eskirish usuli va stavkasini belgilash.

asosiy vositalar olingandan keyin qiymatining o'zgarishi, shu jumladan qiymatining ko'payishi yoki mumkin bo'lgan kamayishi, kamayishining oqibatlari hisobvaraqlarda qanday qilib aks ettirilishi.

asosiy vositalarni hisobdan chiqarishni ro'yxatga olish.

Asosiy vositalarning buxgalteriya hisobini 16-MHXS "Asosiy vositalar" nomli standart bo'yicha tartibga solish tavsiya etiladi. Asosiy vositalar bankda ham, boshqa korxonada va tashkilotlarda ham bir xil ahamiyatga ega.

Lekin, banklarda asosiy vositalarning hisobi bilan bog'liq buxgalteriya o'tkazmalari O'zbekiston Respublikasi banklarida asosiy vositalarning buxgalteriya hisobini

yuritish “O‘zbekiston Respublikasi banklarida asosiy vositalarning buxgalteriya hisobini yuritish to‘g‘risida”gi yo‘riqnoma (Ro‘yxat raqami 1434, 2004 yil 17 dekabr) talablari asosida amalga oshiriladi. Ushbu yo‘riqnoma yuqorida qayd etilgan MHXS 16 ga muvofiq ishlab chiqilgan yoki uning qoidalarini to‘la xalqaro standartlarga mos keladi.

Banklarda asosiy vositalarning buxgalteriya hisobini tushuntirishda ushbu yo‘riqnoma qoidalaridan foydalaniladi.

Asosiy vositalar ob‘yekti aktiv sifatida MHXSning umumiy qoidalarini asosida tan olinishi kerak, ya‘ni:

- aktiv bilan bog‘liq bo‘lgan kelgusi iqtisodiy naflar bank tomonidan olinishi ehtimoli yuqori darajada deb tasdiqlanganda; va

- korxonaga uchun aktivning tannarxi ishonchli baholanishi mumkin bo‘lganda.

Aktivdan foydalanish natijasida kelajakda keladigan iqtisodiy samara, bank tomonidan undan foydalanish natijasida yuzaga kelgan xizmatlarni sotishdan tushadigan tushumni, xarajatlarni tejash va boshqa foydalarni o‘z ichiga olishi mumkin. Ushbu iqtisodiy naflarni olish ehtimoli yuqori bo‘lganda bank aktiv bilan bog‘liq manfaatlarni va tavakkalchiliklarni o‘z zimmasiga olishi aniq bo‘lishini talab etadi. Bunday aniqlik ushbu manfaatlar va tavakkalchiliklar bankka o‘tgandagina, mavjud bo‘ladi. Ushbu vaqtga qadar aktivni olish bilan bog‘liq operatsiya ahamiyatli bo‘lmagan jarima choralari bilan bekor qilinishi mumkin, shuning uchun aktiv tan olinmaydi.

Tan olishning ikkinchi sharti osonlik bilan bajo keltiriladi, chunki aktivlarni sotib olinganligi to‘g‘risida dalil bo‘lgan ayirboshlash operatsiyasi natijasida uning qiymati aniqlanadi. Aktiv o‘z kuchi bilan barpo etilgan taqdirda uning bahosi materiallarni sotib olish bilan bog‘liq tashqi tomonlar bilan operatsiyalar, ish kuchi va qurilish jarayonida amalga oshirilgan boshqa xarajatlar asosida aniqlanadi.

Asosiy vosita qiymati ishonchli tarzda baholangandagina, u bankning buxgalteriya yozuvlarida aks ettirilib, tan olinadi. 16-sonli BHXS: Aktiv sifatida tan olinadigan asosiy vositalar ob‘yekti dastlab tannarxi bo‘yicha baholanishi kerak. Sotib olingan asosiy vositalar balansda boshlang‘ich (tarixiy) qiymati yoki agar, keyinchalik qayta baholangan bo‘lsa, demak u qayta baholangan qiymati bo‘yicha aks ettiriladi.

Sotib olingan asosiy vositalarning boshlang‘ich qiymati, quyidagi xarajatlarni o‘z ichiga oladi:

- aktivni yetkazib beruvchilarga va shartnomaga asosan qurilish-montaj ishlarini bajarilishi uchun ijarachilarga to‘langan summa;

- asosiy vositalarni ob‘yektini sotib olish uchun to‘langan ro‘yxat bo‘yicha yig‘imlar, davlat boji (bojxona boji, yig‘imlar va boshqalar) va boshqa o‘xshash to‘lovlar;

- asosiy vositalar ob‘yektini sotib olish (yaratish) bilan bog‘liq soliqlar va yig‘imlar (agar ular qayta qoplanmagan bo‘lsa);

- asosiy vosita ob‘yektini o‘zlashtirish bilan bog‘liq bo‘lgan axborot va maslahat xizmati uchun to‘lovlar summasi;

- ob‘yektini yetkazib berish bo‘yicha sug‘urta riski xarajati;

- asosiy vositani olishda o'rtada turganlarga mukofot puli;
- yetkazib berish, montaj, o'rnatish va ishga tushirish bilan bog'liq bo'lgan xarajatlar;
- bevosita aktivdan belgilangan maqsadda foydalana olish uchununi ishchi holatiga keltirish bilan bog'liq bo'lgan boshqa xarajatlar. Xorijiy valyuta hisobiga sotib olingan asosiy vositalar balansda davlat bojxona deklaratsiyasi rasmiylashtirilgan kundagi Markaziy bankning kursi bo'yicha milliy valyutada aks ettiriladi hamda xorijiy valyutaning kursi o'zgarishi munosabati bilan ular

qayta baholanmaydi.

Ma'lum hollarda aktiv bilan bog'liq xarajatlarning umumiy summasini alohida qismlarga bo'lish va har bir qismni alohida hisobga olish lozim. Bunday hisob yuritish ushbu ob'yektning alohida qismlari har xil foydali xizmat qilish muddatiga ega bo'lgan holda amalga oshiriladi.

Tekinga olingan asosiy vositalar, ularni sotib olishda ko'rsatilganidek avvaliga balansda xarajatlarni hisobga olgan holda buxgalteriya hisobiga olingan sanaga nisbatan xaqqoniy qiymatda tan olinadi. Asosiy vositalarning boshlang'ich qiymatiga kelgusida aniq xarajatlar qilinganda, ular qayta baholanganda, chiqarib tashlanganda va asosiy vosita ob'yekti yoki uning ayrim bo'lagi sotilganda, tuzatishlar kiritilishi mumkin. Bankning balansiga asosiy vositalar quyidagi hollarda olinadi:

Naqd pulga, to'lov evaziga sotib olish;

Ob'yektlarni qurish yoki rekonstruksiya qilish yo'li bilan; Pulga oid bo'lmagan operatsiyalar orqali (ayirboshlash); Tekinga olish yoki subsidiya yo'li bilan;

Moliyaviy ijara (lizing) shartnomasiga ko'ra;

Ortiqcha chiqqan (hisobga olinmagan) asosiy vositalar.

Asosiy vositalar, loyiha-tadqiqot ishlari, qurilish materiallari, mehnat, bino (inshoot)lar qurilishi (ta'mirlanishi) bilan bog'liq xarajatlar va asosiy vositalarni sotib olish bilan bog'liq boshqa kapitallashtirilgan xarajatlar qiymatini oldindan to'liq yoki qisman to'lash quyidagi buxgalteriya yozuvlari bilan rasmiylashtiriladi:

Debet - 19909 «Tovar-moddiy qimmatliklari to'langan mablag'lar hisobvarag'i»

Kredit - Bankning vakillik hisobvarag'i yoki mijozning (mol yetkazib beruvchining) talab qilib olinguncha depozit hisobvarag'i, agar ularga ushbu bank xizmat ko'rsatsa Sotib olingan binolar (inshootlar) balansda quyidagi buxgalteriya o'tkazmasi bilan aks ettiriladi:

Debet - 16509 «Bankning imoratlari - Binolar va boshqa qurilgan imoratlar».

Kredit - 19909 «Tovar-moddiy qimmatliklari to'langan mablag'lar hisobvarag'i».

Sotib olingan boshqa asosiy vositalarni balansda aks ettirish: Debet - 165** - «Asosiy vositalarning tegishli hisobvarag'i».

Kredit - 19909 «Tovar-moddiy qimmatliklari to'langan mablag'lar hisobvarag'i».

Asosiy vositalarni omborga kirim qilish quyidagi buxgalteriya o'tkazmasi bilan rasmiylashtiriladi:

Debet - 16561 «Ombordagi asosiy vositalar».

Kredit - 19909 «Tovar-moddiy qimmatliklari to'langan mablag'lar hisobvarag'i».

Ta'mirlashni talab qiladigan sotib olingan binolar ta'mirlash ishlari tugagunga qadar 16505 - «Tugallanmagan qurilishlar» balans hisobvarag'ining alohida shaxsiy hisobvarag'ida hisobga olinadi. Bunda binolarni (inshootlarni) qurish (ta'mirlash) ishlari bilan bog'liq bo'lgan xarajatlar, loyiha-tadqiqot ishlari, qurilish materiallari va mehnat xarajatlari qabul qilish dalolatnomalariga asosan quyidagi buxgalteriya o'tkazmasi orqali hisobvaraqlarda aks ettiriladi:

Debet - 16505 «Tugallanmagan qurilishlar»

Kt - 19909 «Tovar-moddiy qimmatliklari to'langan mablag'lar hisobvarag'i»

Agar keyingi xarajatlar chet ellik hamkor bilan tuzilgan shartnomaga asosan chet el valyutasida amalga oshirilsa, xarajatlarning hisobi 16505 - «Tugallanmagan qurilishlar» hisobvarag'ida operatsiya bajarilgan kundagi O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankining kursi bo'yicha so'mdagi ekvivalentda amalga oshiriladi.

Yil oxirida bankning barcha filiallariga ochilgan 16505-

«Tugallanmagan qurilishlar» hisobvaraqlaridagi qoldiq Bosh bankda tugallanmagan qurilishning hajmiga mos kelishi kerak va u keyingi yilga o'tkaziladi.

Binolar (inshootlar) foydalanishga tayyor bo'lgan holda ularning qiymati tegishli qabul qilish dalolatnomasiga asosan 16509 - «Bank imoratlari-binolar va boshqa qurilgan imoratlar» hisobvarag'iga kirim qilinadi. Agar qurilish yoki ta'mirlash ishlarining xarajatlar smetasida mebel va jihozlarni sotib olish ko'zda tutilgan bo'lsa, unda qabul qilish dalolatnomasida ularning qiymati umumiy qiymatdan ajratib ko'rsatiladi va to'liq ro'yxati ilova qilinadi. Bunda quyidagi buxgalteriya yozuvlari rasmiylashtiriladi:

a) binoning qiymati summasiga:

Debet - 16509 «Bankning imoratlari - Binolar va boshqa qurilgan imoratlar»

Kredit - 16505 «Tugallanmagan qurilishlar». b) mebel va jihozlarning qiymati summasiga: Debet - 16535 «Mebel, moslama va jihozlar». Kredit - 16505 «Tugallanmagan qurilishlar».

Agar bank to'lovni moddiy aktivlar kirim qilingandan keyin amalga oshirsa, tegishli kirim hujjatlariga asosan quyidagi buxgalteriya o'tkazmasi bajariladi:

Moddiy aktivlar kelib tushganda balansda aks ettirish:

a) agar asosiy vositalar kelib tushgandan darhol foydalanishgaberilsa:

Debet - 165** Asosiy vositalarning tegishli hisobvarag'i, yoki 16505 - «Tugallanmagan qurilishlar» (agar qayta ta'mirlashni talab qiladigan bino, tugallanmagan qurilish yoki qurilish uchun materiallar sotib olinayotgan bo'lsa).

Kredit - 29802 «Tovar - moddiy qimmatliklar va ko'rsatilgan xizmatlar uchun to'lanadigan mablag'lar hisob-kitobi»

b) asosiy vositalar omborga kirim qilinganda: Debet - 16561 «Ombordagi asosiy vositalar»

Kredit - 29802 «Tovar - moddiy qimmatliklar va ko'rsatilgan xizmatlarga to'lanadigan mablag'lar hisob-kitobi»

2) Aktivlarning qiymati to'langanda:

Debet - 29802 «Tovar - moddiy qimmatliklar va ko'rsatilgan xizmatlar uchun to'lanadigan mablag'lar hisob-kitobi»

Kredit - Bankning vakillik hisobvarag'i yoki mijozning hisobvarag'i

3) Asosiy vositalarni ombordan foydalanishga topshirganda: Debet - 165** Asosiy vositalarning tegishli hisobvarag'i Kredit - 16561 «Ombordagi asosiy vositalar»

Asosiy vositalar bepul olinganda quyidagi buxgalteriya o'tkazmasi amalga oshiriladi. Bepul olingan asosiy vositalarning real qiymatiga:

Debet - 165** asosiy vositalarning tegishli hisobvarag'i, yoki 16561 - «Ombordagi asosiy vositalar» (agar omborga kirim qilinsa)

Kredit - 45994 «Boshqa foizsiz daromadlar»

Bunda yuzaga keladigan xarajatlar joriy xarajatlarning hisobiga olinadi.

Agar asosiy vositalar subsidiya yo'li bilan olingan bo'lsa, quyidagi buxgalteriya o'tkazmasi amalga oshiriladi:

Debet - 165** asosiy vositalarning tegishli hisobvarag'i, Kredit - 22896 - «Boshqa muddati uzaytirilgan daromadlar»

Muddati uzaytirilgan daromadlar tijorat banklarining grant buxgalteriya hisobi qonuniga (21.01.2004 yilda 1300-son bilan ro'yxatga olingan) kelgusida 22896 hisobvarag'ida hisobga olinadi.

Agar (amaldagi qonunchilikka muvofiq byudjetga soliqlar to'lashdan ozod qilingan) banklar asosiy vositalarni bankinfratuzilmasini rivojlantirish doirasida soliqdan ozod qilingan mablag'lar hisobidan sotib olishgan bo'lsa, ularning qiymatini 30903 - «Umumiy zaxira fondi» balans hisobvarag'ining «Bank infratuzilmasini rivojlantirishga sarflangan mablag'lar» shaxsiy hisobvarag'iga kirim qilish quyidagi ko'rinishdagi buxgalteriya o'tkazmasi bilan rasmiylashtiriladi:

Debet - 30903 «Umumiy zaxira fondi»

«Bank infratuzilmasini rivojlantirish fondiga yo'naltirilgan mablag'lar» sh/h.

Kredit - 30903 «Umumiy zaxira fondi»

«Bank infratuzilmasini rivojlantirishga sarflangan mablag'lar».

Asosiy vositalar yoki ularning ayrim qismlari ko'p hollarda boshqa pul bo'lmagan aktivlarga ayirboshlanishi mumkin. Bunday usulda olingan asosiy vositalar haqqoniy qiymati bilan balansda aks ettirilishi yoki tan olinishi lozim. Faqat quyidagi ikki holatdan tashqari hollarda:

1. Ayirboshlash tijorat maqsadida ega emas yoki foyda olishni ko'zlamagan.

2. Ayirboshlanayotgan asosiy vositalarning haqqoniy qiymatini aniqlash imkoni yo'q.

Ayirboshlashning birinchi sharti, ya'ni u tijorat tavsifiga ega yoki yo'qligi bir necha usullarda aniqlanadi, lekin asosiy shartlaridan biri bu jarayonni amalga oshirishdan ko'zlangan maqsadga to'g'ri yondashishdan iborat.

Bundan tashqari ayirboshlanayotgan asosiy vositaning xususiyatlari ham inobatga olinadi.

Ayirboshlashning ikkinchi sharti, ya'ni ayirboshlanayotgan asosiy vositalarning haqqoniy qiymatini aniqlash imkoni yo'q bo'lsa, unda ular balans qiymati bilan tan olinadi yoki boshqacha aytganda ularning shu bugungacha balansda qanday summada aks ettirilgan bo'lsa, ularni shu summada yana balansga qabul qilinadi.

MHXS - 16 bo'yicha asosiy vositalarni pulsiz ayirboshlanganda quyidagi qoidalariga

amal qilish tavsiya etilgan:

1. Qiymatni aniqlash uchun ayirboshlashda olingan aktiv qiymati va uning o'rnini to'ldirish uchun tovon sifatida beriladigan aktiv qiymati bir-biri bilan solishtiriladi va bunda olingan yoki to'langan har qanday pul mablag'lari bo'yicha tuzatishlar hisobga olinadi.

2. Agar korxonadan tomonidan ayirboshlash uchun berilgan aktivlarda xuddi shu maqsadlarda va xuddi shu usullarda foydalanish uchun mo'ljallangan bir xildagi aktivlar ishtirok etsa, ayirboshlash daromad olish jarayoni sifatida ko'rilmaydi, demak na foyda, na zarar tan olinmaydi. Yangi aktiv ayirboshlashda berilgan aktivning balans qiymati bo'yicha ro'yxatga olinadi va bunda olingan yoki to'langan har qanday pul mablag'lari bo'yicha tuzatishlar hisobga olinadi.

3. Agarda har xil turdagi aktivlar almashtirilsa, unda ayirboshlash natijasida olingan asosiy vositalarning qiymatiga uning haqqoniy qiymatiga izoh berish yo'li bilan aniqlanadi. Odatda almashtirish uchun berilgan asosiy vositalarning haqqoniy qiymati olingan yoki to'langan har qanday pul mablag'lari bo'yicha tuzatishlar kiritiladi. Ayirboshlash daromad olish vositasi sifatida tan olinadi va har qanday foyda ham, zarar ham pul olinishi yoki to'lanishidan qati nazar, hisobga olinadi (agar ayirboshlashda ishtirok etgan aktivlarni qiymatida farq mavjud bo'lsa).

4. *Aksiyalar evaziga olingan asosiy vositalar.*

Aksiyalar asosiy vositalarni olish uchun chiqariladigan bo'lsa, aktivlarning haqqoniy qiymati bo'yicha yoki chiqarilgan aksiyalarni haqqoniy qiymati bo'yicha aks ettiriladi, bunda qaysi qiymat aniqroq va ishonchliroq bo'lsa, shunisi qo'llaniladi.

Banklar amaliyotida kredit olgan mijozlarning krediti to'liq yoki qisman qaytarilmaganda uni ta'minot sifatida qo'yilgan garov mulkini undirish orqali qoplanadi. Ushbu tartib xalqaro amaliyotda keng qo'llaniladi.

Respublikamiz qonunchiligida ham qarzdor mulk garovi ostida olgan krediti bo'yicha o'z majburiyatlarini bajarmagan holda, bank (garov egasi) o'zining garov huquqidan foydalanishi va garov mulkini sotishi yoki o'z mulkiga aylantirib olishi mumkinligi ko'zda tutilgan. Sotish uchun mo'ljallangan garovga qo'yilgan mulk boshlanishida undirib olinadigan mulk va boshqa ko'chmas mulk hisob-kitobi to'g'risidagi me'yoriy hujjatda aks ettiriladi.

Agar, bank hisobiga o'tadigan mulkdan o'zining asosiy vositasi sifatida foydalanishga qaror qilsa, unda quyidagi buxgalteriya o'tkazmasi amalga oshiriladi:

Debet - 165** asosiy vositalarning tegishli hisobvarag'i,

Debet - 16799 Bankning boshqa xususiy mulklari
bo'yicha ko'rilishi mumkin bo'lgan zararlarni qoplash zaxirasi (kontr-aktiv)

Kredit - 16701 Kredit va lizing bo'yicha garov
hisobidan undiriladigan mulk.

Asosiy vositalarni qayta baholash uchun quyidagi
usullar qo'llaniladi:

- indeks usuli;
- to'g'ridan - to'g'ri qayta baholash usuli.

Indeks usuli. Qayta baholashning indeks usulida asosiy vositalarning balans qiymati va qayta baholash kunidagi shu aktivlarning jamg'arilgan amortizatsiyasi ma'lum

indeksdan foydalangan holda qayta baholanadi. Shundan keyin aktivlarning qayta baholangan qiymati ularning balans qiymati va jamg'arilgan eskirishi bilan taqqoslanadi va o'rtadagi farq summasiga tegishli buxgalteriya yozuvlari amalga oshiriladi.

1) Agar aktivning qayta baholangan qiymati uning balans qiymatidan ortiq bo'lsa, ushbu oshgan summa 30908 - «Boshlang'ich qiymatiga nisbatan qayta baholash qiymatining oshgan summasi» hisobvarag'ida quyidagi buxgalteriya yozuvi orqali aks ettiriladi:

a) Debet - 165** Asosiy vositalarning tegishli hisobvarag'i Kredit - 30908 «Boshlang'ich qiymatiga nisbatan qayta baholash qiymatining oshgan summasi»

b) qayta baholashgacha bo'lgan va qayta baholangandan keyingi jamg'arilgan eskirish summolari o'rtasidagi farq summasiga:

Debet - 30908 «Boshlang'ich qiymatiga nisbatan qayta baholash qiymatining oshgan summasi»

Kredit - 165** Asosiy vositalarning tegishli jamg'arilgan eskirish hisobvarag'i

v) qayta baholash natijasida asosiy vositaning o'sgan qiymati, ushbu aktiv bo'yicha oldingi qayta baholash natijasiga ko'ra xarajat sifatida hisobga olingan qismi miqdorida daromad sifatida hisobga olinishi lozim.

2) Qayta baholash natijasida asosiy vositalarning real (haqiqiy) qiymati kamaysa, u xarajat sifatida hisobga olinadi. Ushbu summa 30908 - «Boshlang'ich qiymatiga nisbatan qayta baholash qiymatini oshgan summasi» hisobvarag'idan oldingi qayta baholash natijasida bevosita mazkur aktiv bo'yicha hosil bo'lgan ijobiy summadan ayirib tashlanishi lozim. Bunda quyidagi buxgalteriya yozuvlari amalga oshiriladi:

a) qayta baholashgacha bo'lgan va qayta baholangandan keyingi jamlangan eskirish o'rtasidagi farq summasiga:

Debet - 165** Asosiy vositalarning tegishli jamg'arilgan eskirish hisobvarag'i

Kredit - 30908 «Boshlang'ich qiymatiga nisbatan qayta baholash qiymatini oshgan summasi»

b) qayta baholash natijasida aniqlangan aktiv real (haqiqiy) qiymatning kamayish summasiga:

Debet - 30908 «Boshlang'ich qiymatiga nisbatan qayta baholash qiymatining oshgan summasi» (oldingi qayta baholash natijasidagi o'sish miqdoriga)

Kredit - 165** Asosiy vositalarning tegishli hisobvarag'i v)30908-hisobvaraqda aks ettirilgan oldingi qayta baholash

summasi yetarli bo'lmagan holda, kamayish va oldingi qayta baholash summolari o'rtasidagi farq summasi xarajat sifatida hisobga olinadi va 55995 «Boshqa foizsiz xarajatlar» hisobvarag'ida aks ettiriladi. Bunda quyidagi buxgalteriya o'tkazmasi amalga oshiriladi:

Debet - 55995 «Boshqa foizsiz xarajatlar».

Kredit - 165** Asosiy vositalarning tegishli hisobvarag'i. 3) Qayta baholashning indeks usulida asosiy vositalarning har

bir guruhi bo'yicha ushbu aktivlarning sotib olish davridan kelib chiqqan holda har xil indekslar qo'llaniladi.

Indeks usuli

Asosiy vositalarni qayta baholashda indeks usulini qo'llash uchun har yili navbatdagi qayta baholash bo'yicha tegishli indekslar ishlab chiqiladi va ommaviy axborot vositalarida chop etiladi.

Misol: 2019 yil 25 mayda qiymati 480000 so'm bo'lgan kompyutersotib olindi va 16535-hisobvaraqqa kiritildi. Yillik eskirish me'yori 20%.

2019 yil 1 yanvar holatiga yig'ilgan eskirish summasi =56.000 so'm

480.000 so‘m²¹

----- x 20% = 8.000 so‘m x 7 oy = 56.000 so‘m.
100% x 12

2019 yil 1 yanvar holati bo‘yicha yig‘ilgan eskirish summasi (8.000 x 19 oy) 152.000 so‘mni tashkil etadi.

2019 yil 1 yanvarda kompyuterning boshlang‘ich qiymati va yig‘ilgan eskirish summasi ommaviy axborot vositalarida chiqarilgan koeffitsiyent (koeffitsiyent-4)ga ko‘paytiriladi.

480.000 x 4 = 1.920.000 so‘m – qayta baholashdan keyingi qiymat

152.000 x 4 = 608.000 so‘m – qayta baholashdan keyingi yig‘ilgan eskirish summasi.

Olingan natijalar kompyuterning boshlang‘ich qiymati va yig‘ilgan eskirish summasi bilan taqqoslanadi va farqi summasiga quyidagi buxgalteriya o‘tkazmalari amalga oshiriladi:

1.920.000 so‘m - 480.000 so‘m = 1.440.000 so‘m

608.000 so‘m - 152.000 so‘m = 456.000 so‘m

1) Debet - 16535 “Mebel, moslama va jihozlar” 1.440.000 so‘m Kredit - 30908 “Boshlang‘ich qiymatga nisbatan qayta baholash qiymatining oshgan summasi”

2) Debet - 30908 “Boshlang‘ich qiymatga nisbatan qayta baholash qiymatining oshgan summasi” 456.000 so‘m

Kredit - 16539 “Mebel, moslama va jihozlarning eskirishsummasi(kontr-aktiv)”

Buxgalteriya o‘tkazmalari amalga oshirilgandan

keyingihisobvaraqlar qoldiqlari: 16535 = 1.920.000 so‘m, 16539 = 608.000 so‘m va 30908 = 984.000 so‘m.

30908 - “Boshlang‘ich qiymatiga nisbatan qayta baholash qiymatining oshgan summasi”dagi qayta baholash bo‘yicha aks ettirilgan ijobiy natija har oyda 31203 - “Taqsimlanmagan foyda (aktiv-passiv)” hisobvarag‘iga o‘tkazib boriladi. Bunda har oyda hisobdan chiqariladigan qayta baholashning ijobiy summasi tegishli aktivni tiklanish va boshlang‘ich qiymatlarining eskirish summalari o‘rtasidagi farq summaga teng bo‘ladi, (ya’ni kompyuterning 1.920.000 so‘mlik qiymat asosidagi eskirishi 32.000 so‘m va uning boshlang‘ich qiymatiga nisbatan hisoblangan eskirishi – 8000 so‘m. Farqi = 24.000 so‘m). Bunda quyidagi buxgalteriya o‘tkazmasi amalga oshiriladi:

Debet - 30908 “Boshlang‘ich qiymatga nisbatan qayta baholash qiymatining oshgan summasi” 24.000 so‘m

Kredit - 31203 “Taqsimlanmagan foyda (aktiv-passiv)” 24.000 so‘m

To‘g‘ridan – to‘g‘ri qayta baholash usuli.

Asosiy vositalarning to‘liq tiklanish qiymati, alohida ob‘yektlar qiymatini shunga o‘xshash yangi ob‘yektlarning qayta baholash sanasida shakllangan, tegishli hujjatlar

bilan tasdiqlangan bozor qiymati asosida to'g'ridan – to'g'ri qayta hisoblash orqali aniqlanadi.

To'g'ri chiziqli qayta baholash usulini qo'llashda ob'yektlarning to'liq tiklanish qiymatini tegishli hujjatlar bilan tasdiqlash uchun bank xohishiga qarab, quyidagilardan foydalanish mumkin:

- tayyorlov tashkilotlaridan va ularning maxsus dilerlaridan, tovar-xom-ashyo birjalaridan, ko'chmas mulk birjalaridan o'xshash aktivning narx(baho)lari to'g'risida yozma shaklda olingan ma'lumotlar;
- asosiy fondlarni sotib olish va qayta baholash kunlaridagi Markaziy bank kursiga nisbatan hisob-kitob koeffitsiyentini aniqlanadigan erkin ayirboshlanadigan valyutada sotib olingan asosiy fondlarning qiymati (tasdiqlovchi hujjat mavjud bo'lganda) to'g'risidagi ma'lumotlar;
- tegishli davlat tashkilotlaridagi narx(baho)lar to'g'risida ma'lumotlar;
- qayta baholash davrida ommaviy axborot vositalarida va maxsus adabiyotda e'lon qilingan narx(baho)lar to'g'risidagi ma'lumotlar;
- baholovchining asosiy fondlarning qiymati to'g'risidagi hisoboti.

To'g'ridan-to'g'ri usul bilan asosiy vositalarni qayta baholashda, buxgalteriya hisobida tegishli asosiy vosita bo'yicha hisoblangan jamg'arilgan eskirish summasi, shu aktivning qayta baholangandagi tiklanish qiymatini qayta baholangunga qadar bo'lgan balans qiymatiga bo'lish natijasida hosil qilinadigan koeffitsiyentga ko'paytiriladi.

Qayta baholashdan keyin aktivlarning real (haqiqiy) qiymati ularning boshlang'ich (tiklanish) qiymati va yig'ilgan eskirish summasi bilan taqqoslanadi va farq summalariga buxgalteriya o'tkazmalari amalga oshiriladi.

Buxgalteriya o'tkazmalari amalga oshirilgandan keyin, aktivning qayta baholangan qiymati aktivning qolgan hisoblab chiqilgan xizmat qilish muddati davomida amortizatsiyalanadi.

30908 - «Boshlang'ich qiymatiga nisbatan qayta baholangandagi qo'shimcha qiymat» hisobvarag'idagi qayta baholash bo'yicha aks ettirilgan ijobiy natija har oyda 31203 - «Taqsimlanmagan foyda (aktiv-passiv)» hisobvarag'iga o'tkazib boriladi. Bunda quyidagi buxgalteriya o'tkazmasi amalga oshiriladi:

Debet - 30908 «Boshlang'ich qiymatga nisbatan qayta baholash qiymatining oshgan summasi

Kredit - 31203 «Taqsimlanmagan foyda (aktiv-passiv)»

30908-hisobvaraqdagi qayta baholash natijasi 31203- hisobvaraqa tegishli aktiv hisobdan chiqarilayotgan vaqtdagina, to'liq o'tkaziladi.

Ombordagi asosiy vositalarni qayta baholash natijasi quyidagi buxgalteriya o'tkazmalari orqali hisobga olinadi:

Tegishli aktivlar bo'yicha qayta baholashning ijobiy natijasi: Debet - 16561 «Ombordagi asosiy vositalar» - tegishli aktiv Kredit - 30908 «Boshlang'ich qiymatiga nisbatan qayta baholash qiymatining oshgan summasi»

Qayta baholash natijasida asosiy vositalar qiymatining kamayish summasi:

Debet - 30908 «Boshlang'ich qiymatga nisbatan qayta baholashqiymatini oshgan summasi»

Debet - 55995 «Boshqa foizsiz xarajatlar»

Kredit - 16561 «Ombordagi asosiy vositalar» - tegishli aktiv

BANKLARDA ASOSIY VOSITALAR VA NOMODDIY AKTIVLAR HISOBI (MHXS 16,38) (2-ma'ruza)

Asosiy vositalarga amortizatsiya hisoblash tartibi

Banklarda yerdan boshqa barcha asosiy vositalar foydalanishning ma'lum bir muddatiga ega bo'ladilar. Bu asosiy vositalarning eskirish qiymati xizmati vaqti chegaralangan bo'lganligi uchun, jamifoydali xizmat qilish muddati davrida bankning xarajatlarida eskirish ajratmalari turida taqsimlanishi kerak. Asosiy vositaning foydali xizmat qilish muddati 2 ta asosiy sabab bilan chegaralanadi: jismoniy eskirish (foydalanish natijasi, aktivdan foydalanish shuningdek tabiiy omillarning ta'siri). Asosiy vosita bo'yicha eskirish ajratmalari ularning foydalanishga topshirilgandan keyingi oyidan boshlab, to uni hisobdan chiqarish davrigacha davom etadi. Eskirish harajatlari foydali xizmat qilishdavrida har oy muntazam ravishda aks ettiriladi.

Aktivning foydali xizmat qilish muddati bu aktivdan bank uchun taxmin qilingan foydani baholash orqali aniqlanadi. Asosiy vositalarga amortizatsiya hisoblashning yillik me'yorlari O'zbekiston Respublikasi Soliq kodeksida belgilangan.

- Binolar, imoratlar va inshootlar –3 %
- Uzatuvchi qurilmalar – 8%
- Kuch-quvvat beradigan mashinalar va uskunalar – 8%
- Faoliyat turlari bo'yicha ish mashinalari va uskunalar – 15%
- Harakatlanuvchan transport - 8-20%
- Kompyuter, periferiya qurilmalari - 20%
- Boshqa aktivlar 10-15%.

Aktivning foydali xizmat qilish muddati yillarda bajarilgan ishlar va ko'rsatilgan xizmatlar hajmida, yurish ko'rsatgichida (agar avtomobil nazarda tutilgan bo'lsa) o'lchanishi mumkin. Aktivning foydali xizmat qilish muddatini aniqlashda quyidagi omillarning barchasi hisobga olinishi lozim:

- 1) bank tomonidan aktivdan kutilayotgan foydalanish hajmi aktivning taxminiy quvvati yoki jismoniy unumdorligi bo'yicha baholanadi;
- 2) taxmin qilinayotgan jismoniy eskirish;
- 3) aktivning ma'naviy eskirishi ushbu aktiv turini ishlab chiqarish jarayonini o'zgarishi yoki takomillashtirilishi natijasida aniqlanadi;
- 4) aktivdan foydalanishda yuridik yoki shunga o'xshash cheklashlar -bu aktivdan foydalanish yoki ijara muddatlarini cheklashdir.

Asosiy vositalarning foydali xizmat ko'rsatish muddatini uzaytirishga olib keladigan xarajatlarni, shuningdek, ushbu muddatni qisqartiradigan texnologik o'zgarishlarni hisobga olgan holda, banklar tomonidan foydali xizmat qilish muddati qayta ko'rib chiqilishi mumkin.

Banklar hech bo'lmaganda har yilning oxirida asosiy vositalarning likvidatsiya qiymati va foydali xizmat qilish muddatini ko'rib chiqadi.

Asosiy vositaning foydali xizmat qilish muddati, uningdastlabki ko'rsatkichlarini yaxshilaydigan keyingi xarajatlar natijasida (kapital ta'mirlash, takomillashtirish va boshqa hollarda) uzaytirilishi mumkin. Va aksincha, texnologik o'zgarishlaryoki xizmat ko'rsatish bozoridagi o'zgarishlar aktivning foydali xizmat qilish muddatini qisqartirishi mumkin. Bunday hollarda foydali xizmat qilish muddati va shundan kelib chiqib, amortizatsiyame'yori joriy va kelgusi davrlar uchun hisob-kitob siyosati va buxgalteriya baholanishidagi o'zgarishlar bo'yicha MHXS - 16 talablariga muvofiq to'g'rilanadi.

Ahamiyatga ega bo'lgan likvidatsiya qiymati aktivlarni sotib olish sanasiga yoki oldingi har qanday baholash sanasiga aniqlanadi. Likvidatsiya qiymati aktivning foydali xizmat qilish muddati oxirida likvidatsiya bo'yicha kutilayotgan xarajatlarga kamayishi kerak.

Quyidagi omillar amortizatsiya (eskirish)ni aniqlashga ta'sirko'rsatadi:

- boshlang'ich qiymat;
- likvidatsiya qiymati;
- taxmin qilingan foydali xizmat muddati;
- amortizatsiya (eskirish) hisoblash usuli.

Amortizatsiya quyidagi usullarni qo'llash yo'li bilan hisoblanadi:

- 1) bir tekisda (to'g'ri chiziqli) hisoblash usuli;
- 2) bajarilgan ishlar hajmiga mutanosib ravishda hisoblash usuli;
- 3) tezlashtirilgan (jadallashtirilgan) usullar;
- 4) a) yillar yig'indisi usuli (kumulyativ usul);
b) kamayadigan qoldiq usuli.

Asosiy vositalarning tegishli usullar bo'yicha amortizatsiya (eskirish) summalarini hisoblashni mos misollar asosida tushuntirishga xarakat qilamiz.

Qo'llanilayotgan amortizatsiya usuli bankka aktivdan kelayotganiqtisodiy foydaning olinish jadvalini aks ettirishi lozim. Har xil turdagi aktivlarga har xil amortizatsiya hisoblash usullarini qo'llash mumkin. Bunda bir turdagi asosiy vositalarga faqat bitta tegishli usulni qo'llash lozim.

Eskirishni hisoblash bo'yicha tanlangan usul hisob siyosatidan kelib chiqib, belgilanishi va ketma-ket tartibda bir hisobot davridan keyingi hisobot davriga qo'llanilishi hamda tanlangan usul yil davomida o'zgarmasligi lozim. Amortizatsiya usulini tanlashda foydalanilayotgan ob'yektning nimaga mo'ljallanganligidan va ushbu usulni mazkur ob'yektga nisbatan qo'llashning maqsadga muvofiqligidan kelib chiqish lozim. Bir tekisda (to'g'ri chiziqli) hisoblash usuli doimiy eskirish (amortizatsiya) summasini asosiy vositalarning qiymatidan kelib chiqqan holda ularning foydali xizmat qilish muddati davomidateng qismga taqsimlashdan iborat. Aktivlardan jadal ravishda foydalanilganda, shuningdek, ilmiy-texnika taraqqiyotining ta'siri katta bo'lganda aktivlar eskirishini tezlashtirilgan eskirish usullari asosida hisoblash maqsadga muvofiqdir.

1. Yillar yig'indisi usuli ob'yektning xizmat qilish muddati, hisoblangan yillar

yig'indisidan iborat bo'lib, u hisoblash koeffitsiyentining maxrajida bo'ladi. Ushbu koeffitsiyentning suratida ob'yektning xizmat qilish muddati oxirigacha qoladigan yillar soni (teskari tartibda) hisoblanadi. Kamayadigan qoldiq usuli aktivning foydali xizmat qilish muddati davomida hisoblanayotgan amortizatsiya summasini kamayib borishini nazarda tutadi. Bu usul ham yillar yig'indisi usulidagi kabi tamoyillarga asoslangan. Mazkur usulda to'g'ri chiziqli usuldagiga nisbatan ikki baravar oshirilgan amortizatsiya normasi qo'llaniladi.

Kamayadigan qoldiq usuli bilan eskirish summasini hisoblash

Avtomobilning boshlang'ich qiymati (ABQ) 4.000.000 so'm. Uning taxminiy xizmat qilish muddati 5 yil. O'z navbatida, to'g'ri chiziqli usulda yillik amortizatsiya me'yori 20%ni tashkil etadi (100% : 5 yil). Ikki baravarlik amortizatsiya me'yori bilan eskirish hisoblashga asoslangan kamayadigan qoldiq usulida amortizatsiya me'yori 40 % bo'ladi (2x20%). 40 foiz deb belgilangan bu qat'iy summa har yil oxirida qoldiq qiymatga olib boriladi. Taxminiy likvidatsiya qiymati amortizatsiyani hisoblashda hisobga olinmaydi. Lekin predmetning qoldiq qiymatini uning likvidatsiya qiymatigacha kamaytirish bilan bog'liq biror bir summa doirasida cheklash qo'yilgan hollar bundan mustasno.

Asosiy vositalarga qo'llaniladigan amortizatsiya usuli davriy ravishda qayta ko'rib turilishi va ushbu aktivlardan iqtisodiy samara olish taxminiy jadvalida katta o'zgarishlar yuz bergan holda, mazkur o'zgarishlarni to'g'ri aks ettirish uchun amortizatsiya hisoblash usulini hisob-kitob siyosati va buxgalteriya baholanishidagi o'zgarishlar bo'yicha MHXS (MSFO) talablariga mos kelgan holda o'zgartirish kerak hamda bu hisoblashdagi baholashning o'zgarishi kabi hisobga olinishi lozim. Bunda joriy va kelgusi davrlar uchun amortizatsiya ajratmalari to'g'rilanishi kerak. Tegishli davr uchun amortizatsiya ajratmalari bankning xarajatlariga quyidagi buxgalteriya o'tkazmasi orqali o'tkaziladi:

Debet - 566** Tegishli guruh asosiy vositalari eskirish xarajatlari

Kredit - 165** Tegishli asosiy vositalarning jamg'arilgan eskirish hisobvarag'i

MHXS rasmiy ravishda turli usullarni tavsiya qilishigakaramasdan, ulardan faqat bittasigina aniq vaziyatda aktivdan olinadigan bo'lg'usi xizmatlarni olish tugatilganda tuziladigan hisobot uchun eng oqilona bo'lib hisoblanadi. O'z-o'zidan, bir tekisda eskirishni hisoblash usuli aktivdan har davrda bir xil bo'lgan naflarni olinishini ko'zda tutadi, holbuki kamayib boruvchi qoldiq usuli kabi tezlashtirilgan hisobdan chiqarish usullari aktiv xizmatmuddati kamaygan sari eskirish xarajatlarini kamayishini ko'zda tutadi, vaholanki aktivni ta'mirlash va xizmat ko'rsatish xarajatlari bu vaqtlarda borgan sari ko'payadi va buning natijasida aktivga sarflangan barcha xarajatlar darajasi uning xizmat muddati davomida taxminan bir xil bo'ladi. MHXS 16 eskirishni hisoblash usullarini vaqti-vaqti bilan qaytadan ko'rib chiqilishini talab etadi. Eskirishni hisoblashning u yoki bu usulini qo'llanilishi haqida qaror qabul qilingan vaqtdan keyin aktivdan foydalanish bo'yicha taxmin qilingan tizim o'zgaradigan bo'lsa, unda boshqa ko'proq talablarga javob beradigan usul tanlanishi zarur. Ushbu o'zgarish hisob siyosatidagi o'zgarish sifatida ko'rilishi va "Davr uchun sof foyda yoki zarar, asosiy (jiddiy) xatolar va hisob siyosatidagi o'zgarishlar" 8-sonli BHXSg muvofiq faqat istiqbol asosida hisobga olinishi kerak.

MHXS 16 moliyaviy hisobot foydalanuvchisi unga foydali bo'lgan ma'lumotni olish uchun, eskirishni hisoblash usullarini moliyaviy hisobotning yoritilishida aks ettirishni talab etadi. Eskirishning qaysi usuli qo'llanilishidan qat'i nazar, foydali xizmat ko'rsatish muddati muntazam ravishda qayta ko'rib chiqilishi kerak. Korxonada uchun aktivning taxmin qilinayotgan foydaliligi asosida aktivning foydali xizmat muddati aniqlanadi, shuning uchun u aktivning iqtisodiy va jismoniy hayotidan keskin farq qilishi mumkin. Aktivning foydali xizmat muddatiga korxonaning asosiy vositalarni ta'mirlash va xizmat ko'rsatish, texnologik o'zgarishlarning tezligi, aktivlarni foydalanish bilan birga ishlab chiqarilgan va sotilgan tovarlarga bo'lgan bozor talabi va boshqa shu kabi omillar ta'sir ko'rsatadi. Agar aktivning foydali xizmat ko'rsatish muddati avval belgilanganidan ko'proq yoki kamroq bo'lishi aniqlangan bo'lsa, bu o'zgarish asosiy (jiddiy) xatoni tuzatish emas, balki hisob bahosini o'zgarishi sifati ko'riladi. Tegishli ravishda, moliyaviy hisobotda avval taqdim etilgan hisoblangan eskirish qaytadan ko'rib chiqilmaydi, bundan tashqari, o'zgarish faqat istiqbol asosida hisobga olinadi va o'zgarishlar barcha keyingi davrlarda aks ettiriladi. Misol. Aktivning dastlabki qiymati 100000. Aktivning dastlab baholangan foydali xizmat ko'rsatish muddati - 10 yil. Eskirishning bir tekisda hisoblash usuli qo'llaniladi va hech qanday tugatish qiymati taxmin qilinmagan. Ikki yil foydalanganidan keyin, buxgalter aktivning foydali xizmat ko'rsatish muddatini qayta ko'rib chiqdi va u 6 yilni tashkil etishini taxmin qildi. Aktivning qolgan foydali xizmat ko'rsatish muddati uchun eskirish xarajatlari quyidagi tartibda hisob-kitob qilinadi: foydalanishning dastlabki ikki yil uchun eskirish xarajatlari 20000 ($2/10 \times 100,000$)ni tashkil etdi. Unda 3-yilgabalans qiymati 80000 ($100000 - 20000$) teng. Aktivning qolgan foydali xizmat ko'rsatish muddati qayta ko'rib chiqilgandan keyin 4 yilga teng ($6-2$). Binobarin, eskirishning yangi yillik stavkasi 20000 ($80,000/4$) tashkil etadi.

BANKLARDA ASOSIY VOSITALAR VA NOMODDIY AKTIVLAR HISOBI (MHXS 16,38) (3-ma'ruza)

Nomoddiy aktivlar standartining amal qilish sohasi vamaqsadi

Standartning maqsadi boshqa standart qamrab olmagan nomoddiy aktivlar uchun buxgalteriya hisobining yondashuvini belgilashdan iboratdir. Ushbu standart tadbirkorlik sub'yektidan nomoddiy aktivni u faqatgina belgilangan mezonlarga javob berganida tan olishni talab etadi. Ushbu Standart nomoddiy aktivlarning balans qiymatini qanday baholashni belgilaydi va nomoddiy aktivlar to'g'risida muayyan ma'lumotlar ochib berilishini talab etadi.

Standart nomoddiy aktivlarni hisobga olishda qo'llanishilozim, bundan quyidagilar mustasno:

boshqa Standart qo'llash doirasidagi nomoddiy aktivlar;

BHXS 32 "*Moliyaviy instrumentlar: taqdim etish*" da ta'riflangan moliyaviy aktivlar; aktivlarning qidiruvi va baholanishini tan olish va baholash (MHXS 6 "*Foydali qazilmalarni qidirish va zaxiralarini baholash*"); va foydali qazilmalar, neft, tabiiy gaz va shunga o'xshash qayta tiklanmaydigan resurslarni qayta ishlash va qazib olish xarajatlari.

Agarda boshqa Standart nomoddiy aktivning ma'lum turi uchun buxgalteriya hisobi

tartibini belgilasa, tadbirkorlik sub'yekti mazkur Standart o'rniga o'sha Standartni qo'llaydi. Masalan, mazkur Standart quyidagilar uchun qo'llanilmaydi:

oddiy biznes faoliyatida sotish uchun egalik qilinayotgan nomoddiy aktivlar (BHXS 2 "*Tovar-moddiy zaxiralar*" va BHXS 11 "*Qurilish shartnomalari*").

muddati uzaytirilgan soliq aktivlari (BHXS 12 "*Foyda soliqlari*").

BHXS 17 "*Ijara*" ning qo'llash doirasidagi ijaralar. Xodimlarga haq to'lashdan yuzaga keladigan aktivlar (BHXS 19

«Xodimlarning daromadlari»).

BHXS 32 da ta'riflangan moliyaviy aktivlar. Ba'zi moliyaviy aktivlarning tan olinishi va baholanishi MHXS 10 "*Jamlangan (konsolidatsiyalashgan) moliyaviy hisobotlar*", BHXS 27 "*Alohida moliyaviy hisobotlar*" va BHXS 28 "*Qaram tadbirkorlik sub'yektlaridagi va qo'shma korxonalaridagi investitsiyalar*" da qamrab olingan.

Biznes birlashuvida sotib olingan gudvill (MHXS 3 "*Biznes birlashuvlari*").

MHXS 4 "*Sug'urta shartnomalari*" ning qo'llash doirasidagi sug'urta shartnomalari asosidagi sug'urtachining shartnomaviy huquqlaridan kelib chiqadigan muddati uzaytirilgan xarid harajatlari va nomoddiy aktivlar. MHXS 4 ushbu nomoddiyaktivlar uchun emas, balki ushbu muddati uzaytirilgan xarid harajatlari uchun aniq ma'lumotlar ochib berilishi talablarini belgilaydi. Shu tufayli, mazkur Standartdagi ma'lumotlarni ochib berish bo'yicha talablar ushbu nomoddiy aktivlar uchun qo'llaniladi.

MHXS 5 "*Sotish uchun mo'ljallangan uzoq muddatli aktivlar va davom ettirilmaydigan faoliyat*" ga muvofiq sotishga mo'ljallangan sifatida tasniflangan (yoki sotishga mo'ljallangan sifatida tasniflangan hisobdan chiqarish guruhiga kiritilgan) uzoqmuddatli nomoddiy aktivlar.

Ba'zi nomoddiy aktivlar moddiy ko'rinishda saqlanishi mumkin, masalan, kompakt disk (kompyuter dasturi misolida), huquqiy hujjatlar (litsenziya yoki patent misolida) yoki film. Nomoddiy va moddiy jihatlarga ega aktivni BHXS 16 "*Asosiy vositalar*" bo'yichahisobga olinishi yoki mazkur Standart bo'yicha nomoddiy aktivlar sifatida hisobga olinishini aniqlash uchun, tadbirkorlik sub'yekti qaysi jihat ahamiyatliroqligini baholashda hukm chiqarishdan foydalanadi. Masalan, aniq bir kompyuter dasturisiz faoliyat ko'rsatmaydigan kompyuter-nazorat-qiladigan uskuna uchun kompyuter dasturi tegishli ehtiyot qismning ajralmas qismidir va asosiy vosita sifatida hisobga olinadi. Aynan shu yondashuv kompyuterning operatsion tizimiga nisbatan qo'llaniladi. Qachonki dastur tegishli ehtiyot qismning ajralmas qismi bo'lmasa, kompyuter dasturi nomoddiy aktiv sifatida hisobga olinadi.

Shu bilan birga, mazkur Standart reklama, trening, biznesni boshlash, tadqiqot va tajriba-konstruktorlik ishlab chiqish faoliyatlari bo'yicha harajatlar uchun qo'llaniladi. Tadqiqot va tajriba-konstruktorlik ishlab chiqish faoliyatlari bilimni rivojlantirishga yo'naltirilgandir. Shu tufayli, ushbu faoliyatlar natijasi moddiy ko'rinishdagi aktivga (masalan, namuna) olib kelishiga qaramasdan, aktivning moddiy jihati uning nomoddiy qismiga ikkilamchidir, ya'ni unda bilimlar mavjuddir. Moliyaviy ijara holatida, asosdagi aktiv moddiy yoki nomoddiy bo'lishi mumkin. Dastlab tan olingandan so'ng, ijaraga oluvchi moliyaviy ijara kelishuvi asosida egalik

qilinayotgan nomoddiy aktivni mazkur Standartga muvofiq hisobga oladi. Tasviriy filmlar, video tasmlari, yozma asarlar, qo‘lyozmalar, patentlar va avtorlik huquqlari kabi moddalar uchun litsenziyalash kelishuvlari asosidagi huquqlar BHXS 17 qo‘llash doirasidan chiqarilgandir va mazkur standart qo‘llash doirasidadir.

Agarda faoliyatlar yoki operatsiyalar shunchalik maxsuslashtirilib, boshqacha yondashuv zarur bo‘ladigan buxgalteriya hisobini qo‘llashga olib kelsa, mazkur Standartning qo‘llash doirasidan istisno bo‘lishi mumkin. Bunday masalalar qazib olish sohasida neft, gaz va mineral depozitlarni qidiruv yoki qayta ishlash va qazib chiqarish harajatlarini hisobga olishda hamda sug‘urta shartnomalari holatlarida yuzaga keladi. Shu tufayli, mazkur Standart bunday faoliyatlardagi harajatlar va shartnomalar uchun qo‘llanilmaydi. Biroq, mazkur Standart qazib olish sohasida yoki sug‘urtachilar tomonidan foydalanilgan boshqa nomoddiy aktivlar (masalan, kompyuter dasturi) va sarflangan boshqa harajatlar (masalan, biznesni boshlash harajatlari) uchun qo‘llaniladi.

Standartda quyidagi belgilangan ma‘nodagi atamalardan foydalaniladi:

Amortizatsiya - bu nomoddiy aktivning eskirish hisoblanadigan qiymatini uning foydali xizmat muddati davomida sistematik tarzda xarajatlarga olib borishdir.

Aktiv - resurs bo‘lib, u:

oldingi hodisalar natijasida tadbirkorlik sub’yekti tomonidan nazorat qilinadi; va undan tadbirkorlik su’yekti tomonidan kelgusida iqtisodiy naf olinishi kutiladi.

Balans qiymati - bu shunday qiymatki, bunda aktiv har qanday jamg‘arilgan amortizatsiya va yig‘ilgan qadrsizlanish bo‘yicha zararlarni chegirilgandan so‘ng moliyaviy holat to‘g‘risidagi hisobotda tan olinadi.

Tannarx - bu aktivni uning xaridi yoki qurilishi paytida sotib olish uchun to‘langan pul mablag‘i yoki pul mablag‘i ekvivalentidagi qiymat yoki boshqa turdagi uning evaziga berilgan tovonning haqqoniy qiymati yoki, tegishli hollarda, boshqa BHXSslarning, masalan BHXS 2 “*Aksiyaga asoslangan to‘lov*” ning aniq talablariga muvofiq ushbu aktivning dastlabki tan olinishidagi qiymatidir.

Eskirish hisoblanadigan qiymat - bu aktivning tugatish qiymati chegirilgandagi tannarxi yoki tannarx o‘rniga aksettiriladigan boshqa qiymatidir.

Tajriba-konstruktorlik ishlab chiqish - bu tijorat maqsadlarida ishlab chiqarish yoki foydalanishni boshlashdan oldin, yangi yoki sezilarli tarzda takomillashgan materiallar, uskunalar, tovarlar, jarayonlar, tizimlar yoki xizmatlarni ishlab chiqarish rejasiga yoki dizayniga nisbatan tadqiqot topilmalarini yoki boshqa bilimlarni qo‘llashdir.

Haqqoniy qiymat - bu baholash sanasida bozor ishtirokchilari o‘rtasidagi odatdagi operatsiyada aktivni sotishda olinishi mumkin bo‘lgan yoki majburiyatni o‘tkazishda to‘lanishi mumkin bo‘lgan narxdir. (MHXS 13 “*Haqqoniy qiymatni baholash*”)

Qadrsizlanish bo‘yicha zarar - bu aktivning balans qiymatining uning qoplanadigan qiymatidan oshadigan qismidir.

Nomoddiy aktiv - bu moddiy-ashyoviy mazmunga ega bo‘lmagan aniqlanadigan nomonetar aktiv.

Monetar aktivlar - bu egalikdagi pul mablag‘lari va qat’iy belgilangan yoki aniqlanadigan pul miqdorlarida olinadigan aktivlardir.

Tadqiqot - bu yangi ilmiy yoki texnik bilimga va tushunchaga erishish istiqbolini ko'zlab amalga oshirilgan asl va rejalashtirilgan izlanishdir.

Nomoddiy aktivning *tugatish qiymati* - bu aktivning chiqib ketishi bo'yicha baholangan harajatlar chegirilgan holda, tadbirkorlik sub'yekti ayni paytda xuddi aktiv foydali xizmat muddati oxirida kutilgan muddati va holatida bo'lganidek aktivning chiqib ketishidan oladigan baholangan qiymatidir.

Foydali xizmat muddati - bu:

a) aktivning tadbirkorlik sub'yekti tomonidan foydalanishi uchun yaroqli bo'lishi kutilgan davr; yoki

b) tadbirkorlik sub'yekti tomonidan aktivdan olinishi kutilgan ishlab chiqarish hajmi (miqdori) yoki shunga o'xshash birliklar soni.

Nomoddiy aktivlar

Bank va shunga o'xshash korxonalar nomoddiy aktivlarni, masalan, ilmiy yoki texnik bilim, yangi jarayonlar yoki tizimlar dezayni va amalga oshirilishi, litsenziyalar, intellektual mulk, bozor bilim va savdo mulklarini (jumladan, brend nomlar va chop etish nomlari) sotib olishda, takomillashtirishda, saqlash yoki yaxshilashda tez-tez resurslarni kengaytiradilar yoki majburiyatlarni tan oladilar. Ushbu keng ko'lamni qamrab oladigan oddiy misollarga kompyuter dasturi, patentlar, avtorlik huquqlari, tasviriy filmlar, mijozlar ro'yxatlari, ipotekaga xizmat ko'rsatish huquqlari, baliq ovlash litsenziyalari, import kvotalari, franchayzinglar, mijoz yoki ta'minotchi aloqalari, mijoz sodiqligi, bozor ulushi va marketing huquqlarini keltirish mumkin.

Qayd qilingan moddalarning barchasi ham nomoddiy aktivning ta'rifiga, masalan, aniqlangan ekanligiga, resurs ustidan nazorat va kelgusi iqtisodiy naflarning mavjudligiga to'g'ri kelmaydi. Agarda modda mazkur Standartni qo'llash doirasida nomoddiy aktiv ta'rifini qanoatlantirmasa, uni sotib olish yoki ichki yaratish harajatlari ular sarflangan paytda harajatlar sifatida tanolinadi. Biroq, agarda modda biznes birlashuvida sotib olingan bo'lsa, u xarid sanasida gudvillning ma'lum qismini tashkil etadi.

Aniqlanganlik

Nomoddiy aktiv ta'rifini uni gudvilldan farqlash uchun nomoddiy aktivni aniqlanadigan bo'lishini talab etadi. Biznes birlashuvida tan olingan gudvill biznes birlashuvida sotib olingan boshqa aktivlardan keladigan kelgusi iqtisodiy naflarni ifoda etuvchi aktiv bo'lib, u alohida aniqlanmaydi va tan olinmaydi. Kelgusi iqtisodiy naflar sotib olinganda aniqlanadigan aktivlar yoki alohida olinganda moliyaviy hisobotlarda tan olinmaydigan aktivlardan birgalikda foydalanishdan kelishi mumkin.

Aktiv aniqlanadigan hisoblanadi, agarda u yoki:

ajratiladigan bo'lsa, masalan, tadbirkorlik sub'yektidan ajratish va bo'linish yoki alohida yoki tegishli shartnoma, aniqlanadigan aktiv yoki majburiyat bilan birga sotilishi, o'tkazilishi, litsenziya sifatida berilishi, ijaraga berilishi yoki almashinishi imkoniga ega bo'lsa, bunda tadbirkorlik sub'yekti buni amalga oshirishni ko'zlaganligidan qat'iy nazar; yoki

shartnomaviy yoki boshqa yuridik huquqlar natijasida yuzaga kelsa, bunda ushbu huquqlar o'tkaziladigan yoki tadbirkorlik sub'yektidan yoki boshqa huquqlar va majburiyatlardan ajratilishidan qat'iy nazar.

Nazorat

Aktiv nazorat qilinadi, agarda sub'yekti asosiy resursdan oqib keladigan kelgusi iqtisodiy naflarni olish va boshqalarning ushbu manfaatlarga ega bo'lishini cheklash imkoniyatiga ega bo'lsa. Sub'yektning nomoddiy aktivdan keladigan kelgusi iqtisodiy naflarni nazorat qilish imkoniyati odatda huquqiy kuchga ega yuridik huquqlar negizida bo'ladi. Yuridik huquqlar mavjud bo'lmaganda, nazoratni namoyish etish qiyinroqdir. Biroq, huquqning yuridik kuchga egaligi nazorat uchun zaruriy shart emas, chunki tadbirkorlik sub'yekti kelgusi iqtisodiy naflarni ayrim boshqa usullar bilan nazorat qilishi mumkin.

Bozor va texnik bilim kelgusi iqtisodiy naflarni o'sishiga olib kelishi mumkin. Sub'yekt ushbu manfaatlarni nazorat qiladi, agarda, masalan, bilim yuridik huquq bilan himoyalangan, jumladan, avtorlik huquqi, savdo kelishuvi cheklovi (ruxsat etilgan joyda) yokimaxfiylikni saqlash uchun xodimlarning yuridik majburiyati bilan himoyalangan bo'lsa.

Sub'yekt malakali xodimlar guruhiga ega bo'lishi mumkin va trening orqali kelgusi iqtisodiy naflarga olib boradigan malakali xodimlarni aniqlay olishi mumkin. Sub'yekt shuni ham ko'zda tutishi mumkinki, xodimlar tadbirkorlik sub'yekti faoliyatida o'z ko'nikmalarini namoyish etishda davom etishi mumkin. Biroq, sub'yekt odatda malakali xodimlar guruhidan va treningdan keladigan kutilgan kelgusi iqtisodiy naflar ustidan yetarli bo'lmagan nazoratga ega bo'lishi mumkin va natijada ushbu moddalar nomoddiy aktiv ta'rifini qanoatlantirmasligi mumkin. Shu sababli, muayyan boshqaruv va texnik qobiliyat nomoddiy aktiv ta'rifini qanoatlantirmaslik ehtimoli mavjud, bunda u undan foydalanish va kelgusi iqtisodiy naflar olish bo'yicha yuridik huquq bilan himoyalanganmaguncha va ta'rifning ayrim qismlarini qanoatlantirmaguncha. Sub'yekt mijozlar portfeliga yoki bozor ulushiga ega bo'lishi mumkin va tadbirkorlik sub'yekti, mijoz bilan aloqalarni va ularning sodiqligini hosil qilish harakatlari tufayli, mijozlar tadbirkorlik sub'yekti bilan savdo olib borishni davom ettirishini kutishi mumkin. Biroq, himoya qilishning yuridik huquqlari yoki nazoratning boshqa yo'llari, mijozlar bilan aloqalari yoki tadbirkorlik sub'yektiga mijozlarning sodiqligi mavjud bo'lmaganda, tadbirkorlik sub'yekti nomoddiy aktiv ta'rifini qanoatlantiradigan darajada mijoz aloqalaridan va sodiqligidan (masalan, mijozlar portfeli, bozor ulushlari, mijoz bilan aloqalar va sodiqlik) keladigan kutilgan iqtisodiy naflar ustidanyetarlicha nazoratga ega emas. Mijoz aloqalarini himoya qilishning yuridik huquqlari mavjud bo'lmaganda, bir xil yoki o'xshash noshartnomaviy mijoz aloqalari (biznes birlashuvi qismidan tashqari) bo'yicha ayirboshlash operatsiyalari shuni tasdiqlaydiki, tadbirkorlik sub'yekti bunga qaramasdan, mijoz bilan aloqalardan oqib keladigan kutilayotgan kelgusi iqtisodiy naflarni nazorat qila oladi. Chunki bunday ayirboshlash operatsiyalari yana shuni tasdiqlaydiki, mijoz bilan aloqalar ajraladigan, hamda ushbu mijoz bilan aloqalar nomoddiy aktiv ta'rifini qanoatlantiradi.

Kelgusi iqtisodiy naflar

Nomoddiy aktivdan kelib tushadigan kelgusi iqtisodiy naflar tovarlar yoki xizmatlar sotuvidan, xarajat tejashlaridan yoki tadbirkorlik sub'yekti tomonidan aktivdan foydalanishdan yuzaga keladigan boshqa daromadlarni qamrab olishi mumkin.

Masalan, ishlab chiqarish jarayonida intellektual mulkdan foydalanish kelgusi daromadlarni ko'paytirmagan holda kelgusi ishlab chiqarish harajatlarni kamaytirishi mumkin.

Moddani nomoddiy aktiv sifatida tan olish sub'yektdan modda quyidagilarni qanoatlantirishini namoyish etishini talab etadi:

nomoddiy aktiv ta'rifini; tan olish mezonlarini.

Ushbu talab nomoddiy aktivni sotib olishda yoki ichki yaratishda sarflangan hamda qismni qo'shish, almashtirish yoki unga xizmat ko'rsatishda sarflangan harajatlarga nisbatan qo'llaniladi.

Alohida sotib olingan nomoddiy aktivlar uchun tan olish mezonini qo'llashni qamrab oladi, biznes birikmasida sotib olingan nomoddiy aktivlar uchun ularning qo'llanishini qamrab oladi. davlat grantlari orqali sotib olingan nomoddiy aktivlarning dastlabki baholanishini qamrab oladi, nomoddiy aktivlarni ayirboshlash va ichki yaratilgan gudvillni hisobga olishni qamrab oladi. ichki yaratilgan nomoddiy aktivlarni dastlabki tan olish va baholashni qamrab oladi.

Nomoddiy aktivlarning xususiyati shundayki, ko'p hollarda, ularga qo'shimcha qilinadigan aktiv yoki almashtiriladigan qism bo'lmaydi. Demak, keyingi harajatlarning ko'pchiligi ushbu Standartdagi nomoddiy aktivning ta'rifini va tan olish mezonini qanoatlantirish o'rniga amaldagi nomoddiy aktivda mujassamlangan kutilgan kelgusi iqtisodiy naflarni saqlashi mumkin. Shu bilan birga, odatda keyingi harajatlarni bevosita butun biznesga nisbatan ma'lum nomoddiy aktivga tegishli ekanligini aniqlash qiyinroqdir. Shu tufayli, faqat kamdan-kam hollarda keyingi xarajatlar – sotib olingan nomoddiy aktivning dastlabki tan olingandan yoki ichki yaratilgan nomoddiy aktiv tugagandan keyingi sarflangan xarajatlar – aktivning balans qiymatida tan olinadi.

Nomoddiy aktiv quyidagi holatlarda tan olinadi:

nomoddiy aktiv bilan bog'liq kelgusi iqtisodiy naf olinishi ehtimoli mavjud bo'lsa; aktivning tannarxi ishonchli baholana olsa.

Nomoddiy aktivning foydali xizmat muddati davomida mavjud bo'ladigan iqtisodiy sharoitlar majmui bo'yicha rahbariyatning eng yaxshi baholashini aks ettiradigan oqilona va tasdiqlovchifarazlardan foydalangan holda, tadbirkorlik sub'yekti kutilgan kelgusi iqtisodiy naflarning ehtimolini baholanadi.

Banklarda nomoddiy aktivlarni hisobga olishning o'ziga xos xususiyatlari

Respublika moliya-bank tizimi buxgalteriya hisobi va moliyaviy hisobot tizimini Moliyaviy hisobotning xalqaro standartlari (MHXS)ga to'liq muvofiqlashtirish borasida qator tadbirlar amalga oshirib kelinmoqda. Xususan, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2010 yil 26 noyabrdagi 1438-sonli «2011-2015 yillarda Respublika moliya-bank tizimini yanada isloh qilish vabarqarorligini oshirish hamda yuqori xalqaro reyting ko'rsatkichlariga erishishning ustuvor yo'nalishlari to'g'risida»gi Qarorida moliyaviy hisobotning xalqaro standartlari talablaridan kelib chiqib, tijorat banklarining hisobvaraqlar rejasini takomillashtirish masalasi qo'yilgan edi. Ushbu belgilangan vazifalar tijorat banklari tomonidan qanday amalga oshirilayotganligini bank aktivlari hisobi, jumladan, nomoddiy aktivlar misolida ko'rib chiqamiz.

Buxgalteriya hisobida nomoddiy aktivlar asosiy vositalarga o'xshash ta'rifga ega, ya'ni ular xo'jalik sub'yekti tomonidan uzoq muddatli asosda foydalanish maqsadida sotib olinadi va oddiy faoliyat jarayonida sotish uchun mo'ljallanmagan bo'ladi. Amaldagi me'yoriy xujjatlarda, jumladan nomoddiy aktivlarga tegishli Yo'riqnomada ularga quyidagicha ta'rif beriladi:

Nomoddiy aktivlar - bu nomonetar, identifikatsiya qilinadigan aktivlar bo'lib, moddiy va jism shakliga ega bo'lmagan, foydali xizmat muddati bir yildan ortiq bo'lgan hamda ulardan bank xizmatlari ko'rsatishda yoki ma'muriy maqsadlar uchun foydalanishgamo'ljallangan aktivlardir²².

Amaliyotda eng keng tarqalgan nomoddiy aktivlarga patentlar, mualliflik huquqlari, franshizalar, savdo rusumlari, tashkiliy xarajatlar va gudvillni kiritish mumkin. Yuqoridagi 1199-sonli Yo'riqnomaning 1-bandida esa, bank tizimidagi nomoddiy aktivlar: patentlar, mualliflik huquqlari, gudvill (goodwill), savdo markalari, kompyuter dasturiy ta'minotlari, litsenziyalar va shu kabilarda o'z ifodasini topgan.

Tijorat banklarida nomoddiy aktivlar hisobini yuritishning asosiy qoidalari - bu ularning balans qiymati va shu aktivlarga nisbatan qo'llanilishi mumkin bo'lgan amortizatsiya usullarini aniqlash, shuningdek, nomoddiy aktivlar balans qiymati o'zgarishini aniqlash va hisobini yuritish, amortizatsiyani hisoblash tartibi hamda ularni hisobdan (ya'ni balansdan) chiqarishdan ko'rilgan moliyaviy natijalar hisobini yuritish tartiblaridan iboratdir²³.

Tijorat banklarida nomoddiy aktivlarni qabul qilish va dastlabki tan olish tartibiga to'xtaladigan bo'lsak, nomoddiy aktivlar bank balansiga quyidagi yo'llar bilan olinadi:

- ishlov yakunlanganidan keyin yaratilgan ob'yektning qabul qilinishi-topshirilishi, ya'ni bank tomonidan yaratilgan nomoddiy aktivlar;
- oldi-sotdi shartnomasi bo'yicha ob'yektning egallanishi, ya'ni bank tomonidan xarid qilingan ob'yektlar;
- muassislar ulushi tarzida ustav kapitaliga kiritilishi, ya'ni bank aksiyadorlari tomonidan aksiya qiymatini nomoddiy aktiv ko'rinishida to'lanishi;
- tekinga (hadya shartnomasi bo'yicha) berilishi, bank boshqa banklardan yoki hamkorlardan qaytarib bermaslik sharti bilan aktivlarni olishi;
- davlat subsidiyalari hisobiga egallanishi, nomoddiy aktivlarning bir qismi subsidiya evaziga qabul qilinishi;
- ayirboshlash, bank tomonidan o'ziga kerakli bo'lgan nomoddiy aktivlarni tovar-moddiy zaxiralar yoki asosiy vositalar kabi aktivlarga almashtirilishi;
- nomoddiy aktivlarning ortiqcha (hisobga olinmagan) ob'yektlari aniqlanishi natijasida hisobga kiritiladi, asosan inventarizatsiya jarayonlarida aniqlanadi.

Xalqaro moliyaviy hisobot standartlari talablariga muvofiq tijorat banklari balansiga olinayotgan nomoddiy aktiv ob'yektlari uning boshlang'ich qiymati bo'yicha tan olishi lozim²⁴:

birinchidan, bankning kelajakda ushbu nomoddiy aktivdan foydalanishdan iqtisodiy naf olishga yetarlicha ishonchi bo'lsa;

ikkinchidan, nomoddiy aktivning qiymatini yetarlicha aniq baholay olish mumkin

bo'lsa.

Agarda nomoddiy aktiv yuqorida keltirilgan tushuncha va ko'rsatkichlarning hech biriga javob bermasa, qilingan barcha sarflar, yuzaga kelish davriga ko'ra ,xarajat sifatida tan olinishi lozim bo'ladi.

Tijorat banklarida nomoddiy aktivlarning boshlang'ich qiymati quyidagilarni o'z ichiga oladi:

1. Huquqni o'tkazish (egallash) shartnomasiga muvofiq huquq egasiga (sotuvchiga) to'lanadigan summalaridan;
2. Ro'yxatga olish yig'implari, davlat bojlari, patent bojlaridanva huquq egasining mutlaq huquqlari o'tkazilishi (egallanishi)

“Nomoddiy aktivlar” Moliyaviy hisobot halqaro standarti (IFRS 38) munosabati bilan amalga oshirilgan boshqa shunga o'xshash to'lovlardan;

3. Bojxona boji to'lovlari va yig'implaridan;
4. Nomoddiy aktivlarning egallanishi munosabati bilan to'lanadigan soliqlar, yig'implar va to'lovlarning summalaridan (agarular qoplanmagan bo'lsa);
5. Nomoddiy aktivlarning egallanishi bilan bog'liq axborot va maslahat xizmatlari uchun to'lanadigan summalaridan;
6. Nomoddiy aktivlarni egallashda vositachilik qilgan shaxslarga to'lanadigan haqdan;
7. Nomoddiy aktivlarni yetkazish (yaratish) tavakkallarini sug'urta qilish bilan bog'liq xarajatlardan;
8. Aktivdan mo'ljallanganligiga qarab foydalanish uchun uniishga yaroqli holatga keltirish bilan bog'liq boshqa xarajatlardan.

O'zbekiston Respublikasi tijorat banklarida buxgalteriya hisobi hisobvaraqlari rejasiga muvofiq, tijorat banklarida nomoddiy aktivlar hisobini yuritish uchun balansga nisbatan aktiv schyotlar, shuningdek, foyda va zararlarga tegishli bo'lgan tranzithisobvaraqlar tartibi belgilangan²⁵.

Banklarda nomoddiy aktivlarni hisobga oluvchi hisobvaraqlar: 16600 - Nomoddiy aktivlar hisobvarag'i.

16601 - Nomoddiy aktivlar hisobvarag'i

16605 - Nomoddiy aktivlarning yig'ilgan eskirish summasi (kontr-aktiv) hisobvarag'i

16609 - O'rnatish va yaratish jarayonidagi nomoddiy aktivlar hisobvarag'i

16617 - Gudvill hisobvarag'i

16699 - O'rnatish va yaratish jarayonidagi nomoddiy aktivlar bo'yicha ko'rilishi mumkin bo'lgan zararlarni qoplash zaxirasi(kontr-aktiv) hisobvarag'i

56618 - Nomoddiy aktivlarning eskirish summasi hisobvarag'i 56832 - Nomoddiy aktivlar bo'yicha ko'rilishi mumkin bo'lgan

zararlarni baholash hisobvarag'i.

Bank buxgalteriyasida quyidagi tahliliy o'tkazmalar qilinadi:

1) Debet - 16601 Nomoddiy aktivlar – 5.200.000 so'm.

Kredit - 29802 Tovar – moddiy qimmatliklar va ko'rsatilgan xizmatlar uchun

to'lanadigan mablag'lar – 5.200.000 so'm.

2) Debet - 29802 Tovar – moddiy qimmatliklar va ko'rsatilgan xizmatlar uchun to'lanadigan mablag'lar – 5.200.000 so'm.

Kredit - Bankning vakillik hisob varag'i yoki mijozning depozit hisob varag'i - 5.200.000 so'm.

Tijorat banklarida nomoddiy aktivlarning foydali xizmat qilish muddati quyidagicha aniqlanadi:

1) bank tomonidan aktivdan qanchalik samarali foydalanishdan kelib chiqqan holda kutilayotgan foydalanish;

2) aktivning namunaviy hayot sikli va foydalanilayotgan shunga o'xshash aktivlarning foydali xizmat qilish muddatini baholanganligi to'g'risida ommaviy axborot vositalaridan ma'lumot;

3) texnik, texnologik va boshqa turdagi eskirishlar. Tez o'sib borayotgan texnik taraqqiyotni inobatga olib, kompyuter dasturiy ta'minotlari va shunga o'xshash nomoddiy aktivlarning foydali xizmat qilish muddati qisqa bo'ladi;

4) aktiv ustidan nazorat qilish davri va yuridik yoki aktivdan foydalanishning boshqa cheklashlari, jumladan, ijara shartnomalari muddatlarining tugashi va shu kabilar;

5) aktivning foydali xizmat qilish muddati bankning boshqa aktivlari foydali xizmat qilish muddatlariga bog'liqligi.

Xarid qilib olingan nomoddiy aktivlar bo'yicha har oyda belgilangan tartibda amortizatsiya ajratmalari hisoblanadi va tegishli xarajat ob'yektlariga o'tkazib boriladi. Bankda ushbu aktivlarga nisbatan amortizatsiyaning qanday usullarini tatbiq etish, yuqorida bayon etilganidek hisob siyosatida belgilab olinadi.

Masalan, AT "Turonbank"da har oy hisoblangan amortizatsiya summasiga tegishli buxgalteriya o'tkazmalari berib boriladi. Bank hisob siyosatiga asosan to'g'ri chiziqli amortizatsiya hisoblash usuli tanlab olingan.

1) Debet - 56618 Nomoddiy aktivlarning eskirish summasi – 200.000 so'm.

Kredit - 16605 Nomoddiy aktivlarning yig'ilgan eskirish summasi (kontr-aktiv) - 200.000 so'm.

Hisobot davri oxiriga nomoddiy aktiv xisobvarag'laridagi qoldiq – debet (kredit)

2) 16601 - Nomoddiy aktivlar – 5.000.000 so'm.

16605 - Nomoddiy aktivlarning yig'ilgan eskirish summasi (kontr-aktiv) - (2.400.000) so'm.

Moliyaviy hisobotning xalqaro standartlarida nomoddiy aktivlar qiymati kamaytirib borilishi amortizatsiya deb nomlanishi bilan buxgalteriya o'tkazmalarida aks ettiriladi. Demak, Prezidentimiz tomonidan qo'yilgan talabga ham tijorat banklari hisobvaraqlar rejasini xalqaro standartlarga muvofiqlashtirish va takomillashtirib borish kerakligini nazarda tutgan holda, 16605 hisobvaraqlar nomini «Nomoddiy aktivlarning yig'ilgan amortizatsiyasi (kontr-aktiv)» deb nomlash maqsadga muvofiq. Shuningdek, moliyaviy natijani ifodalovchi 56618 hisobvaraqlar nomiga ham o'zgartirish kiritish lozim. Masalan, 56618 - "Nomoddiy aktivlarning amortizatsiya summasi".

Chunki, bank asosiy vositalari uchun eskirish tushunchasi to'g'ri qo'llanilgan, ularni qayta tiklash yoki o'rniga xuddi shunday ob'yektlarni sotib olish yoki qurib, bitkazish mumkin bo'ladi. Ammo nomoddiy aktivlarda bunday tartibni qo'llash noto'g'ridir. Masalan, dasturiy ta'minot, ya'ni kompyuterlar uchun dasturlarning o'rniga xuddi shunday dasturning sotib olinishi hech qanday samara bermaydi. Yoki aynan xuddi shunday patentni (lizensiya) olinishi, kelgusida sub'yekt faoliyatiga salbiy ta'sir ko'rsatadi, bir so'z bilan aytganda, modernizatsiya tushunchasidan yiroq bo'lib qoladi.

Banklarda nomoddiy aktivlar asosiy vositalar kabi vaqti-vaqtibilan qayta baholab boriladi. Lekin nomoddiy aktivlarni qayta baholash yuzasidan me'yoriy hujjatlarda aniq koeffitsiyent yoki ko'rsatmalar ishlab chiqilmagan (aftidan, bu har bir bankning o'z "hisob siyosati"ga bog'liq bo'lsa kerak). Agar bankda nomoddiy qayta baholanish o'tkaziladigan bo'lsa, aktiv qiymatining ortishi balansning 3-bo'limida ifodalanadi (o'z kapitalida). Masalan, AT "Turonbank"da nomoddiy aktivlar qayta baholandi. Bank buxgalteri tomonidan quyidagi o'tkazmalar beriladi:

1) Boshlang'ich qiymatiga:

Debet - 16601 Nomoddiy aktivlar hisobvarag'i – 700.000 so'm Kredit - 30908
Boshlang'ich qiymatga nisbatan baholash
qiymatining oshgan miqdori -700.000 so'm.

2) Qoldiq qiymatiga:

Debet - 30908 Boshlang'ich qiymatiga nisbatan baholash qiymatining oshgan miqdori – 250.000 so'm

Kredit - 16605 Nomoddiy aktivlarning yig'ilgan amortizatsiyasi (kontr-aktiv)– 250.000 so'm(taklif etilayotgan hisobvaraqa nomiasosida).

Bankda boshlang'ich qiymatga nisbatan baholash qiymatining oshgan miqdori har oyda taqsimlanmagan foyda hisobvarag'iga o'tkazib boriladi:

Debet - 30908 Boshlang'ich qiymatga nisbatan baholash qiymatining oshgan miqdori – 450.000 so'm.

Kredit - 31203 Taqsimlanmagan foyda (aktiv-passiv) – 450.000 so'm.

Shuni aloxida ta'kidlab o'tish kerakki, bank ichida yaratilgan nomoddiy aktivlar balansda haqiqiy tannarxi bo'yicha aks ettirilishi lozim. Sababi, moliyaviy hisobotning xalqaro stardartiga muvofiq, bank ichida yaratilgan gudvill aktiv sifatida tan olinmaydi. Bunda bank ichida yaratilgan, nazorat qilinadigan gudvill tannarxi bo'yicha ishonchli baholana olmasligidan kelib chiqqan holda indetifikatsiyalanadigan resurs hisoblanmaydi.²⁷

Odatda, iqtisodiy adabiyotlarda ishchanlik qobiliyati (*gudvill*)gaturlicha yondashuvlar mavjud. Masalan, xalqaro amaliyotda gudvill (*goodwill*) – bu yaxshi nom, obro'e'tibor (reputatsiya), "bankning bahosi". Banklarni birlashtirib yuborishda yoki bankni sotib olishda uning sof aktivlari bahosidan (bozor baholaridagi barcha aktivlar va barcha majburiyatlari o'rtasidagi farq) ortiqroq bahoda xaridor tomonidan to'langan summasi **gudvill** deb yuritiladi. Bu xaridor tomonidan bank sotib olinayotganda, ushbu bankdagi yillar mobaynida shakllangan mijozlar bilan, qarz oluvchilar va depozitorlar bilan o'zaro o'rnatilgan munosabatlar ham sotib

olinganligini anglatadi.

Gudvill bo'yicha amortizatsiya ajratmalari buxgalteriya hisobida uning foydali xizmat muddati mobaynida gudvill boshlang'ich qiymatini kamaytirish yo'li bilan aks ettiriladi. YA'ni:

Debet - 56618 Nomoddiy aktivlarning amortizatsiya summasi – 2.000.000 so'm (*taklif etilayotgan yangi nom bilan*).

Kredit - 16617-Gudvill – 2.000.000 so'm.

Gudvillning paydo bo'lishiga shartli misol bilan izoh beramiz. Masalan, A bank B bankni 250.000.000 so'mga sotib oldi. Sotib olish sanasiga B bank 230.000.000 so'mlik haqqoniy qiymati bo'yicha sof aktivlarga ega. U holda A bankning balansi (16617-hisobvarag'i)da

20.00.00 so'mlik gudvill nomi bilan aktiv paydo bo'ladi. A bank hisob siyosatiga muvofiq, shakllangan gudvillni bank 20 yil davomi (*MHXS 38 bo'yicha 40 yilga teng*)da amortizatsiyalashga qaror qildi. Gudvill bo'yicha har yillik amortizatsiyasi xarajatlari 1.000.000so'mga teng bo'ladi.

Banklarda yaratilayotgan yoki sotib olinayotgan nomoddiy aktivlarga quyidagi talablar qo'yiladi:

- nomoddiy aktivni yaratilishini tugallashning texnik imkoniyati mavjud bo'lishi va undan foydalanish yoki sotish mumkin bo'lishi;
- nomoddiy aktivni yaratishni nihoyasiga yetkazish niyatining mavjudligi, uni ishlatish yoki sota olish qobiliyatiga ega bo'lishi;
- nomoddiy aktivning kelajakda iqtisodiy samara keltira olishimkoniyati. Bundan tashqari, bank nomoddiy aktivning natijalari yoki uning o'zi uchun bozor mavjudligini ko'rsata olishi kerak. Agarda uni bank ichida ishlatilishi ko'zda tutilayotgan bo'lsa, nomoddiy aktivning foydaliligini baholash zarur;
- aktivning yaratilishini yakunlash va ishlatish yoki sotish uchun yetarli texnik, moliyaviy hamda boshqa resurs (manba)larning mavjudligi;
- nomoddiy aktiv yaratilish jarayonida uni ishlab chiqish bilan bog'liq xarajatlarni ishonchli baholash qobiliyati.

Quyidagi xarajatlar yaratilgan ichki nomoddiy aktivlarning tannarxi qismiga kiritilmaydi:

1. Savdo, ma'muriy va boshqa umumiy qo'shimcha xarajatlar (aktivni foydalanishga tayyorlash uchun ketadigan xarajatlardan tashqari);

2. Aktivdan foydalanadigan xodimlarni tayyorlashga ketadigan xarajatlar.

Masalan, AT "Turonbank" qimmatli qog'ozlarni buxgalteriya xisobini yuritishni avtomatlashtirish maqsadida yangi dasturiy ta'minotni yaratishni boshladi. Loyihaning bosqichlari – loyihalashtirish, amalga oshirish va texnik xizmat ko'rsatish.

Loyiha boshlangandan buyon bank quyidagi xarajatlarni amalga oshirgan:

- bank dasturchini qimmatli qog'ozlar bo'yicha seminarga yubordi va o'qish uchun 50.000 sh.b. to'ladi;
- marketing bo'yicha mutaxassis mahsulot – dasturiy ta'minotga bo'lgan bozor talabini o'rganish maqsadida bozorda tadqiqot o'tkazgan. Mazkur tadqiqotga qilingan

xarajatlar 40.000 sh.b. tashkil qilgan;

- dasturiy ta'minotni boshlang'ich narxi 250.000 sh.b. ga baholangan;
- dasturiy ta'minotni ishlab chiqish uchun 6 oy kerak bo'lgan. Mazkur dasturiy ta'minotni yaratgan mutaxassisning oyligi 100.000sh.b. ,uning o'rinbosarining oyligi esa 80.000 sh.b. Joriy etish jarayonida yana bir mutaxassis jalb etilgan va uning ish haqi 15.000 sh.b. bo'lgan. Joriy etish bosqichi 1 oy;
- bank rahbariyati dasturiy ta'minot yaratilayotgan davr uchundavr xarajatlarini umumiy xarajatlarning 35% foizi miqdorida baholadi.

Quyida bankning qaysi xarajatlari nomoddiy aktiv qiymatiga olib boriladi, qaysilari xarajatga olib boriladi?

1. Tadqiqotlar bosqichi:

- O'qish uchun to'lov 50.000 sh.b.
- Bozorni o'rganish 40.000 sh.b.
- Xarajatga olib boriladi 90.000 sh.b.

2. Yaratish bosqichi:

- Dasturiy ta'minotni yaratish bo'yicha mutaxassis va uning o'rinbosarining ish haqi 180.000 sh.b. Jalb etilgan mutaxassisning ish haqi 15.000 sh.b.
- Yaratish davridagi davr xarajatlari 68.250 sh.b.
- Nomoddiy aktiv sifatida tan olinadi 263.250 sh.b.

Tijorat banklarida nomoddiy aktivlar quyidagi yo'llar bilan bank balansidan chiqariladi: tugatish (to'liq amortizatsiya hisoblanishi); realizatsiya qilish (boshqa sub'yektlarga sotib yuborilishi); ayirboshlash (boshqa aktivlarga almashtirilishi); tekinga berish (qaytarib bermaslik sharti bilan filiallargaberilishi);ustav kapitaliga muassis hissasi tarzida ko'shish (boshqa sub'yektlar ustavining shakllantirilishi); ishtirokchi ishtirokchilar tarkibidan chiqqanida nomoddiy aktivlar bilan hisob-kitob qilinishi; kamomad holatlarini aniqlanishi va boshqalar.

AT "Turonbank" yangi nomoddiy aktiv ob'yektlarini xarid qilisholish maqsadida hali to'liq foydalanilmagan boshqa bir nomoddiy aktivlarini 3.500.000 so'mga sotdi. Sotishni aks ettirish bo'yicha o'tkazmalar:

1) Debet - 16605 Nomoddiy aktivlarning yig'ilgan ammortizatsiyasi (kontr-aktiv) – 2.400.000 so'm.

Kredit - 16601 Nomoddiy aktivlar – 2.400.000 so'm.

2) Debet - Bankning vakillik hisobvarag'i – 3.500.000 so'm

Kredit - 29802 Tovar – moddiy qimmatliklar va ko'rsatilgan xizmatlar uchun to'lanadigan mablag'lar – 3.500.000 so'm.

3) Debet - 29802 Tovar – moddiy qimmatliklar va ko'rsatilgan xizmatlar uchun to'lanadigan mablag'lar – 3.500.000 so'm

Kredit - 16601 Nomoddiy aktivlar– 2.600.000 so'm

Kredit - 45909 Bank asosiy vositalarini sotish yoki dispozitsiya qilishdan foyda– 900.000 so'm.

Buxgalteriya hisobida nomoddiy aktivlar yangi shakllanib kelayotgan ob'yektlardan

biri hisoblanadi. Shunday ekan, ularni kiringa olish, dastlabki hujjatlarda qayd etish, ulardan samarali foydalanish hamda hisobdan chiqarish tartibini xalqaro moliyaviy hisobot standartlari talablari asosida doimiy ravishdatakomillashtirib borish taqazo etiladi. Bu esa bank aktivlari shaffofligi oshishi hamda bank mol-mulklari haqidagi to'liq axborotlar olishni ta'minlaydi.

TIJORAT BANKLARIDA DAROMAD VA XARAJATLAR HISOBI **(MHXS 12,18,21) (1-ma'ruza)**

10.1. Banklarda daromadlar hisobini tashkil qilishning o'ziga xos xususiyatlari

Buxgalteriya hisobida daromad tushunchasi "Moliyaviy hisobotlarni tayyorlash va taqdim etishning konseptual asosi" (MHXS-1)da aktivlarning kelib tushishi yoki ko'payishi yoxud majburiyatlarning kamayishi shaklida iqtisodiy nafning hisobot davrida o'sishi va ushbu o'sishning kapital egalarining kapitalga qo'yilmalari bilan bog'liq bo'lmagan ko'payishi sifatida ta'riflangan. Daromad tushunchasi odatdagi faoliyatdan olinadigan daromad va boshqa daromadlarni o'z ichiga oladi.

Bugungi kunda banklar faoliyatida daromadlarni shakllantirish va uni hisobga olish 18-sonli "Odatdagi faoliyatdan olingan daromadlar" standartida belgilangan qoidalarga asoslaniladi. Odatdagi faoliyatdan olinadigan daromad (keyinchalik daromad deb yuritiladi) bankning odatdagi faoliyati doirasida hosil bo'ladi va bank xizmatlarini ko'rsatishdan tushum, yig'imlar, foizlar, dividendlar va royaltlar kabi turlicha nomlanadi.

"Odatdagi faoliyatdan olingan daromadlar" nomli 18-son standartning maqsadi, ayrim turdagi operatsiyalar va hodisalar natijasida hosil bo'ladigan daromadni hisobga olish tartibini belgilashdan iborat bo'lib, daromadni hisobga olishdagi asosiy masala, ushbu daromad qachon tan olinishi kerakligini aniqlash hisoblanadi. Daromad bank tomonidan kelgusi iqtisodiy nafolinishi ehtimoli mavjud bo'lganda va ushbu naf ishonchli darajada baholanishi mumkin bo'lganda, tan olinadi. Mazkur standart ushbu mezonlar bajaraladigan va daromad tan olinadigan holatlarni belgilaydi. Shuningdek, ushbu mezonlarni qo'llash bo'yicha amaliyko'rsatmalarni beradi.

Yuqoridagi standartda ko'rsatilishicha, daromadlar quyidagi operatsiya va hodisalar natijasida hosil bo'ladi:

tovarlarni sotish; xizmatlarni ko'rsatish;

boshqa tomonlar sub'yektning foizlar, royalti va dividendlarko'rinishidagi daromadlar keltiradigan aktivlaridan foydalanishi. Standart 1982 yilda tasdiqlangan BHXS 18 "Daromadlarni tan olish" o'rniga kiritilganidir. Standartda tovarlarga quyidagicha izoh beriladi: tadbirkorlik sub'yekti tomonidan sotish maqsadida ishlab chiqarilgan tovarlar hamda qayta sotish uchun xarid qilingan tovarlar, masalan, chakana savdo bilan shug'ullanadigan sotuvchi tomonidan xarid qilingan tovarlar yoki qayta sotish maqsadida saqlanayotgan yer va boshqa mulklar.

Xizmat ko'rsatish, odatda tadbirkorlik sub'yekti shartnomada belgilab qo'yilgan topshiriqni kelishilgan davr davomida bajarishini o'z ichiga oladi. Xizmatlar bir yoki bir necha davrlar davomida ko'rsatilishi mumkin. Xizmat ko'rsatishga oid ayrim

shartnomalar qurilish shartnomalari bilan bevosita bog'liq bo'ladi, masalan, arxitektorlar va loyiha boshqaruvchilari xizmatiga oid shartnomalar. Bunday shartnomalar bo'yicha yuzaga keladigan daromadlar mazkur standartga binoan emas, balki BHXS 11 "Qurilish shartnomalari" da qurilishga oid shartnomalar bo'yicha belgilangan talablarga muvofiq, hisobga olinadi.

Bankning aktivlaridan boshqa tomonlarning foydalanishi natijasida quyidagi ko'rinishdagi daromadlar yuzaga keladi:

foizlar - tadbirkorlik sub'yektiga tegishli bo'lgan pul mablag'lari yoki ularning ekvivalentlaridan yoki tadbirkorlik sub'yektiga to'lanishi kerak bo'lgan summalardan foydalanilgani uchun olinadigan haq;

royalti - tadbirkorlik sub'yektiga tegishli bo'lgan uzoq muddatli aktivlar, masalan patentlar, savdo belgilari, mualliflik huquqlari va dasturiy ta'minotlardan foydalanilgani uchun olinadigan haq;

MHXSQning "Moliyaviy hisobotlarni tayyorlash va taqdim etishning konseptual asosi" BHXS tomonidan 2001 yilda qabul qilingan. 2010 yil sentyabrda BHXS "Konseptual asos"ni Moliyaviy hisobot uchun konseptual asos bilan almashtirdi;

dividendlar - ulushli investitsiyalarning egalariga foydaning ayrim turdagi kapitaldagi ulushiga mutanosib ravishda taqsimlanishi.

Odatdagi faoliyatdan olinadigan daromad (keyingi matnda daromad deb yuritiladi) - ma'lum davr mobaynida bankning odatdagifaoliyati natijasida olinadigan iqtisodiy nafning yalpi tushumi bo'lib, ushbu tushum mulk egalarining kapitalga qo'yilmalari bilan bog'liq bo'lmagan kapitalning ko'payishiga olib keladi.

Haqqoniy qiymat - bu baholash sanasida bozor ishtirokchilari o'rtasidagi odatdagi operatsiyada aktivni sotishda olinishi mumkin bo'lgan yoki majburiyatni o'tkazishda to'lanishi mumkin bo'lgan narxdir. Bu tartib 13- MHXS "Haqqoniy qiymatni baholash" dato'liq aks etgan.

Daromad sub'yektning faqat o'zi uchun olingan yoki olinadigan iqtisodiy nafning yalpi tushumini qamrab oladi. Uchinchi tomon nomidan undirib olingan summalar, masalan sotishdan soliqlar, tovarlar va xizmatlardan olinadigan soliqlar, qo'shilgan qiymat solig'i, bankka kelib tushadigan iqtisodiy naf bo'lib xizmat qilmaydi va kapitalning ko'payishiga olib kelmaydi. Shu bois, ular daromaddan chiqarib tashlanadi. Shunga o'xshash, vositachilik munosabatlarida, iqtisodiy nafning yalpi tushumi buyurtmachi nomidan undiriladigan summalarni qamrab oladi, lekin tadbirkorlik sub'yektining kapitali oshishiga olib kelmaydi. Buyurtmachi nomidan undirilgan summalar daromad bo'lib hisoblanmaydi, aksincha, daromad vositachilik haqi hisoblanadi.

Banklarning daromadlili mohiyatini chuqur anglab yetish va mahalliy shart-sharoitlarni hisobga olgan holda undan foydalanish masalalarini atroflicha tahlil qilish zarur.

Banklar boshqa tijorat korxonalari singari asosiy va qo'shimcha faoliyatdan, shuningdek, boshqalar kategoriyasiga kiruvchi tasodifiy daromadlar olishi mumkin. Bankning asosiy faoliyati, bank operatsiyalarini amalga oshirish va mijozlarga bank xizmatlarini ko'rsatish hisoblanadi. Daromad keltiruvchi boshqa faoliyatlar esa boshqa daromadlar hisoblanadi.

Banklarda daromad manbalarini barqaror va nobarqarorga ajratish mumkin. Mijozlarga har xil xizmatlar ko'rsatish daromadning barqaror manbasi bo'lib hisoblanadi. Nobarqaror esa, moliyaviy bozordagi operatsiyalaridan, shuningdek, bankning qo'shimcha faoliyatidan keladigan daromadlar hisoblanadi.

Bankning oladigan daromadi, uning xarajatlarini qoplashi va foyda yaratishi kerak. Bank daromadining bir qismi potensial risklarni qoplash uchun tashkil etiladigan zaxiraga yo'naltiriladi. Bank o'z xarajatlarini qoplashi uchun daromad hajmining yetarliligini emas, balki tushumning bir xildaligini ta'minlashi kerak. Boshqacha aytganda, daromad oqimi bankning xarajatqiladigan davriga mos holda vaqt jihatdan taqsimlangan bo'lishi kerak. Bunday rejalashtirishda daromad manbalarining barqarorligi hal qiluvchi ahamiyatga ega bo'ladi.

Banklarda hisobot davridagi barcha daromadlari yalpi daromad deyiladi. Odatda, yalpi daromad tarkibida quyidagi daromad guruhlari ajratiladi:²⁸

1. *Operatsion daromadlar:*

- 1.1. Foizli daromadlar.
- 1.2. Komission daromadlar.
- 1.3. Moliyaviy bozordagi operatsiyalardan daromadlar.
- 1.4. Boshqa operatsion daromadlar.

2. *Bankning qo'shimcha faoliyatidan daromadlar.*

3. *Boshqa daromadlar.*

Banklar daromadlari tarkibida katta ulushga ega bo'lgan asosiy faoliyatdan daromadlarga, operatsion daromadlar deyiladi Operatsion daromadlar foizli va foizsiz daromadlarga bo'linadi. Bank daromadlarini hisobga olish amaliyotini ko'rib chiqishdan oldin daromadlar tushunchalarini tahlil qilish kerak bo'ladi.

D.MakNoton bu borada, "Bank daromadi – jalb qilingan resurslar hisobidan berilgan kreditlardan olingan foizlar bilan jalb qilingan resurslar bo'yicha to'langan foizlar o'rtasidagifarqdan iboratdir"²⁹ deb yozadi. Ushbu ta'rifda bank daromadi deganda faqat kreditlar bo'yicha olingan foizlar va to'langan foizlar o'rtasidagi farqni nazarda tutgan. Bu ko'proq foyda tushunchasiga mos keladi. Shuningdek, u boshqa bank operatsiyalaridan olinadigan daromadlarni nazardan chetda qoldirgan.

B.T. Berdiyarov ham «Tijorat bankining daromadi ular foydasidan farqli o'laroq, murakkab tabiatga egadir. Aslida esatijorat banklari daromadi bank ixtiyoriga kelgan tushum bilan moddiy xarajatlar o'rtasidagi farqdan iboratdir»³⁰ deb ta'kidlaydi. Bunda bank ixtiyoriga kelgan tushumlarni turli xil maqsadlarda kelishini bilamiz, ular hammasi ham daromadni shakllantirmaydi, jumladan, depozitlarning jalb qilinishi, mijozlar nomiga kelib tushayotgan tushumlar va boshqalar.

Shuningdek, bank ixtiyoriga kelgan tushumlar (daromad) va xarajatlar o'rtasidagi farq ko'proq foyda sifatida tushuniladi.

“Moliyaviy hisobotlarni taqdim etish” 1 MHXSda «Daromadlarbu- hisobot davrida aktivlarning oqib kelishi yoki o'sishyo'liorqali, yoxud majburiyatlarning qisqarishi orqali aksiyadorlikkapitali ishtirokchilarining badallaribilan bog'liq bo'lmagan kapitalning ko'payishi shaklida iqtisodiy nafning o'sishidir» debta'riflangan. O'z navbatida, «Xarajatlar bu-hisobot davridaaktivlarning chiqib ketishi

yoki kamayishi yo'li orqali yoxudmajburiyatlarning qo'payishi
orqali aksiyadorlik kapitaliishtirokchilarining uni
taqsimlashi bilan bog'liq bo'lmagan kapitalning kamayishi shaklidagi iqtisodiy
nafning kamayishidir». Ushbu fikrlarni qo'llab - quvvatlagan holda bank
daromadining o'ziga xos xususiyatlarini quyidagi rasmda ko'rish mumkin. Unda
korxon va bankning faoliyat turlari, ulardan olinadigan daromad va shu daromadni
olish uchun qilingan xarajatlar keltirilgan.

Eng avvalo ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatish korxonasidadaromad va xarajatlarni
ko'rib chiqish mumkin.

Bank daromadlarilarini buxgalteriya hisobida tan olishni tadqiq qilishda ularning
strukturasini ko'rib chiqish maqsadga muvofiqdir. Bank daromadlarini ko'pchilik
iqtisodchi olimlar turli xil belgilarga qarab tasniflaydi. Biz ularni asosan ikkita katta
guruhga ajratdik. Birinchi guruhga kiruvchi olimlar daromadlarni olinish tartibi
bo'yicha foizli va foizsiz daromadlarga bo'ladi. Daromadlarni bunday tasniflashni
K.Navro'zova, B.T.Berdiyarov, K.G.Parfenov, A.K.Polishuk, J.Sinki, D.M.Noton,
D.J.Karlson, K.T.Ditd va boshqalarning ilmiy ishlarida ko'rish mumkin.

Ikkinchi guruh olimlar G.G.Korobova, N.F.Karimov, YE.P.Kozlova, YE.N.Galagina
va boshqalar bank faoliyatini asosiy va yordamchi faoliyatga bo'lib, shunga mos
ravishda daromadlarni tasniflaydilar. YA'ni daromadlar operatsion faoliyat
daromadi, bank operatsiyalari hisoblanmagan operatsiyalardan olingan daromad,
boshqa daromadlarga bo'linadi.

Bank daromadlarini bunday tasniflash ular to'g'risidagi ma'lumotlarni hisobga olish,
tahlil qilish, nazorat qilish va boshqaruv maqsadlaridan kelib chiqqan holda amalga
oshiriladi.

Agar bank faoliyatini asosiy va qo'shimcha faoliyatga bo'ladigan bo'lsak, unda asosiy
faoliyatdan olingan daromad daromadning asosiy qismini tashkil qilishini ko'rishimiz
mumkin. Bu daromadni operatsion daromad deymiz. Operatsion daromad o'z
navbatida, foizli va foizsiz daromadlarga bo'linadi.

Foizli daromadlarga berilgan kreditlar bo'yicha daromadlar, qo'yilgan depozitlar
bo'yicha daromadlar, qarz majburiyatlari bo'yicha daromadlar, shuningdek, hisob,
lizing, faktoring, forfeyting operatsiyalaridan olinadigan daromadlar kiradi.

Foizsiz daromadlarga komission daromadlar, moliyaviy bozorlardagi
operatsiyalardan daromadlar, chet el valyutasidagi mablag'larni qayta baholash
natijasidagi daromadlar kiradi.

Kredit xarakteriga ega bo'lmagan bank xizmatlarini ko'rsatish daromad olish nuqtai
nazaridan ahamiyati bo'yicha ikkinchi o'rinda turadi. Bu daromad manbai hozirgi
kunda rivojlangan mamlakatlarda katta ahamiyat kasb etmoqda. Ushbu daromadlar
odatda, komission daromadlar deyiladi, chunki ko'pchilik xizmatlar uchun xaq
komission mukofot sifatida olinadi. Komission mukofot miqdori odatda, amalga
oshirilgan operatsiya yoki bitim summasiga nisbatan foiz ko'rinishida olinadi.
Shuningdek, komission daromadlarga ko'rsatilgan xizmatlar uchun qat'iy summa
ko'rinishida yoki bank tomonidan qilingan xarajatlarni qoplash ko'rinishida olingan
daromad kiradi.

Komission daromad keltiruvchi operatsiyalarga quyidagilar kiradi:

- yuridik va jismoniy shaxslarga kassa–hisob–kitob xizmatiniko‘rsatish;
- plastik kartochkalar bilan operatsiyalar;
- bank kafolatlarini taqdim etish;
- valyuta kontraktlariga xizmat ko‘rsatish;
- konversion operatsiyalar;
- qimmatli qog‘ozlar bozoridagi brokerlik;
- depozitar operatsiyalar va boshqalar.

Hozirgi kunda komission daromadlarning salmog‘i oshishi kuzatilmoqda, chunki ushbu operatsiyalardan olinayotgan daromadlar barqaror daromad manbaiga ega. Shuningdek, ushbu operatsiyalarning risklilik darajasi juda past (faqat kafolat berishdan tashqari).

Moliyaviy bozordagi operatsiyalardan daromadlarga: qimmatli qog‘ozlar, chet el valyutasi, qimmatbaho metallar, moliyaviy derevativlar (fyucherslar, opsiyonlar, forvard bitimlari) va boshqalar oldi–sotdisi bo‘yicha daromadlar kiradi. Bu operatsiyalar mohiyati jihatidan savdo operatsiyalari hisoblanadi va «resurslarni arzonroq olib – qimmatroq sotish» tamoyiliga asoslanadi. Ushbu operatsiyalar spekulyativ xarakterga ega bo‘lganligisababli va risklilik darajasi yuqori ekanligidan ayrim davlatlarda yuqoridagi operatsiyalarni amalga oshirish taqiqlangan, masalan, qimmatli qog‘ozlar oldi–sotdisi.

Qo‘shimcha faoliyatdan olingan daromadlar bank daromadining juda oz miqdorini tashkil etadi. Unga: bank xizmatlari xarakteriga ega bo‘lmagan xizmatlardan daromadlar, korxonalar va tashkilotlar faoliyatida ishtirok etish, mashina, uskunalar, binolar va boshqaasosiy vositalarni ijaraga berish va uni sotish, o‘quv bank muassasalari daromadlari kiradi.

Bank foydasi kamayishida banklar o‘z faoliyatini diversifikatsiyalash harakat qiladi va shu bilan yangi daromad manbalarini yaratadi. Banklar ishlab chiqarish, savdo–vositachilik va sug‘urta faoliyati bilan shug‘ullanish huquqiga ega bo‘lmaganligi sababli, ular bu sohalarga sho‘ba korxonalar ochish va ularni aksiyalar paketini sotib olish orqali kirib keladi. Bunda banklar korxonalar va tashkilotlar kapitalida ishtirok etish orqali ko‘proq daromad olish imkoniyatiga, ular faoliyati ustidan boshqarish huquqini olish yo‘li bilan risklarni minimallashtirishga erishadi. Banklar asosiy va qo‘shimcha faoliyatdan olgan daromaddan tashqari boshqa daromadlar olishlari ham mumkin, bunday daromadlarni boshqa daromadlar kategoriyasiga kiritamiz. Boshqa daromadlarga: mijozlardan undirilgan penya, jarima, neustoyka; kassadagi ortiqcha mablag‘ni kirim qilish; zaxira summasining tiklanishi; hisobot yilida aniqlangan yoki kelib tushgan o‘tganyillardagi operatsiyalardan daromadlar; byudjetga to‘langan soliqlarning ortiqcha qismining kelib tushishi; ijaraga olgan tashkilotlar tomonidan qaytarilgan binoni qo‘riqlash vakomunikatsion xarajatlar; xodimlar tomonidan qaytarilgan telefon xarajatlari va boshqalar kiradi.

Bu daromadlar o‘z xarakteriga ko‘ra tasodifiy hisoblanadi va bank tomonidan «ishlab

topilmagan» deyiladi.

Birinchi guruh olimlar fikriga ko'shilgan holda daromadlarni foizli va foizsiz daromadlarga bo'lib, ularga ko'shimcha ravishdaboshqa daromadlarni ham kiritish lozimligini ta'kidlab o'tish zarur deb topdik. Daromadlarni olish tartibi bo'yicha tasniflaganda, ular tarkibini aniq belgilab olish lozim.

Hozirgi kunda O'zbekiston bank tizimida ham ushbu amaliyotdan foydalanilmoqda. Jumladan, «O'zbekiston Respublikasi tijorat banklarida buxgalteriya hisobining hisobvaraqlari rejasi»da hamda «O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankiga bank nazorati bo'yicha taqdim etiladigan tijorat banklari hisobotlarini to'ldirish tavsiyalari to'g'risida» gi 584 - Yo'riqnoma bo'yicha 0204IS -«Foyda va zararlar to'g'risida»gi hisobot shaklini to'ldirish to'g'risidagi uslubiy ko'rsatmalarda bank daromadlarini va xarajatlarini shu tartibda hisobga olishda foydalanilmoqda. Shuni alohida qayd etib o'tishimiz lozimki, tijorat banklarining faoliyati nihoyatda keng qamrovli va xilma-xildir. Yagona bir xolding kompaniyalari ko'rinishida tijorat banklari va uning joylardagi filiallari ko'rsatadigan xizmatlarning xilma- xilligiga, mumkin qadar o'z mijozlariga xizmat ko'rsatishiing qulay hamda arzon turli ko'rsatmalar buyruqlar sonini bir qadar cheklangan tartibda qo'llash imkoniyatlari rivojlanmoqda.

So'nggi vaqtlarda bank ishiga kiritilayotgan muhim yangiliklardan biri kredit kartochkalarini qo'llash, ishbilarmonlar, firmalarga zamonaviy xalqaro andozalar asosidagi buxgalteriya xizmatlarini ko'rsatish, faktoring operatsiyalari, ijarani moliyalashtirish, yevrodollar bozoridagi operatsiyalarda ishtirok etish favqulodda holatlarda pul hujjatlarini inkassatsiyalash uchun abonent yashiklari tizimidan foydalanish va boshqalar shular jumlasidandir.

Jahon miqyosida tan olinayotgan eng ilg'or va zamonaviy bank texnologiyalarini O'zbekiston bank tizimida qo'llash, bu o'z-o'zidan banklarning daromadlari ko'lamini kengaytirib bormoqda.

Tijorat banklari daromadining mohiyati va boshqa moliyaviy institutlardan farqlanib turuvchi xususiyati - bank pul resurslarini tashkil etish va yuqori daromadli bank portfellarini yaratish layoqati bilan xususiyatlanadi.

Tijorat banklari resurslarini tashkil qilish imkoniyatlari iqtisodiyot uchun muhim ahamiyat kasb etadi. Ular moslashuvchan kredit tizimini amalga oshirmoqda, shu yo'l bilan iqtisodiyotni barqaror rivojlanishiga zarur shart-sharoitlarni yaratib bermoqda.

Bank tizimi o'z oldiga qo'ygan vazifalarni hal etishi uchun moliyaviy jihatdan barqaror bo'lishlari lozim. Tijorat banklarining moliyaviy barqarorligi ular amalga oshirayotgan operatsiyalari va olayotgan moliyaviy natijalariga bevosita bog'liqdir.

Bank amalga oshirgan faoliyat natijasini baholash, uning faoliyati samaradorligini oshirishda iqtisodiy ko'rsatkichlar tizimini yaratish, erishilgan yutuqlar va foydalanilmagan imkoniyatlarga baho berish, bank faoliyatini yuritishning eng qulay usullarini aniqlash vazifasini bajarishda buxgalteriya hisobi va iqtisodiy tahlilning xalqaro amaliyotda qo'lga kiritgan yutuqlaridan keng foydalanish talab etiladi. Bank faoliyati natijasini baholash jarayonida asosan buxgalteriya hisobi va moliyaviy hisobot ma'lumotlari, jumladan, balans, foyda va zararlar to'g'risidagi hisobot shakllaridan foydalaniladi. Ayrim davlatlarda balansdan foydalanilsa, ayrimlari foyda va zararlar to'g'risidagi hisobotdan foydalanishadi. Bizningcha, amaliyotni tahlil

qilish natijalari buxgalteriya hisobi uslubiyoti to'liq va yetarlicha ma'lumot bilan ta'minlanmayotganini ko'rsatmoqda.

Moliyaviy hisobot elementlaridan bo'lgan daromad va xarajatlarni hisobotlarda to'g'ri aks ettirish yoki ularni tan olish hozirgi kunning dolzarb masalalaridandir.

Banklarda daromadlarni tan olishni tadqiq qilishdan oldin xalqaro amaliyotdan kelib chiqib, tan olishning mohiyatini o'rganib chiqsak. «Tijorat banklarida foizlarni hisoblash to'g'risida»gi 1306-sonli Nizomda tan olish – element ta'rifiga javob beradigan va tan olish mezonlarini qondiradigan muayyan moddani pul summasi ko'rinishida aks ettirish va balans yoki foyda va zararlar to'g'risidagi hisobotga kiritish jarayoni deb ta'rif berilgan.

Bank daromadini tan olishdan maqsad, ularning moliyaviy hisobotda to'g'ri aks ettirilishi va yakuniy moliyaviy natijani to'g'ri aniqlashdir.

Hozirgi kunda buxgalteriya hisobida daromadlarni aks ettirish (tan olish) hisoblash usulida amalga oshirilmoqda. Shuningdek, xalqaro amaliyotda daromadlarni tan olishning kassa usuli ham mavjud.

Tan olishning bu ikki usulining o'ziga xos jihatlari mavjud. Hisobga olishning kassa usulida daromadlar mablag' kelib tushganda, xarajatlar esa to'lovlar to'langanda hisobga olingan. Buning xo'jalik yurituvchi sub'yektlar faoliyatida tuziladigan moliyaviy hisobotlarda mavjud bo'lgan mablag'lar to'g'risida ma'lumotlar shakllantirgan. Xo'jalik yurituvchi sub'yektga olingan daromad hisobidan soliq to'lash imkoniyati berilgan, lekin iqtisodiy qarorlar qabul qilish uchun sharoit yaratib berilmagan.

Hisoblash usuli esa daromad va xarajatlarni pul mablag'larini olish yoki to'lash asosida emas, balki kelgan davrda tushishi yoki paydo bo'lishiga qarab buxgalteriya hisobida e'tirof etadi va moliyaviy hisobotlarda aks ettiradi.

Hisoblash usuli moliyaviy hisobotdan foydalanuvchilariga o'tgan davrda olingan va to'langan mablag'lar to'g'risida ma'lumot berib qolmay, kelajakda mablag'larni to'lash majburiyatining yuzaga kelishi yoki mablag'larning olish imkoniyati yuzaga kelishi to'g'risida ham ma'lumot beradi. Shunday qilib, u foydalanuvchilarni iqtisodiy qarorlarni qabul qilish uchun zarur bo'lgan o'tgan operatsiyalar va voqealar to'g'risidagi ma'lumot bilan ta'minlaydi.

Daromad va xarajatlarni hisoblash usuli bilan tan olish quyidagi afzaliklarga ega:

1. bank daromad va xarajatlari ma'lum bir vaqtga emas, hisobot davriga bog'lanadi, chunki xo'jalik jarayoni uzluksiz jarayon;
2. har bir xarajat ma'lum bir miqdorda daromad olish uchun qilinadi va ular o'rtasidagi bog'liqlik faqat hisoblash usuli bilan kuzatilishi mumkin;
3. xarajatlarni vaqt mobaynida taqsimlash daromad olish bilan bog'liq, sababi, daromad va xarajatlar bog'liqligi hisobot davrida moliyaviy natijalarning teng taqsimlanishidadir;
4. daromad va xarajatlarni hisoblash talab va majburiyatlarni yuzaga kelish vaqtlarini aniqlash imkonini beradi.

Hisoblash usulida aktivlar ko'payishi yoki majburiyatlarning kamayishi bilan bog'liq bo'lgan kelajakdagi iqtisodiy nafning oshishi yuzaga kelsa, foyda va zararlar to'g'risidagi hisobotda daromad tan olinadi. Bunda u aniq o'lchash imkoniyatiga ega

bo'lishi lozim. Bu haqiqatda aktivlarning ko'payishi yoki majburiyatlarning kamayishining tan olinishi bilan bir vaqtda sodir bo'ladi.

Shuningdek, xarajat ham hisoblash usulida aktivlar kamayishi yoki majburiyatlarning ko'payishi bilan bog'liq bo'lgan kelajakdagi iqtisodiy nafning kamayishi yuzaga kelsa, foyda va zararlar to'g'risidagi hisobotda tan olinadi. Bunda harajat ham aniq o'lchash imkoniyatiga ega bo'lishi lozim.

Xarajat foyda va zararlar to'g'risidagi hisobotda qilingan sarfva olingan daromadni solishtirish orqali tan olinadi. Masalan, bank ko'rsatgan hisob–kitob xizmati bo'yicha qilingan xarajatinadigan daromad tan olingan paytda, hisobga olinadi.

Bank daromadlari va xarajatlarini tan olishda asosiy e'tiborni operatsiya amalga oshirilgan vaqtni to'g'ri aniqlash va tan olish mezonlariga qat'iy rioya qilishga qaratish lozim.

Amalda bo'lgan me'yoriy hujjatlarda daromad va xarajatlarni tan olish mezonlari sifatida quyidagilar etirof etilgan:

a) ular bilan qo'shilgan har qanday iqtisodiy foydani bank tomonidan olinishi yoki sarflanishi ehtimoli mavjud bo'lganda; va

b) modda ishonchli o'lchanadigan qiymat yoki bahoga ega bo'lganda buxgalteriya balansida tan olinishi lozim.

Bu ikki mezon bajarilsa, bankning daromad va xarajatlari tan olinishi kerak. Ushbu mezonlarning buxgalteriya hisobidagi ahamiyati shundaki, agar ulardan biri bajarilmasa, daromad yoki xarajatni tan olish ushbu mezonlar to'liq bajarilgunga qadar cho'ziladi. Shundan so'ng, daromad kelib tushgan pul mablag'lari qiymatida, xarajat esa to'langan summada o'lchanadi.

«Tijorat banklarida foizlarni hisoblash to'g'risida»gi Nizomda banklar daromadlar va xarajatlarni hisobga olishda izchillik, ishonchlilik, aniqlik, to'liqlik va o'z vaqtidalilik bo'yichatalablarni o'z ichiga oladigan hisoblab, yozish usulini qo'llash bo'yicha tamoyillarni qo'llashlari kerak ekanligi va bu tamoyillar qo'yilgan talablarni bajarish va qo'llashning tegishli usullari to'g'risidagi ko'rsatmalarni o'z ichiga olishi lozimligi belgilangan.

Bank daromad va xarajatlarni tan olishda, shuningdek, «ehtiyotkorlik», «hisobot davrida daromadlar bilan xarajatlarning muvofiqligi», «ahamiyatlilik», tamoyillaridan ham foydalanish kerak. YA'ni, qarorlar qabul qilishda ehtiyotkorlik qoidasiga rioya qilish aktivlar va daromad qaytadan baholanmasligi, majburiyatlar yoki xarajatlar esa yetarlicha baholanmasligiga yo'l qo'ymaslik maqsadida noaniqlik sharoitida baho chiqarish uchun zarurdir. Hisobot davrida olingan daromadlar bilan qilingan xarajatlarning muvofiqligi shuni anglatadiki, mazkur davrda ushbu hisobot davridagi daromadlarni olishga asos bo'lgan xarajatlarga aks ettiriladi. Agar, daromad bilan xarajatlar o'rtasida bevosita bog'liqlikni o'rnatish qiyin bo'lsa, xarajatlarbiron–bir taqsimlash tizimiga muvofiq bir nechta hisobot davrlari o'rtasida taqsimlanadi. Masalan, bir necha yilga taqsimlanadigan amortizatsiya xarajatlariga. Daromad va xarajatlarni hisobga olishda ahamiyatlilik tamoyili moliyaviy axborotdan foydalanuvchilarning qarorlar qabul qilish jarayonida ularning ehtiyojlarini qondirish va ularga operatsion, moliyaviy va xo'jalik faoliyatiga baho berishda ko'maklashish uchun zarur bo'lishi kerak.

Shuningdek, arzimagan xarajat elementini to'g'ri hisoblash imkoniyati yo'qligi daromadni tan olmaslik sabablari bo'lmasligi lozim.

Xozirgi kunda bank daromadlari va xarajatlarni buxgalteriya hisobida tan olish masalasi o'z ahamiyatini yo'qotgani yo'q. Bank daromadlari va xarajatlarni hisobga olishda tan olish mezonlarining bajarilishi va buxgalteriya hisobining izchillik, ishonchlilik, aniqlik, to'liqlik va o'z vaqtidalilik tamoyillari bilan birga «ehtiyotkorlik», «hisobot davrida daromadlar bilan xarajatlarning muvofiqligi», «ahamiyatlilik» tamoyillaridan foydalansa, maqsadga muvofiq bo'ladi.

Respublikamizda buxgalteriya hisobiga oid ilmiy-nazariy adabiyotlarda moliyaviy natija deganda ko'pincha xo'jalik yurituvchi sub'yektning foyda yoki zarar shaklida ifodalangan faoliyatining pirovard iqtisodiy yakuni tushuniladi. Moliyaviy natijaga bunday qarash xo'jalik yurituvchi sub'yekt faoliyatining yakuniy natijasi – foyda yoki zararni ifodalashini ko'rish mumkin.

Taniqli rus olimi YA.V. Sokolov o'zining «Buxgalteriya hisobining nazariy asoslari» kitobida moliyaviy natijani eng qiyin kategoriyalardan biri deb biladi va uni ma'lum bir hisobot davrida olingan foyda yoki zarar deb ta'riflaydi. Moliyaviy natijahisobot davrida kapital qiymatining o'zgarishini ko'rsatadi. Agar u o'ssa, foyda to'g'risida, kamaysa–zarar to'g'risida gap ketadi.³¹

YA.V. Sokolov fikricha, moliyaviy natija, ya'ni foyda yoki zararda kapitalning o'zgarishini ko'rish mumkin, lekin bu o'zgarish nima hisobiga sodir bo'lganini bilib bo'lmaydi. Kapital turli xil manbalar hisobiga o'zgarishi mumkin, masalan, qo'shimcha muomalaga aksiya chiqarish, tekinga mulk olish, moliyaviy yordam olish, majburiyatlardan voz kechilishi va boshqalar.

Ayrim iqtisodchi olimlar moliyaviy natijaga daromadlar va xarajatlar o'rtasidagi farq sifatida qaraydi. Bu farq musbat bo'lsa, unga foyda sifatida, manfiy bo'lsa zarar sifatida qaraladi. Demak, zararni manfiy ishorali foyda ko'rinishida talqin qilish mumkin. Bunda keng tarqalgan model vujudga keladi, unga asosan daromadlar-bu kirib keluvchi mablag'lar oqimi, xarajatlar esa chiqib ketuvchi mablag'lar oqimi; foyda (zarar) – ular o'rtasida vujudga keluvchi farq va u balansda aks etib, uni o'zgartiradi.

Ko'rib chiqilgan ikki xil buxgalteriya yondashuvlari moliyaviy natijani aktivlar o'sishi yoki mablag'lar kirimi va chiqimi oqimlar o'rtasidagi farq sifatida aks ettiradi. Bankning erishgan moliyaviy natijasi unga ta'sir etuvchi ichki va tashqi omillar kompleksi ko'zgusi hisoblanadi. O'z mablag'larining yetarliligi, resurslarni jalb qilish va joylashtirish, daromad keltiruvchi va keltirmaydigan aktivlar, bankning xarajatlari, zararlari va yo'qotishlar darajasi, zamonaviy texnologiyalardan foydalanish, filiallar va sho'ba banklar faoliyatining daromadlilik kabi, bank faoliyati va uni boshqarish sifati bilan bog'liq ko'rsatkichlar moliyaviy natijalarga ta'sir ko'rsatuvchi ichki omillar sifatida e'tirof etilishi mumkin. Bankning boshqaruvi va personali faoliyati natijasi umumlashgan holda bank faoliyatining yakuniy moliyaviy natijasi - foydada o'z aksini topadi.

Tijorat banklari faoliyati natijasiga ta'sir etuvchi omillarning ko'p qirraliligi ularga ko'p maqsadli va funksiyali iqtisodiy tizim sifatida qarashni taqozo etadi. Shuning uchun ham bank faoliyati natijasini iqtisodiy ko'rsatkichlar tizimi yordamida

tavsiflash lozim. Moliyaviy ko'rsatkichlar tizimi sifatida o'zaro bir-biri bilan bog'liq bo'lgan iqtisodiy faoliyat natijasini har tomonlama kompleks baho beruvchi va sodir bo'ladigan iqtisodiy jarayonlarni haqqoniy aks ettiruvchi ko'rsatkichlarni tushunish kerak.

Yuqoridagilardan kelib chiqib, moliyaviy natijaga quyidagicha ta'rif berish mumkin: Moliyaviy natija - bu ma'lum bir davrda bank operatsiyalarining daromadlilik (daromadsizligi) hisobiga kapitalning o'zgarish ko'rsatkichi. Bunga asosan bank faoliyatining yakuniy moliyaviy natijasini bank foydasi yoki zarari sifatida ko'rish mumkin.

Ko'pchilik olimlarning fikrlarida moliyaviy natijaga foyda sifatida qaralishini uchratish mumkin, lekin bu unday emas. Agar moliyaviy natijani foyda sifatida e'tirof etadigan bo'lsak, unda moliyaviy natija atamasini umuman olib tashlashga to'g'ri keladi. Moliyaviy natija ijobiy bo'lgan holatdagina foyda to'g'risida gap yuritish mumkin, lekin har doim ham u ijobiy bo'lavermaydi, salbiy ham bo'lishi mumkin. Salbiy bo'lgan holatda, ya'ni daromadlar xarajatlardan kam bo'lganda zarar bo'ladi. Bank faoliyati natijasi zarar bilan chiqsa, u o'z oldiga qo'ygan maqsadlarini amalga oshira olmaydi. Shuning uchun ham moliyaviy natijani to'g'ri hisob-kitob qilish, zararlarni yuzaga kelish sabablarini aniqlash, daromad manbalarini topish juda muhim hisoblanadi. Yakuniy moliyaviy natijaning ijobiy bo'lgan holatini, ya'ni foyda to'g'risidagifikrlarni ko'rib chiqamiz.

Foydaning buxgalterlik va iqtisodiy talqini farqlanadi. Iqtisodchi olimlar foydani iqtisodiy kategoriya sifatida qo'shimchamahsulotning bir qismini ishlab chiqarish va taqsimlash bilan bog'liq iqtisodiy munosabatlarning tarkibiy qismini tashkiletuvchi va u yangidan yaratilgan qiymatning bir qismi ekanligini ko'rsatib beradi.

Shotlandiyalik iqtisodchi olim Adam Smit birinchilardan bo'lib, foydaga kapitalga tegmasdan turib, ishlatilishi mumkin bo'lgan summa sifatida qaragan. Nobel mukofoti sovrindori, ingliz iqtisodchi olimi Jon Xiks ushbu fikrni aniqlashtirib, foyda – bu shunday summaki, uni inson ma'lum bir vaqt oraliq'ida ishlatishi mumkin va ushbu davr oxirida boshlang'ichdagi kabi qoldiqqa ega bo'ladi deb e'tirof etgan.³²

Biroq yana bir yondashuv ham mavjud bo'lib, u I. Fisherning tadqiqot ishlarida aks etgan. Aynan u buxgalter tomonidan hisoblangan an'anaviy foyda iqtisodiy ma'zmuniga ega emasligini ko'rsatib bergan. U buni yaxshi bir misol bilan tushuntirishga harakat qilgan: buxgalter nuqtai nazaridan kapitalni ifodalovchi bog'ning narxi, unga qancha haq to'langanidan yoki uni qanchaga sotish mumkinligidan kelib chiqadi, biroq aslida uning qiymati u keltiradigan yoki keltirishi mumkin bo'lgan daromadga bog'liq. Shundan kelib chiqib, I. Fisher moliyaviy natijani (foйда) hisobot davrida aktivlar daromadlilik o'zgarishi hisobiga qiymatning o'sishi deb e'tirof etgan.³³

Yuqoridagi fikrlardan kelib chiqib, foydaning yagona tushunchasi yo'qligini ko'rish mumkin, chunki u manfaatdor shaxslarning maqsadlariga bog'liq bo'ladi. Bu shaxs, avvalambor, aktivlar tarkibiga nimani kiritish va buxgalterlik foydasi qanday hisob-kitob qilinishini hal qilishi kerak.

Bunda foizsiz xarajatlarni sof foizli va operatsion daromadlar summasidan ayirilsa, yanada asoslangan bo'lar edi, chunki foizsiz xarajatlari bankning umumiy xarajatlari

hisoblanadi. Bunday modelda moliyaviy natijalarni shakllantirish jarayonini ikki mustaqil bosqichga bo'lish maqsadga muvofiq bo'ladi: sof operatsion daromadni shakllantirish bosqichi hamda operatsion bo'lmagan daromad va xarajatlarni shakllantirish bosqichi.

Rossiya tijorat banklarida moliyaviy natijalarni aniqlash Rossiya Markaziy banki tomonidan 01.10.1997 yil 17-«Moliyaviy hisobotlarni tuzish to'g'risida»gi Yo'riqnoma asosida olib boriladi. Bunga asosan moliyaviy natijalarni shakllantirish modeli quyidagi ko'rinishga ega:³⁶

1. Foizli daromad.
2. Foizli xarajat.
3. Foizli marja (1qat-2qat).
4. Operatsion daromad.
5. Yalpi operatsion daromad (3qat+4qat)
6. Operatsion xarajatlar.
7. Sof operatsion daromad (zarar) (5qat-6qat)
8. Kreditlar bo'yicha ko'rilishi mumkin bo'lgan zararlarniqoplash zahirasi shakllantirish xarajatlari.
9. Umidsiz qarzlarni hisobdan chiqarish bo'yicha xarajatlar.
10. Ko'zda tutilmagan holatlar bo'yicha foyda (zarar).
11. Operatsion bo'lmagan daromadlar va xarajatlar (8qat+9qat+-10qat)
12. Soliq to'langunga qadar sof daromad (zarar) (7qat+-11qat).
13. Daromad solig'i.
14. Sof daromad (zarar) (12qat-13qat).

Bank daromadlari va xarajatlarini bunday guruhlashtirish ularning asosiy bank operatsiyalarini o'tkazishda bir-birlari bilan qay darajada bog'liqligini, shuningdek, boshqa omillarning qay darajada ta'sir qo'rsatishini aniqlash imkonini beradi.

Ayrim mualliflar bank daromadlari foizli va foizsiz ko'rinishda bo'lishini ma'qul ko'rmaydi, balki: asosiy operatsiyalardan olinadigan daromad (o'z mablag'lari va jalb qilingan mablag'larni joylashtirish bilan bog'liq) va boshqa operatsiyalardan daromadlar sifatida ko'rishni afzal biladi.

Ko'rib chiqilgan modellar yakuniy natija, ya'ni bank sof foydasini o'zgartirmaydi. Sof foydani shakllantirish modellari faqat hisob-kitoblarni amalga oshirish tartibi bilan farqlanadi.

O'zbekistonda tijorat banklarida moliyaviy natijalar ko'rsatkichlarini shakllantirish algoritmi Markaziy bank tomonidan belgilangan moliyaviy hisobot shakllari va buxgalteriya hisobi standartlariga asoslanadi. Jumladan, Markaziy bank tomonidan 2004 yil 6 noyabrda tasdiqlangan «O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankiga bank nazorati bo'yicha taqdim etiladigan tijorat banklari hisobotlarini to'ldirish tavsiyalari» to'g'risidagi 584-Yo'riqnoma bo'yicha 0204IS-«Foyda va zararlar to'g'risida hisobot» shaklini to'ldirish to'g'risidagi uslubiy ko'rsatmalar asos bo'lib hisoblanadi. Unga ko'ra, moliyaviy natijalarning asosiy ko'rsatkichlari quyidagilar hisoblanadi:

- sof foizli daromad;

- ehtimoliy zararlar zaxirasi chiqarib tashlangandan so‘ngsof foizli daromad;
- operatsiya xarajatlari qilingunga qadar sof daromad;
- daromad solig‘ini hisobga olmagan holda sof daromad;
- hisobot davridagi sof foyda (zarar).

Bankni boshqarishning samaradorligini oshirish uningdaromadlilik nuqtai nazaridan bank faoliyatini tahlil qilishgayordam beradi. YA’ni, kredit va foiz siyosatini tuzish, foydaliroq operatsiyalarni aniqlamoq va daromadlarni oshirish bo‘yicha takliflar ishlab chiqish. Bu masalalarni moliyaviy menejmentsiz hal etib bo‘lmaydi. Tijorat banklarida moliyaviy menejment birinchi navbatda bank strategiyasi realizatsiyasi va rejasini ta’minlovchi boshqaruvning oqilona tizimini ishlab chiqish va tashkil qilish maqsadining moliyaviy farliyatini tadqiq qilish bilan o‘zaro bog‘liq. Tijorat banki foydasining kattaligiga quyidagi omillar ta’sir qiladi:

- bank daromadi va xarajatlarining o‘zaro nisbati;
- kreditlar bo‘yicha foiz stavkasining o‘rtacha darajasi;
- kredit va depozit operatsiyalari hajmining o‘zgarishi;
- aktiv operatsiyalarining o‘rtacha daromadlilik;
- daromad hajmi va undagi foydaning ulushi;
- bank kapitali kattaligi;
- kredit portfeli tuzilishi;
- omonatlarga xizmat ko‘rsatish bo‘yicha xarajatlar.

Birinchi 5ta omil balansli foyda kattaligiga, 6-omil barqarorlikka, 7 va 8-omillar bank operatsiyalari foydaliligi sifatining o‘shigiga ta’sir qiladi.

Bank foydasini boshqarishni quyidagi asosiy guruhlariga ajratish mumkin:

- foydani boshqarish jarayonida ishtirok etuvchi bank bo‘limlarini aniqlash;
- bankningdaromadlari, xarajatlari va foydasini rejalashtirish;
- bank foydaliligi darajasini baholovchi usullarni qo‘llash;
- foydani joriy tartibga solish usullarini aniqlash.

Bank foydasini boshqarishda uning turli xil bo‘limlari qatnashadi, jumladan, boshqaruvchi organlar, departamentlar, boshqarma va bo‘limlar. Shuningdek, funksional bo‘limlar, bankning aktiv va passiv operatsiyalarini amalga oshirishda ishtirok etuvchi bo‘limlar va boshqarmalar. Ularning foydani boshqarish bo‘yicha funksiyasiga rentabellikni baholash va tahlil qilish, alohida shartnomalar rentabelligini nazorat qilish kiradi.

Ikkinchidan, kredit tashkilotining boshqa bo‘limlari. Ularning funksiyasiga daromadlar va xarajatlar rejasini tuzish, bank foydasi darajasini tahlil qilish va baholash, foiz marjasi kattaligining yetarliligi haqida takliflar ishlab chiqish va boshqalar kiradi.

Foydani boshqarishda ishtirok etuvchi bankning uchinchi bo‘limi buxgalteriya hisoblanadi.

To‘rtinchi bo‘lim sifatida ichki nazorat xizmatini aytishimiz mumkin.

Tijorat banki menejmentining asosiy vazifasi - foydaning barqarorligini yetarli darajada ta'minlagan holda, uni maksimallashtirish. Bu vazifalarni yechish yo'llari quyidagicha: jalbqilingan resurslar qiymati ustidan qattiq nazorat; limitlar tizimini, ishlab chiqish va amal qilish; resurslarni stavkalar bo'yicha joylashtirish.

Tijorat banklari resurslarini boshqarish samarasi quyidagilarni o'z ichiga oladi;

- aktivlar portfelini boshqarish;
- qarz kapitali tarkibini boshqarish;
- ishlab chiqaruvchi aktivlardan olinadigan daromadni maksimallashtirish;
- sarflarni boshqarish;
- foiz stavkasini boshqarish;
- yuqori samarali bank faoliyati.

Bank faoliyati moliyaviy natijalari tahlilining metodikasi quyidagi balans tengligi asosida qurilishi kerak:

$$\text{Aktivlar} = \text{qarz kapitali} + \text{o'z kapitali}$$

Bu tenglik moliyaviy natijalarni aniqroq ifodalashga, unga ta'sir etuvchi omillarni o'rnatishga va oxir oqibatda, bank, o'z faoliyatidan maksimal foyda olishi uchun ularni samarali boshqarishiga yordam beradi.

Shu bilan bog'liq holda, bank moliyaviy natijalari tahlilining ob'yekti, uning tijorat faoliyati, sub'yekti esa bevosita bankning o'zi hisoblanadi.

Tijorat banki oladigan foyda, uning bank bozoridagi keyingi mavqeini aniqlash va funkcionallashtirish uchun moddiy asos hisoblanadi. Bank menejmentining vazifasi — foydaning tushib ketmasligiga yo'l qo'ymaslik, chunki bu kapital yetarililigiga va bankning raqobatchilik darajasiga ta'sir qiladi. Dividend va soliqlar to'langandan keyin qoladigan daromad hajmi bank kapitalini saqlab qolishga va kerakli zaxiralarni tashkil etishga yetarli bo'lishi kerak.

Xulosa qilib aytganda, foyda bank faoliyatining natijasi va rivojlanishining asosi, kapitalga tegmay turib, bank faoliyatida ishlatilishi mumkin bo'lgan mablag'dir. Moliyaviy natija o'zaro bir-biri bilan bog'liq bo'lgan, iqtisodiy faoliyat natijasiga har tomonlama kompleks baho beruvchi va sodir bo'ladigan iqtisodiy jarayonlarni haqqoniy aks ettiruvchi ko'rsatkichdir.

10.2. Foizli, foizsiz va boshqa operatsion daromadlar hisobi

Banklarning daromadlarini hisobga olishni tadqiq qilishdan oldin bank daromadlarining tarkibi va uning shakllanishini ko'rib chiqish maqsadga muvofiq bo'ladi.

Tijorat banklarining daromadlari va ularning manbalarini bank faoliyatiga qarab, ya'ni tijorat banklari amalga oshiradigan operatsiyalar nuqtai nazaridan turkumlash mumkin³⁹. Tijorat banklarining daromadi bank faoliyatining kredit berish, diskont faoliyati, trast (ishonch) xizmati ko'rsatish, banklarning kafolatlash faoliyati, qimmatli qog'ozlar bilan operatsiyalar, depozitlarni qabul qilish va ularning hisobini yuritish bilan bog'liq faoliyat, boshqa banklar bilan vakillik munosabatlariga asoslangan faoliyat, noan'anaviy xizmatlar ko'rsatish bilan bog'liq faoliyat va boshqa faoliyat turlari natijasida shakllanadi. Ushbu faoliyatlarning har bir turi bank ushbu operatsiyalarda qanday vaziyatda qatnashishiga qarab ajralib turadi. Yuqoridagi

faoliyat turlarining ba'zilari aktiv operatsiyalarga kirsa, ba'zilari esa passiv operatsiyalarga kiradi. Daromadlar har bir faoliyat turidan turlicha kelishi mumkin. Aktiv operatsiyalardan keladigan daromad umumiy daromadlarning asosiy salmog'ini tashkil etadi.

Kreditlash operatsiyalari vositasida daromadlarning shakllanishini ikki tarkibiy elementga bo'lish mumkin: mijozlarga, ya'ni yuridik va jismoniy shaxslarga kredit berish; bo'sh zaxira mablag'larini foiz hisobiga boshqa tijorat banklariga vaqtinchalik foydalanishga berish. Kredit berishning ikkinchi turi banklararo kredit yoki boshqa bankdagi muddatli depozit shaklida ham bo'lishi mumkin. Kredit berish faoliyatning rivojlanish shartlari bo'lib, kredit muassasalari orasida ma'lumot ayirboshlashning yaxshi yo'lga qo'yilganligi, vositalarning mavjudligi, ya'ni bank bozorida resurslarni qayta taqsimlash bilan shug'ullanuvchi vositachilarning borligi hamda vakillik hisobvaraqlarini malakali boshqarish hisoblanadi.

Hozirgi kunda Respublikamiz bank tizimida mijozlarni hamda boshqa banklarni kreditlash tijorat banklari daromadining asosiy qismini tashkil etadi. Ko'pgina banklar qisqa va uzoq muddatlarga mavjud mablag'larini kreditga berib, turlicha foiz stavkalar o'rnatgan holda daromad oladilar. Har bir bank foiz stavkalarini o'z kredit siyosatiga mos ravishda belgilaydi va bu stavkalar bir-biridan farqlanishi mumkin. Biroq oradagi farq unchalik katta emas, chunki barcha banklar o'z foiz stavkalarini Markaziy bank belgilab bergan majburiy zaxira stavkasiga mos holda belgilaydilar.

Jahondagi yetakchi mamlakatlar bank tizimida kreditlashning ko'pgina turlari mavjud bo'lib, ular qay maqsadga yo'naltirilganligiga qarab, guruhlanadi.

Xususan, ipoteka, lombard, overdraft, kontokorrent, iste'molva boshqa ko'pgina kredit turlarini sanab o'tish mumkin. Biroq bizda ko'p hollarda odatdagi qisqa va uzoq muddatga kreditlash qo'llaniladi. Ko'pgina kredit turlarining amaliyotda yo'qligi hali iqtisodiy tizimning mukammal rivojlanmaganligidan, kapital aylanishining sustligi, kreditlash bilan bog'liq ko'pgina xatarlar mavjudligi kabi omillar tufaylidir.

Diskont - faoliyatning bank tomonidan to'lanmagan veksellar, cheklar va talabnomalarni ma'lum chegirma-diskont evaziga xarid qilishdir.⁴⁰ Shuningdek, diskont - faoliyatning asosiy turlaridan biri bo'lib, bankning faktoring operatsiyalari hisoblanadi. Faktoring operatsiyalari ikki xil bo'ladi: regress huquqi bilan; regress huquqsiz.

Birinchi holatda bank to'lovchi tomonidan qoplanmagan majburiyatni mol yetkazib beruvchidan talab qilish huquqiga ega bo'ladi. Ikkinchi holatda esa bankda bu huquq yo'q shu bois xatar yuqori va shunga yarasha foiz ham yuqori qo'yiladi. Bank tomonidan faktoring operatsiyasi uchun olinadigan foizlar, ya'ni mukofot ikki qismdan tashkil topadi, bular:

1) to'lov amalga oshirilgunga qadar bank kredit resurslaridan foydalanganlik uchun foizlar;

2) faktoring operatsiyasining turiga mos ravishda bo'ladigan xatarlar bilan bog'liq o'rnatiladigan komission mukofot.

Daromad manbaining ushbu turi foizli daromadlar ruyhiga kiradi. Trast (ishonchlilik) va vakillik operatsiyalari bo'yicha bank faoliyatining ushbu turi bankka daromadni mijoz mulkini boshqarish yoki ushbu mulkka doir ayrim

maxsus topshiriqlarni bajarish orqali komission to'lovlar shaklida keltiradi. Trast shartnomalarida bank kelishuvga muvofiq tarzda mijozga mulklarni boshqarish evaziga ma'lum foiz va'da qiladi. Vakillik, ya'ni agentlik xizmat turida bank va mijoz orasidagi operatsiyaning aniq turi belgilab berilgan bo'ladi. Trast operatsiyalarida ham o'ziga yarasha murakkablik mavjud.

Xususan, joriy yilda mijoz mulkidan foydalanish evaziga kelgan daromad kelishuvga nisbatan past bo'lishi mumkin, bunda esa zarar bank tomonidan qoplanishi kerak. Shu bois, trast xizmatlari uchun komission to'lovlar ham yuqoriroq bo'ladi. Yuqoridagi xususiyatga ko'ra, trast xizmati uchun komission to'lov ham quyidagi elementlardan tashkil topgan: mulkni boshqarish uchun olinadigan o'zgaruvchan to'lov; trast ishi bo'yicha natijalarga mos ravishda bank oladigan qayd etiluvchi komission mukofot. Tijorat banklarining qimmatli qog'ozlar bilan bog'liq operatsiyalari ham bankka ma'lum daromad keltiradi. Faoliyatning ushbu turi ikki qismdan tashkil topadi. YA'ni, bularga: bankning o'zitomonidan qimmatli qog'ozlar chiqarilishi va ularning bozorda sotilishi; boshqa emitentlar qimmatli qog'ozlari bilan bog'liq ikkilamchi bozordagi operatsiyalar hamda korxonalar va tashkilotlarni xususiylashtirish bilan bog'liq xizmatlar kiradi. Bankning tijoratning ushbu turidan oladigan daromadi o'zi chiqargan va boshqa emitentlarning aksiyalari kursidagi farqlanish va xususiylashtirish uchun oladigan xizmat to'lovlaridan tashkil topadi.

Chet el bank tizimida qimmatli qog'ozlar bilan bo'ladigan operatsiyalar daromad manbalari orasida katta salmoqqa egadir. Bunga asosiy sabab, sarmoya bozorlarining mukammal va to'liq faoliyat yuritishi hamda kapital aylanishi mexanizmlarining puxta ishlab chiqilganligi deb qarash mumkin. Afsuski, o'zimizda ikkilamchi bozor amalda qariyb faoliyat yuritmaydi. Endigina QMDO va ba'zi qimmatli qog'ozlarning turlari bo'yicha operatsiyalar amalga oshirila boshlandi. Biroq hali mukammal faoliyat ko'rsatishga yetishish uchun ko'p vaqt kerak bo'ladi.

Qimmatli qog'ozlar bilan bo'ladigan operatsiyalar yordamida banklar investitsion faoliyatni amalga oshirishlari mumkin bo'ladi. Bu esa banklar uchun daromadlarning yangi manbalarini kashf etadi. Undan tashqari, mablag'larning qimmatli qog'ozlar orqali moliyaviy investitsiya evaziga ishlab chiqarishga yo'naltirilishi iqtisodiyot o'sishining muhim omillaridan biri bo'lib hisoblanadi. Qimmatli qog'ozlar bilan bog'liq operatsiyalarning mamlakatimizda yaxshi rivojlanmaganligiga banklar ixtiyoridagi mablag'larning yetarlicha bo'lmasligi va oqibatda aksiya, obligatsiyalar sotib olishgayo'naltirilmasligi ham sabab bo'ladi. Mablag' mavjud bo'lganda ham aksiyalardan keladigan daromad juda pastligi va ko'pgina emitentlar xo'jalik faoliyatining ishonchsizligi ham bu sohaning yetarli ishlamasligiga olib keladi.

Bankning kafillik faoliyati bankka pul shaklida daromad keltiradi. Bank mijozlarga kreditlar olish uchun yoki hisob-kitoblarni amalga oshirish uchun turli xil kafillik va kafolatnomalar beradi va evaziga pul shaklida komission mukofot oladi. Ba'zi hollarda mijoz uchun kafillik bank tomonidan obro'ni oshirish kabi maqsadlar uchun ham beriladi.

Mablag'larni depozitlarga jalb qilish va ularning hisobini yuritish bilan bog'lik faoliyat bo'yicha operatsiyalar quyidagi shakllarda daromad keltirish imkonini beradi:

- 1) komission to'lovlar: hisobvaraqlar ochish uchun; hisobvaraqlar yuritish uchun;

2) ma'lum davr uchun o'zgaruvchan to'lovlar;

3) aylanma komission haq (aylanmadan % shaklida); hisobvaraqda bo'lgan operatsiyalar haqida ko'chirma; hisobvaraqni yopish; naqd pul berish yoki hisob-kitob bo'yicha operatsiyalarni amalga oshirish. Banklarning daromadlari yuqoridagi faoliyat turlarining barchasidan yoki bir qismidan tashkil topishi mumkin.

Respublikamiz bank tizimida yuridik va jismoniy shaxslar mablag'larini banklar tomonidan depozitlarga jalb qilish bank xizmatlari orasida eng ko'p tarqalgan. Hozir barcha yuridik shaxslar hisobvaraqlari banklarda talab qilib olinguncha depozit shaklida bo'lib, banklar ularni yuritish bilan daromad oladilar. YA'ni har bir operatsiya evaziga bank qayd qilingan foizlarni ushlab qoladi vashundan daromad ko'radi. Bankning noan'anaviy xizmatlaridan daromad lizing operatsiyalari, axborot, maslahat xizmatlarini ko'rsatish orqali keladi.

Demak, yuqoridagilardan kelib chiqib, bank daromadlarini shakliga ko‘ra quyidagi uch guruhga ajratish mumkin: foizli daromad; ko‘rsatilgan xizmatlar uchun komission to‘lov; boshqa daromadlar — valyuta kurslaridagi farqlar, balans va bozor narxlarining farqlanishi va boshqalar.

Banklar tomonidan qimmatli qog‘ozlarga qilingan investitsiyalar Fransiya tijorat banklarida 16,2 foizni, Germaniyada-15,5 %, Italiyada-23,8 %, Buyuk Britaniyada-7,8 %, Ispaniyada-23,8 %, AQShda-2,2 %, Belgiyada-6,4 %.

Nisbatan juda past salmoq Belgiya, Buyuk Britaniya tijorat banklariga xosdir.

Hukumatning qimmatli qog‘ozlariga qilingan qo‘yilmalarning bank aktivlari umumiy hajmidagi salmog‘i Ispaniya tijorat banklarida 10,2 foizni, Fransiya tijorat banklarida 9,4 foizni, Italiya tijorat banklarida 5,3 foizni, AQSH tijorat banklarida esa, 18 foizni tashkil etadi. Veksellar bilan bog‘liq operatsiyalarning yuqori salmog‘i Ispaniya (12,8%), Italiya (5,8%) Belgiya (4,7%), tijorat banklarida kuzatiladi. Hissali ishtirok shaklidagi investitsiyalarning bank aktivlari hajmidagi yuqori salmog‘i Germaniya tijorat banklarida kuzatiladi (4,0%)⁴².

Tijorat banklarida daromadlarni hisobga olish uchun “O‘zbekiston Respublikasi tijorat banklarida buxgalteriya hisobi hisobvaraqlari rejasini”da keltirilgan bir qancha hisobvaraqlardan foydalaniladi. Shuningdek, O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki tomonidan bank operatsiyalarini hisobga olish bo‘yicha chiqarilgan me‘yoriy hujjatlar asosida ish olib boriladi. Tijorat banklari yuqoridagi talablardan kelib chiqqan holda o‘z ishchi hisobvaraqlari rejasini ishlab chiqadi va shu asosida o‘zlarida amalga oshirilayotgan operatsiyalar bo‘yicha olinayotgan har bir daromad va qilinayotgan xarajat moddasiga shaxsiy hisobvaraqlar ochadi, zarur bo‘lganda, qo‘shimcha jurnal hisobi vareyestrlar yuritilishi mumkin.

Hisobvaraqlar rejasidagi “Daromadlar” bo‘limidagi hisobvaraqlar bank ichki hisobvaraqlari hisoblanadi. Shuning uchun tijorat banklari Markaziy bank talablari va ichki hisob siyosatidan kelib chiqqan holda ushbu hisobvaraqlarda analitik hisobni qanday yuritishni o‘zlari belgilaydilar.

Bank daromadlarining analitik hisobi bank faoliyatini boshqarish va soliqqa tortish tartibini hisobga olgan holda tashkil etiladi.

Tijorat banklarida daromadlarni hisobga olish birlamchibuxgalteriya hujjatlarida boshlanadi. Bunda ularni hisobga olish jarayoni ularni tan olishdan boshlanishini biz yuqorida ko‘rdik. Daromadlar tan olingandan keyin ular undiriladi yoki undirilmay qoladi. Undirilmay qolgan daromad bankka ikki marta zarar olib keladi, sababi qilingan xarajat qoplanmay qolinadi va olinmagan mablag‘ga nisbatan soliq to‘lanadi. Shu sababli ham bank daromadlari, xarajatlari va foydasi hisobini to‘g‘ri tashkil etish maqsadga muvofiqdir.

Bank daromadlarini hisobga olishni har bir bank operatsiyasi bo‘yicha alohida ko‘rib chiqsak. Avvalo, yuqori daromad keltiruvchi kredit va investitsiya operatsiyalarida daromadlarni hisobga olish tartibini tadqiq qilish maqsadga muvofiq.

Kreditlar bo‘yicha daromadlar asosan, foiz va komission haq ko‘rinishida bo‘ladi. Kredit bo‘yicha olinadigan daromadlar mijoz bilan tuzilgan kredit shartnomasiga asosan belgilangan muddatlarda olinadi.

Kreditlar bo‘yicha foizlarni hisob-kitob qilishda asosiy e‘tiborni mijoz bilan tuzilgan kredit shartnomasiga qaratish lozim. Unga ko‘ra, kreditning haqiqatda foydanilgan kunlardagi qoldiq summasi bo‘yicha foizlar hisoblanishi va undirilishi kerak.

Bankda kredit bo‘yicha hisoblangan foizlar quyidagi

buxgalteriya o'tkazmasi bilan aks ettiriladi:

Dt-16309 "Kreditlar bo'yicha olish uchun hisoblangan foizlar"-15.000.000;

Kt-41400-44700 "Kreditlar bo'yicha foizli daromadlar – 15.000.000".

Kredit bo'yicha foiz summasi kelib tushganda, to'lov turiga qarab quyidagi buxgalteriya o'tkazmasi bilan aks ettiriladi:

Dt-10101 "Aylanma kassadagi naqd pullar" yoki bankning vakillik hisobvarag'i yoki mijozning hisobvarag'i – 15.000.000;

Kt-16309 "Kreditlar bo'yicha olish uchun hisoblangan foizlar"- 15.000.000.

Hozirgi kunda bank amaliyotida kredit foizi bilan birga kreditberish bo'yicha komission haqlar ham foizli daromadlar tarkibiga kiritilmoqda. YA'ni bank kredit berish majburiyatini olganda mijoz unga komission haq to'laydi. Bu to'lov kreditning amal qilish muddati davomida taqsimlanadi.

Kredit berish yuzasidan olinayotgan komission haq bankning kuyidagi ko'rinishdagi xarajatlarini qoplaydi: mijozning kreditga layoqatliligi va investitsion loyihalar qoplanishining baholanishi, garov va boshqa ta'minotlarni tashkil etish xarajatlari, hujjatlarni tayyorlash va qayta ishlash xarajatlari va boshqa kredit berish bilan bog'liq bo'lgan xarajatlar. Bunday komission to'lovlar kredit munosabatlarining ajralmas qismi hisoblanadi, shuning uchun ham ularga muddati uzaytirilgan daromadlar sifatida qaraladi va haqiqiy daromadning korrektirovkasi sifatida tan olinadi. Bankda quyidagi buxgalteriya o'tkazmasi keltiriladi:

Debet-Mijozning depozit hisobvarag'i – 22.500.000

Kredit-22896 -Boshqa muddati uzaytirilgan daromadlar – 22.500.000

Har oyda berilgan kredit foizi bilan birga komission haq ham daromad hisobvarag'iga o'tkaziladi, ya'ni:

Debet-22896- Boshqa muddati uzaytirilgan daromadlar – 22.500.000

Kredit-41400-44600 - Kreditlar bo'yicha foizli daromadlar – 22.500.000

Kredit berish muddati yaqinlashib, kredit so'ralmasa, olingan komission haq muddati yetib kelingandan so'ng tan olinadi va quyidagi o'tkazma bo'yicha rasmiylashtiriladi:

Debet-22896 - Boshqa muddati uzaytirilgan daromadlar- 22.500.000

Kredit-45237 - Kredit majburiyatlari bo'yicha ko'rsatilgan xizmatlar uchun olingan daromadlar -22.500.000

Agar kredit bo'yicha shartnomada ko'rsatilgan foizdan yuqoriroq miqdorda haq to'lanadigan bo'lsa, u holda bu komission haq kredit muddati davomida to'lanishi va haqiqiy daromad kotirovkasi sifatida tan olishi va muddati uzaytirilishi kerak.

Tijorat banklarining foizli daromadlari ichida kredit operatsiyalaridan keyingi o'rinda turadigan operatsiyalardan biri bu qimmatli qog'ozlardan olinadigan daromadlardir. Qimmatli qog'ozlardan olinadigan daromadlarni foiz, diskont, kurs o'rtasidagi farq va boshqa ko'rinishdagi daromadlarga bo'lish mumkin.

Bank sotib olgan qimmatli qog'ozlarini maqsadlariga qarab oldi-sotdi qimmatli qog'ozlariga, sotishga mo'ljallangan qimmatli qog'ozlarga qilingan investitsiyalar,so'ndirish muddatigacha saqlanadigan qimmatli qog'ozlar va investitsiya qimmatliqog'ozlariga bo'ladi. Bundan kelib chiqqan holda buxgalteriya hisobi hisobvaraqlarida ulardan olingan daromadlarni hisobga olish uchun bir qancha hisobvaraqlar ochiladi.

"Aktivlar" bo'limiga tegishli bo'lgan hisobvaraqlarda moliyaviyaktivlar bo'yicha daromadlar

hisoblanadi va “Daromadlar” bo‘limiga tegishli bo‘lgan hisobvaraqlarda ular tan olinadi. Moliyaviy aktivlar bo‘yicha foizlar hisoblanganda TIF“Milliybanki”da quyidagi buxgalteriya o‘tkazmasi keltiriladi:

Debet-1xxxx Olish uchun hisoblangan foizlarning tegishli hisobvarag‘i – 10.000.000

Kredit-4 xxxx Foizli daromadlarning tegishli hisobvarag‘i- 10.000.000

Hisoblangan foizlar olinganda esa quyidagi o‘tkazma amalga oshiriladi:

Debet-10101 “Aylanma kassadagi naqd pullar” yoki bankning vakillik hisobvarag‘i yoxud mijozning depozit hisobvarag‘i-10.000.000

Kredit-1xxxx Olish uchun hisoblangan foizlarning tegishli hisobvarag‘i-10.000.000

Diskont real foiz stavkasi metodini qo‘llash orqali amortizatsiyalanadi, shartnoma bo‘yicha olinishi lozim bo‘lgan foizlar har oyda hisoblab boriladi.

Qimmatli qog‘ozlar bo‘yicha diskont olinganda quyidagi buxgalteriya o‘tkazmasi keltiriladi:

Debet – 163xx - Qimmatli qog‘ozlar bo‘yicha hisoblangan foizlar-5.000.000

Kredit – 1xxxx - Qimmatli qog‘ozlar bo‘yicha diskont (kontr- aktiv).-5.000.000.

Moliyaviy aktivlar bo‘yicha diskont belgilangan muddatlarda amortizatsiyalanadi va daromad tarkibiga o‘tkazilib, foyda va zararlar to‘g‘risidagi hisobotda o‘z aksini topadi va ushbu operatsiya bo‘yicha buxgalteriya o‘tkazmasi quyidagicha amalga oshiriladi:

Debet – 1xxxx – Qimmatli qog‘ozlar bo‘yicha diskont-500.000 Kredit – 4xxxx - Qimmatli qog‘ozlar bo‘yicha foizli daromadlar-500.000

Biz faqat bankning asosiy foizli daromadlari hisoblangan kredit va qimmatli qog‘ozlar bo‘yicha daromadlarni hisobini ko‘rib chiqdik.

Xulosa qilib aytganda, bank daromadlari tarkibi bank tomonidan amalga oshirilayotgan operatsiyalarga bog‘liq bo‘ladi. Bank foizli daromadlari ichida kredit operatsiyalaridan olingan daromadlar salmog‘i ko‘p.

Foizsiz daromadlar quyidagi hisobvaraqlarda hisobga olib boriladi:

- 45200 – “Foizsiz daromadlar”;
- 45400 – “Xorijiy valyutalardan foyda”;
- 45600 – “Tijorat operatsiyalaridan olingan foyda”;
- 45700 – “Qaram xo‘jalik jamiyatlariga, ko‘shma korxonalariga va sho‘ba xo‘jalik jamiyatlariga qilingan investitsiyadan olingan foyda va dividendlar”;
- 45800 – “Investitsiyalardan olingan foyda va dividendlar”;
- 45900 – “Boshqa foizsiz daromadlar”.

Bankning foizsiz daromadlariga yuqorida ko‘rganimizdek, komission daromadlar, chet el valyutasidagi foyda, tijorat operatsiyalaridan olingan foyda, investitsiyalardan olingan foyda va dividendlar hamda boshqa foizsiz daromadlar kiradi.

Tijorat banklari foizsiz daromadlari tarkibida eng ko‘p ulushga ega bo‘lgan vositachilik haqi va ko‘rsatilgan xizmatlar uchun to‘lovlarni hisobga olishda ular avvalo tan olinadi va shundan so‘ng daromadlar hisobvarag‘iga o‘tkaziladi. Masalan, bank mijozning to‘lov hujjatlari bo‘yicha 1000000,00 so‘mni o‘tkazib berdi, bank hisobvarag‘i shartnomasiga asosan debet aylanmasi bo‘yicha 0,5 foiz miqdorida xizmat haqi kelishgan bo‘lsa, uning olgan foizsiz daromadi 5000,00 so‘mni tashkil etadi. Ushbu to‘lov shartnoma shartlariga asosan keyingi ish kunida yoki shartnomada belgilangan muddatda mijoz hisobvarag‘idan to‘lab beriladi.

Bunda quyidagi buxgalteriya o'tkazmasi bajarilishi lozim:

Debet-16401 – «Hisoblangan vositachilik haqi va ko'rsatilgan xizmatlar uchun to'lovlar» - 5000,00 so'm;

Kredit-45249 – «Mahalliy to'lovlar bo'yicha vositachilik xizmatlari uchun olingan daromadlar» - 5000,00 so'm.

Hisoblangan daromad undirilganda esa:

Debet-Mijozning hisobvarag'i-5000,00 so'm;

Kredit-16401 – «Hisoblangan vositachilik haqi va ko'rsatilgan xizmatlar uchun to'lovlar» - 5000,00 so'm.

Hozir ko'pchilik tijorat banklari foizsiz daromadlarni undirishda mijozning hisobvarag'ida mablag' bo'lsa, to'g'ridan-to'g'ri daromad hisobvararag'iga kirim qilinayapti, ya'ni:

Debet-Mijozning hisobvarag'i - 5000,00 so'm;

Kredit-45249 – «Mahalliy to'lovlar bo'yicha vositachilik xizmatlari uchun olingan daromadlar» - 5000,00 so'm.

Agar mijozning hisobvarag'ida mablag' bo'lmasa, yuqorida keltirilgan buxgalteriya o'tkazmasi orqali daromad hisobga olinib, mablag' kelib tushishi bilan undirib olinayapti.

Banklar qimmatli qog'ozlar bozorining faol ishtirokchilari sifatida investitsion, oldi-sotdi operatsiyalarini rivojlantirib kelmoqda. Buning natijasida o'z daromadlari tarkibini kengaytirmoqda.

Bank ixtiyorida bo'lgan qimmatli qog'ozlar bo'yicha emitentlar tomonidan e'lon qilingan dividendlar hisobga olinganda:

Debet-19939 – «Olinadigan dividendlar»-2000.000;

Kredit-45800 – «Investitsiyalardan olingan foyda vadi dividendlar».

Buxgalteriya o'tkazmasi keltiriladi-2000.000.

E'lon qilingan dividendlar pul ko'rinishida olinganda esa quyidagi o'tkazma amalga oshiriladi:

Debet-bank vakillik hisobvarag'i yoki emitent hisobvarag'i- 2000.000;

Kredit-19939 – «Olinadigan dividendlar»-2000.000.

Bank moliyaviy aktivlarini sotish natijasida yoki hisobdan chiqarishda ijobiy yoki salbiy natijaga erishishi mumkin. Agar ijobiy natija, ya'ni foyda olsa quyidagi buxgalteriya o'tkazmasi keltiriladi:

Debet-Kassadagi naqd pullar, mijozning hisobvarag'i yoki bankning vakillik hisobvarag'i – 2000.000;

Kredit-4xxxx Qimmatli qog'ozlarni sotish yoki dispozitsiya qilishdan olingan foyda-2000.000

10.3. Bank foydasi va uni hisobga olish tartibi

Iqtisodiyotni modernizatsiyalash sharoitida har qanday xo'jalik yurituvchi sub'yekt shu jumladan, tijorat banklari ham o'z faoliyatini foyda olish maqsadida olib boradi. Banklar hozirgi kunda bozor iqtisodiyoti qonuniyatlariga amal qilib, banklararo raqobatning kuchayib borishi sharoitida har bir mijoz uchun kurash olib borgan holda, yangi bank xizmatlari bozorida yutib chiqishga harakat qiladi. Tijorat banklari bank xizmatlari bozorida kredit, kassa, hisob-kitob, valyuta, vositachilik, maslahatchilik, trust va boshqa bank operatsiyalarini amalga oshirib, ulardan daromad olishga intiladi. Olingan daromad har doim ham qilingan xarajatlarni qoplamaydi, bu faoliyat natijasi zarar bilan chiqqanligini anglatadi. Bu ko'pchilik holatlarda

bank faoliyatida ma'lum bir qiyinchiliklarni yuzaga keltiradi. Shu nuqtai nazardan tijorat banki faoliyati zarar bilan chiqish sabablarni o'rganish, uning aniq summalarini to'g'ri hisob-kitob qilish maqsadga muvofiqdir.

Bank faoliyatini tahlil qilish, boshqarish va rejalashtirishda bank faoliyatining moliyaviy natijasini ijobiy bo'lishnita'minlashga harakat qilinadi. Shunday bo'lsada bank faoliyati natijasi salbiy bo'lishi holatlari yuzaga kelishining oldini olish, uning oqibatlarini to'g'irlash uchun qanday chora-tadbirlar amalga oshirilishi kerakligi aniqlanishi lozim.

Shuni alohida ta'kidlab o'tish kerakki, bank faoliyatini amalga oshirish natijasida olingan foyda bank asosiy fondlarining yangilanishi va ko'payishi asosi, o'z kapitalining ko'payishi, bankning to'lovga layoqatliligi va likvidligini ta'minlashi, moliyaviy barqarorligi, dividend to'lash imkoniyati, bank xizmatlari sifatini oshirish va rivojlantirishga zamin yaratadi. Shuning uchun ham, yakuniy moliyaviy natijalar hisobini to'g'ri tashkil etilishi muhim ahamiyat kasb etadi.

Yuqorida ko'rganimizdek, banklarda moliyaviy natijalar hisobi uning shakllanishi va taqsimlanishi jarayonini hisobga olib boradi. Moliyaviy natijalarning shakllanishi bank operatsiyalariniamalga oshirish natijasida yuzaga kelayotgan daromad va xarajatlarni hisobga olishdan boshlanadi. Bank daromadi va xarajatlarini o'zaro solishtirish orqali bankning qanday yakuniy natijaga erishilgani ko'rinadi.

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, bankda yakuniy moliyaviy natija hisobot yilining ohirida o'sib borish tartibida daromadlar va xarajatlar hisobvaraqlarini yopish orqali aniqlanadi.

Banklarda ikki xil: taqsimlanmagan foyda va joriy yil sof foydasi farqlanadi. Bularni hisobga olish uchun hisobvaraqlar rejasining «Kapital» bo'limida 31203 – «Taqsimlanmagan foyda (qoplanmagan zarar)», 31206 – «Sof foyda (zarar)» balans hisobvaraqlaridan foydalaniladi. Ikkala hisobvaraq ham mazmun jihatidan aktiv-passiv hisobvaraqdir, ularning debetida ham, kreditida ham qoldiq hosil bo'lishi mumkin.

Hisobvaraqlarning debetida qoldiq hosil bo'lganda bank faoliyati zarar bilan yakunlanadi, kreditda qoldiq hosil bo'lsa, bank foyda ko'rgan bo'ladi.

Joriy yil sof foydasini hisobga olish uchun 31206 – «Sof foyda (zarar)» balans hisobvarag'idan foydalaniladi, uning kreditida hisobot yilida bank tomonidan olingan foyda, noto'g'ri e'lon qilingan va qaytarilgan dividendlar hamda «Taqsimlanmagan foyda (qoplanmagan zarar)» hisobvarag'iga o'tkaziladigan zararlar summasi aks ettiriladi. Hisobvaraqlarning debetida esa, to'lanadigan dividendlar, zaxira kapitaliga o'tkaziladigan summa, hisobot yilida ko'rilgan zarar hamda «Taqsimlanmagan foyda (qoplanmagan zarar)» hisobvarag'iga o'tkaziladigan foyda summasi aks ettiriladi. Ushbu hisobvaraq bo'yicha analitik hisob sof foyda va dividendlar hisobi bo'yicha alohida shaxsiy hisobvaraqlarda yuritiladi.

Masalan, «A» bank 2017 yil yakunida 42100 mln. so'm daromad oldi va 38240 mln. so'm xarajat qildi. Bankning daromadlar va xarajatlar hisobvaraqlari hisobot yili ohirida yopilganda, quyidagi buxgalteriya o'tkazmalari bajariladi:

Debet-40000 Daromadlar-42100 mln. so'm;

Kredit-31206 – «Sof foyda (zarar) (aktiv-passiv)»-42100 mln. so'm.

hamda

Debet-31206 – «Sof foyda (zarar) (aktiv-passiv)»-38240 mln.so'm;

Kredit-50000 Xarajatlar-38240 mln. so'm.

Bundan ko'rinib turibdiki bankning joriy yil sof foydasi $42100 - 38240 = 3860$ mln. so'mni tashkil etdi.

Bank foydasini taqsimlash me'yoriy hujjatlar hamda bank ta'ris hujjatlariga asosan o'tkaziladi. Bunda bank foydasidan turli xil zaxira fondlari, maxsus fondlar yaratiladi, dividendlar, soliqlar to'lanadi, shuningdek, bank ta'ris hujjatlarida ko'zda tutilgan maqsadlar uchun foydalaniladi. Bank tomonidan hisobot yilida olingan foydasining taqsimlanmay qolgan qismi yoki ko'rgan zarari 31206 – «Sof foyda (zarar) (aktiv–passiv)» balans hisobvarag'idan 31203

–
«Taqsimlanmagan foyda (qoplanmagan zarar) (aktiv–passiv)» hisobvarag'iga o'tkaziladi. Ushbu hisobvaraqda joriy va o'tganyillarda taqsimlanmay qolgan foyda (zarar), har xil fondlar uchun ajratmalar, e'lon qilingan dividendlar summasi va bank foydasi hisobidan amalga oshiriladigan boshqa chora–tadbirlar summasi aks ettiriladi. Yuqorida ko'rib o'tilgan hisobvaraq bo'yicha analitik hisob bitta shaxsiy hisobvaraqda yuritiladi.

Tijorat banklari foydasi miqdoriga tashqi va ichki omillar kabi ko'p omillar ta'sir qilishi mumkin.

Tashqi omillarga quyidagilarni kiritish mumkin: chet el valyutasi kursining o'zgarishi, Markaziy bank qayta moliyalashtirish stavkasining o'zgarishi, majburiy zaxiralar kattaligi, soliq qonunchiliklari, davlat qimmatli qog'ozlari bo'yicha daromadlilikning o'zgarishi, mamlakatdagi siyosiy ahvol, bank xizmatlari bozoridagi raqobat va boshqalar. Tijorat banklari foydasi miqdoriga bog'liq bo'lgan ichki omillarga eng avvalo, bankning aktiv va passivlarini boshqara olishini ko'rishimiz mumkin.

Tijorat banklarining daromadiga ta'sir qiluvchi asosiy omillar sifatida kuyidagi omillarni ajratib ko'rsatish mumkin:

1. Tijorat banklarining ochiq valyuta pozitsiyalari miqdorining o'zgarishi.

Tijorat banklarida, hozirgi vaktida AQSH dollari hisobida birtomonlama uzun yoki qisqa pozitsiya yuzaga kelmoqda.

Mamlakatimiz bank amaliyotida muddatli valyuta operatsiyalarini va «svop» operatsiyalarini rivojlanmaganligi tijorat banklarining valyuta pozitsiyalarini asosan «spot» operatsiyalari hisobidan shakllanishiga sabab bo'lmoqda.

Tijorat banklarining ma'lum bir valyutada qisqa pozitsiyaga egabo'lishi, keyingi ish kunidan boshlab ushbu valyuta almashuv kursining ko'tarilishi yoki pasayishi, uning balansida yirik miqdorda zarar summasi yuzaga kelishiga sabab bo'ladi. Bu esa, pirovard natijada, bankning joriy yil foydasi summasini sezilarli darajada kamayishiga olib keladi.

2. Tijorat banklari xorijiy valyutadagi depozitlarining miqdori va sifatining o'zgarishi. Tijorat banklari foydasining hajmiga ta'sir ko'rsatuvchi asosiy omillardan biri ularning xorijiy valyutadagi depozitlari tarkibi va dinamikasining o'zgarishidir.

Hozirgi vaqtda respublikamizning yetakchi tijorat banklari o'zlarining xorijiy valyutalardagi bo'sh mablag'larini xalqaromoliya bozorlarida joylashgan nufuzli tijorat banklarining muddatli depozit hisobvaraqlariga joylashtirmoqdalar. Ular

valyuta mablag'larini ko'proq London kredit kapitallari bozoridagi banklarga amaldagi LIBOR stavkalari bo'yicha joylashtirmoqdalar.

Ayni vaqtda, xorijiy valyutadagi jamg'arma depozitlarining depozitlar umumiy hajmida kichik salmoqqa ega ekanligi va ular salmog'ining pasayish tendensiyasi kuzatilayotganligi salbiy holat hisoblanadi. Bu holat, avvalo, bankning aholining vaqtinchalik bo'sh valyuta mablag'larini jalb qilish borasidagi faoliyati sustligidan dalolat beradi. Fikrimizcha, buning asosiy sabablaridan biri, jamg'arma depozitlariga to'lanayotgan foiz stavkalarining pastligidir. Masalan, hozirgi

vaqtda jamg'arma depozitlariga to'lanayotgan depozitlarning yuqori stavkasi 12 foizni tashkil etadi. Rivojlangan xorijiy davlatlar amaliyoti nuqtai nazaridan bu normal stavka hisoblanadi. Lekin xorijiy valyutalarga talab yuqori bo'lgan iqtisodiyot sharoitida bu stavka sezilarli darajada pastdir.

Bankning valyuta — kredit munosabatlarini rivojlantirishda

«Nostro» vakillik hisobvaraqlari qoldiqlarining barqarorligini taminlash muhim rol o'ynaydi. Tahlil natijalaridan ko'rinadiki, bankning milliyvalyutadagi vakillik hisobvarag'ining qoldig'i o'sish tendensiyasiga ega bo'lgan. Mazkur qoldiqning bunday yuqori sur'atlarda o'sish bank resurslarini samarali joylashtirishda sezilarli muammolar mavjudligidan dalolat beradi.

Bankning xorijiy valyutalardagi «Nostro» vakillik hisobvaraqlari qoldig'ining keskin sur'atlarda pasayishini salbiyholat sifatida baholash mumkin. Chunki bu holat, avvalo, bank va uning mijozlarini xorijiy valyutadagi operatsiyalari hajmini sezilarli darajada qisqarayotganligidan dalolat beradi.

3. Tijorat banklarining mijozlarga ko'rsatadigan xizmatlaridan olinadigan daromadlar hajmining o'zgarishi banklarning mijozlarga ko'rsatadigan xizmatlaridan oladigan komission daromad miqdori mijozlar sonining oshishiga, komission to'lov stavkalarining o'zgarishiga va ko'rsatiladigan xizmatlar turining oshishiga bog'liq.

Rivojlangan xorijiy davlatlar bank amaliyotidan ko'rinishicha tijorat banklari mijozlarga hisob — kitob xizmati ko'rsatishdan yuqori daromad oladilar. Bunda, ayniqsa, hujjatlashtirilgan akkreditivlar qo'yish, kafolatlar berish, mijozlar bilan forvard valyuta operatsiyalarini amalga oshirish kabi xizmatlardan daromad yuqori bo'ladi.

Respublikamizning yirik tijorat banklarida, hozirgi vaqtda, hujjatlashtirilgan akkreditivlar qo'yish, kafolatlar berish va forvard transaksiyalarini amalga oshirish kabi yuqori daromad keltiruvchi xizmat turlaridan foydalanish amaliyoti rivojlanmagan. Buning boisi shundaki, birinchidan, respublikamizda muddatli valyuta operatsiyalari rivojlanmaganligi sababli banklarning forvard operatsiyalari xajmi juda kichik. Ikkinchidan, respublikamiz banklari asosan ta'minlangan akkreditivlar qo'yish bilan shug'ullanmoqda.

Hujjatlashtirilgan akkreditivlarning asosiy qismi respublika-miz banklari orqali amalga oshirilayotgan import to'lovlari bilan bog'liqdir. Chunki tijorat banki uchun eksport bo'yicha hisob — kitoblarni amalga oshirish sezilarli qiyinchilik tug'dirmaydi, lekin import bo'yicha hisob — kitoblarni amalga oshirish sertashvish va yuqori riskli faoliyat turi hisoblanadi.

Ko'pchilik rivojlanayotgan davlatlarning tijorat banklari faoliyatida hujjatlashtirilgan akkreditivlardan yuqori daromad olish imkoniyati mavjud emas. Chunki bu mamlakatlarning banklari akkreditiv bo'yicha riskni o'z zimmasiga ololmaydi. Buning boisi shundaki, birinchidan, ular tomonidan qo'yilgan akkreditivlar xorijiy banklar tomonidan tan olinmaydi. Natijada ular akkreditiv summasini xorijiy banklarga oldindan o'tkazib berishlari yoki alohida hisobvaraqda deponent qilishlari lozim;

ikkinchidan, ushbu banklar ta'minlanmagan akkreditivlar ochish yo'li bilan yuqori riskli aktivlar hajmini oshirishni istashmaydi. Shu sababli, mazkur tijorat banklari akkreditiv uchun yuqori stavkada komission to'lov ololmaydilar.

4. Tijorat banklari aktivlarining umumiy tarkibida daromad keltirmaydigan aktivlar salmog'ining o'zgarishi

5. Respublikamizning bir qator yirik tijorat banklarida kassali aktivlarni yirik miqdorda to'planib qolish hollari yuz bermoqda.

Bizga ma'lumki, kassali aktivlar daromad keltirmaydigan va past daromadli bank aktivlaridan iboratdir. Chunki ularning tarkibiga 4 aktiv turi kiritiladi:

- bankning aylanma kassasidagi naqd pullar;
- bankning Markaziy bankdagi «Nostro» vakillik hisobvarag'idagi pul mablag'larining qoldig'i;
- bankning boshqa tijorat banklaridagi «Nostro» vakillik hisobvaraqlarining pul mablag'lari qoldig'i;
- inkassatsiya jarayonidagi pul mablag'lari.

Kassali aktivlarning dastlabki ikki turini ko'pchilik adabiyotlarda umuman daromad keltirmaydigan, uchinchi va to'rtinchi turi esa juda past daromadli aktivlar hisoblanishi qayd etiladi. Lekin unday emas. Hozirgi kunda O'zbekiston bank amaliyotidan kelib chiqadigan bo'lsak, tijorat banklari mijozlarining naqd pulga bo'lgan ehtiyojini qondirish uchun banklar boshqa banklardan naqd pullarni ma'lum bir miqdordagi haq to'lash evaziga sotib olishmoqda. Shuningdek, bankning vakillik hisobvarag'idagi mablag'lar ham daromad keltiradi. Sababi, banklar ushbu mablag'lardan mijozlarga hisob-kitob hizmatini ko'rsatishda foydalanadi.

Mamlakat iqtisodiyoti barqaror rivojlanish boskichiga kirib ulgurmagan, bank tizimini isloh qilish tugallanmagan sharoitda mijozlarning manfaatlarini himoya qilish yo'li bilan bank tizimiga bo'lgan ishonchni ta'minlash Markaziy bankning asosiy vazifalaridan biri hisoblanadi. Shuning uchun ham bunday mamlakatlarda Markaziy bank tijorat banklarining joriy likvidligini ta'minlash maqsadida direktiv xarakterga ega bo'lgan joriy likvidlik koeffitsiyentini qo'llaydi.

Rivojlangan xorijiy davlatlarda, xususan, AQSH, Germaniya, Avstriya va Yaponiyada tijorat banklariga nisbatan bunday direktiv ko'rsatkich qo'llanilmaydi. Shu sababli, ushbu mamlakatlar banklari kassali aktivlarni daromad keltirmaydigan aktivlar sifatida baholaydilar va ularning qoldiqlarini minimallashtiradilar.

Masalan, AQSH tijorat banklari aktivlarining deyarli 90 % daromad keltiradigan aktivlar hisoblanadi.

6. Tijorat banklarining foizli va foizsiz xarajatlari miqdorining o'zgarishi Tijorat banklarida foizli xarajatlar hajmining oshishi uning moliyaviy ahvoriga kuchli salbiy ta'sirni yuzaga keltiradi. Bu holat, avvalo, sof foizli daromad ko'rsatkichini keskin pasayishida namoyon bo'ladi.

Tijorat banklari depozit bazasining mustahkamlanishi ularning kredit operatsiyalari hajmining o'sishiga olib keladi. Banklararo bozorda raqobat muhitining rivojlanishi tijorat banklarida foiz marjasining qisqarishiga sabab bo'ladi. Chunki bunda, bankka resurslarni jalb qilish yuzasidan raqobat yuzaga keladi. Xalqaro bank amaliyotidan ma'lumki, banklararo raqobat muhitining rivojlanishi banklarning komission to'lov stavkalarining pasayishiga olib keladi. Shuning uchun banklar barqaror daromad manbai hisoblangan foizli daromadlar hajmini oshirish choralarini ko'radilar. Buning natijasida ularning kreditlash va qimmatli qog'ozlar bilan bog'liq operatsiyalari rivojlantiriladi.

Tijorat banklarining daromadlari hajmiga ta'sir qiladigan omillar ko'p qirrali bo'lib, ularning ta'sir mexanizmini chuqurtahlil qilish va uning salbiy ta'siriga barham berish tadbirlarini ishlab chiqish, banklarning moliyaviy barqarorligini ta'minlash nuqtai nazaridan, katta amaliy ahamiyat kasb etadi.

Tijorat banklari daromadlarining tarkibi, ularni hisobga olish tartibi: bank daromadini foizli,

foizsiz daromadga bo‘lib o‘rganish kerakligi ta’kidlandi.

TIJORAT BANKLARIDA DAROMAD VA XARAJATLAR HISOBI (MHXS 12,18,21) (2-ma’ruza)

Banklarda daromad va xarajatlar hisobini MHXS asosidatkomillashtirish

Tijorat banklarining foizli va foizsiz daromadlarini tahlil qilish asosida ularning daromad bazasini mustahkamlash bilan bog‘liq bo‘lgan bir qator muammolarning mavjudligini aniqlashga muvaffaq bo‘ldik. Ulardan asosiylari sifatida quyidagilarni ajratib ko‘rsatish mumkin.

1. Respublikamiz tijorat banklarining tijorat qimmatli qog‘ozlari bilan amalga oshiradigan operatsiyalari rivojlanmaganligi.

Ma’lumotlar tahlilidan shu narsa ma’lum bo‘ldiki, respublikamizda rivojlangan xorijiy davlatlar amaliyotidan farqli o‘larok, fond bozorlarida keng kotirovka qilinadigan bir qator yuqori likvidli va yuqori daromadli qimmatli qog‘ozlar mavjud emas. Bunday qimmatli qog‘ozlarga, xorijiy valyutalarda emissiya qilingan hukumatning o‘rta va uzoq muddatga chiqarilgan qimmatli qog‘ozlarini, hukumat tomonidan to‘lovi kafolatlangan korporativ obligatsiyalarni, tijorat banklarining depozit sertifikatlarini, hosila vositalarini, subordinatsiyalashgan qarz majburiyatlarini kiritish mumkin.

Tijorat banklarining qimmatli qog‘ozlar bilan bog‘liq bo‘lgan operatsiyalarini rivojlantirish yo‘lidagi muammolardan yana biri respublikamiz bank amaliyotida xorijiy valyutalarda emissiya qilingan tijorat veksellari bilan bog‘liq fond operatsiyalarining mavjud emasligidir.

Xalqaro bank amaliyotida tijorat veksellari debitor-kreditor qarzdorlikni qisqartirish, tovarlarning sotilish jarayonini tezlashtirish, korxonalarining qo‘shimcha pul mablag‘lariga bo‘lgan ehtiyojini kondirish va tijorat banklariga yuqori daromad keltirishning sinalgan va muhim vositasi hisoblanadi.

Afsuski, respublikamizning xo‘jalik amaliyotida tijorat veksellarining muomalasi mavjud emas. Bu esa, tijorat banklariga veksellar bilan bog‘liq operatsiyalarni amalga oshirish imkonini bermaydi.

Rivojlangan xorijiy davlatlarning, xususan, AQSH, Yaponiya va G‘arbiy Yevropa davlatlarining bank amaliyotida tijorat veksellaridan tijorat banklari faoliyatida yuqori daromad olish vabank likvidliligini ta’minlash vositasi sifatida faol tarzda foydalaniladi. Buning boisi shundaki, birinchidan, tijorat banklarining balansidagi tijorat veksellarining ma’lum qismi Markaziy bankda qayta hisobga olinadi. Bundan tashqari, xorijiy valyutalarda yozilgan qimmatli qog‘ozlarning ma’lum qismi xorijiy banklarda hisobga olinadi va xorijiy investitsiyalarni jalb etishning bir shakli hisoblanadi.

Hukumatning qisqa muddatli obligatsiyalarining emissiyasi hajmining nisbatan kichikligi bu boradagi asosiy muammolardan biri hisoblanadi.

Hozirgi vaqtda O‘zbekiston Respublikasi hukumatining faqat qisqa muddatli obligatsiyalari mavjud bo‘lib, ularning emissiya hajmi juda kichik. Ularning tijorat banklari aktivlari hajmidagi salmog‘i atigi 1 foizni tashkil qiladi.

Hukumatning xorijiy valyutalarda emissiya qilingan qisqa muddatli obligatsiyalarini sotish xorijiy valyutadagi qisqa muddatli resurslarni jalb qilish imkonini beradi. Bu esa, xorijiy valyutadagi aylanma mablag‘larga bo‘lgan ehtiyojni kondirish imkonini beradi va ishlab chiqarishning uzluksizligini ta’minlashda muhim rol o‘ynaydi.

Hukumat qimmatli qog'ozlarining auksion daromadlilik darajasini va ularga qilingan qo'yimlarning real qiymatini pasayish hollari mavjudligi ham tijorat banklarining ular bilan bog'liq bo'lgan operatsiyalari hajmini oshirishga to'sqinlik qiladi.

O'zbekiston Respublikasi Hukumatining qisqa muddatli obligatsiyalari 1996 yilning 26 martida birinchi marta joylashtirilganda, ularning auksion daromadlilik darajasi 30 foizni tashkil qilgan edi. Hozirgi vaqtda esa auksion daromadlilik darajasi 16-17 foizni tashkil qiladi.

Bundan tashqari, milliy valyutaning almashuv kursi sezilarli darajada pasayishi qimmatli qog'ozlarga qilingan qo'yimlarning va ulardan olinadigan daromadlarning real qiymati pasayishiga olib keladi.

Hukumatning qimmatli qog'ozlariga qilingan qo'yimlarning real qiymatini pasayishi korxonalar, banklar va fond bozorining boshqa ishtirokchilari uchun mazkur qimmatli qog'ozlarning jozibadorligini pasaytiradi, buning natijasida Hukumatning qimmatli qog'ozlariga qilingan investitsiyalarning hajmi keskin qisqaradi. Bundan tashqari, respublikamiz korxonalari va tijorat banklarining Hukumatning qimmatli qog'ozlari bilan amalga oshiriladigan operatsiyalarining samaradorlik darajasi pasayadi.

Respublikamizning yirik tijorat banklarida qimmatli qog'ozlar bilan amalga oshiriladigan operatsiyalarning rivojlanmaganligi ularning foizli daromadlarining hajmini oshirishga salbiy ta'sir qilmoqda. Bu esa, o'z navbatida, banklarning moliyaviy barqarorligini talab darajasida ta'minlash imkonini bermaydi.

Holbuki, rivojlangan xorijiy davlatlarning bank amaliyotida tijorat banklarining qimmatli qog'ozlar shaklidagi aktivlari ularning jami aktivlari hajmida sezilarli darajada yuqorisalmoqni tashkil etadi. Masalan, Fransiya tijorat banklarining aktivlari tarkibida qimmatli qog'ozlar shaklidagi aktivlarning salmog'i 16,2 foizni tashkil etadi.

Mamlakatimizning tijorat banklarida, shu jumladan, O'zR. TIF Milliy bankida yuqori darajada foizli daromad keltiruvchi lizing, faktoring va diskont operatsiyalarining rivojlanmaganligi. Ushbu operatsiyalarning rivojlantirish tijorat banklarigabarqaror foizli daromad olish imkonini beradi. Ular banklarni

«Nostro» vakillik hisobvaraqlarida ortiqcha pul mablag'larini saqlab turish zaruriyatidan xalos etadi.

Mamlakatimiz tijorat banklarida forfeyting operatsiyalari rivojlanmaganligi.

Forfeyting operatsiyalari tovarlarning sotilishini tezlashtiradi, banklarga yuqori daromad keltiradi.

Tijorat banklarining kredit operatsiyalaridan olinadigan foizli daromadlar hajmini oshirishga to'sqinlik qiluvchi omillar, xususan, majburiy zaxira talabnomalarining yuqoriligi, mijozlarning kredit to'loviga layoqatliligini baholash tizimini takomillashmaganligi kabi omillarning mavjudligi.

Yuqorida qayd etilgan muammolarni hal qilish tijorat banklari daromadlarining barqarorligini ta'minlash va ularning hajmini sezilarli darajada oshirish imkonini beradi.

Bizning fikrimizcha, bu muammolarni hal qilish maqsadida quyidagi tadbirlar amalga oshirilishi maqsadga muvofiqdir:

1. Tijorat banklari moliyaviy barqarorligini oshirish maqsadida ularning foizli daromadlari hajmini oshirish zarur. Buning uchun, avvalo, respublikamiz tijorat banklarining qimmatli qog'ozlarga qilinadigan investitsiyalarining hajminikeskin oshirish lozim. Tijorat banklarida qimmatli qog'ozlar emitentlarining moliyaviy va mulkiy holatini baholash tizimini

takomillashtirish qimmatli qog'ozlarga qilingan investitsiyalardan olinadigan daromadlarning oqilona miqdori ta'minlash imkonini beradi. Banklar qimmatli qog'ozlari portfelining sezilarli qismini, aytaylik, kamida 20-25 foizini Hukumatning qimmatli qog'ozlari hisobidan shakllantirish lozim. Bu esa, qimmatli qog'ozlar bilan bog'liq bank operatsiyalarining risk darajasini kamaytirish imkonini beradi.

Foizli daromadlar hajmini oshirishning ikkinchi yo'li banklarning lizing va faktoring operatsiyalarini rivojlantirish hisoblanadi. Buning uchun, avvalo, lizing bozori bo'yicha chuqur marketing tadqiqotlarini o'tkazish talab etiladi. Uning asosida tijorat banklari uchun lizing operatsiyalarini rivojlantirish strategiyasi va taktikasini ishlab chiqish lozim.

Tijorat banklarining lizing operatsiyalari ularga barqaror daromad keltiradi. Chunki lizing to'lovi qat'iy belgilangan foiz shaklida bo'ladi.

2. Tijorat banklarining kreditlardan olinadigan foiz shaklidagi daromadlarini oshirish maqsadida:

- kreditlarning bank aktivlari tarkibidagi salmog'ini oshirish lozim;
- banklarning passivlari tarkibida markazlashgan resurslar va boshqa banklardan olingan kreditlarning salmog'ini keskin kamaytirish va ularning o'rniga va muddatli va jamg'arma depozitlarining salmog'ini oshirish zarur;
- kreditlashning turli shakllaridan keng ko'lamda foydalanishni yo'lga qo'yish lozim. Har bir kreditlash shakli unga bo'lgan ob'yektiv ehtiyoj natijasida yuzaga keladi va ularning risk darajasiga qarab, bankning foiz stavkasi belgilanadi;
- tijorat banklarida mijozlarning kredit to'loviga layoqatliligini baholash tizimini takomillashtirish kerak.

Banklarda shunday baholash tizimini yuzaga keltirish lozimki, umijozini real pul oqimini aniq belgilash va prognozlash imkoninibersin. Bundan tashqari, baholash tizimida mijozning kredit yig'ma jildini yuritishga alohida e'tibor qaratilishi zarur. Unda mijozning kredit tarixi, xulqiga oid ma'lumotlar o'zining to'liq ifodasini topgan bo'lishi kerak.

Forfeyting operatsiyalari xalqaro bank amaliyotida keng tarqalgan va tijorat banklariga yuqori daromad keltiruvchi operatsiya hisoblanadi. Forfeyting fransuzcha «e forfe» so'zidan olingan bo'lib, «ulgurji» ma'nosini anglatadi. Forfeyting operatsiyasining mazmunini qisqacha quyidagi tarzda ifodalash mumkin: forfeyting-bu tijorat banki tomonidan veksellarning regress huquqsiz hisobga olishdir.

Hozirgi vaqtda, respublikamizda banklarning forfeyting operatsiyalaridan tashqari savdoni moliyalashtirish jarayonida ham keng ko'lamda foydalanish mumkin. Bunda respublikamiz tijoratbanklari ikki xil holatda ishtirok etadi.

- xorijiy valyutada yozilgan veksellarni o'zlari hisobga oluvchi sifatida;
- xorijiy valyutada yozilgan veksellarni akseptlovchi sifatida.

Mamlakatimizda xorijiy valyutalalar taqchilligi ma'lum darajada sezilayotgan hozirgi sharoitda respublikamiz tijorat banklari tomonidan imzolangan veksellarni akseptlash yo'li bilan amalga oshiradigan forfeyting operatsiyalari muhim ahamiyat kasb etadi.

Forfeyting operatsiyalarida eksportchining banki diskont shaklida daromad oladi, importchining banki esa aksept uchun daromad oladi. Forfeyting operatsiyalari bir tomondan, tovarlar sotilishini tezlashtiradi, ikkinchi tomondan esa, importchilarga tegishli valyuta mablag'larini ma'lum vaqt ularning xo'jalik aylanmasidan chiqib ketishining oldini oladi.

Bank tizimi bozor iqtisodiyotida o'z mazmun-mohiyati va tashkiliy darajasiga ko'ra islohotlarning hozirgi bosqichida eng ilg'or va ahamiyatli bo'g'in bo'lishi lozim. Shuning uchun ham mustaqilligimizning dastlabki kunlaridan boshlab unga alohida e'tibor berilmoqda. Bank tizimining jamiyatdagi mavqei uning samaradorlik natijalari bilan bevosita bog'liq. Shuning uchun banklarning daromadlilik ko'rsatkichlari va ishonchlilik darajasi yuqori bo'lishi muhimdir.

Tijorat banklarining daromadlari hisobini takomillashtirishda yuqori daromad keltiruvchi faktoring operatsiyalaridan diskont ko'rinishdagi daromadni hisobga olishni takomillashtirish lozim. Chunki tijorat banklarining faktoring operatsiyalari bankka diskontko'rinishida daromad keltiruvchi operatsiya hisoblanadi.

Tijorat banklarining faktoring operatsiyalari deganda, odatda, qarzni undirish huquqini sotib olish tushuniladi. Bunda bank o'z mijozidan debitor qarzlarni sotib oladi. To'lovchi to'lov summasini bevosita tijorat bankiga to'lab beradi.

Tijorat banki faktoring operatsiyalarida riskni to'liq o'z zimmasiga oladi. Shuning uchun ham bank tovarlar va xizmatlar uchun to'lovni amalga oshirishi lozim bo'lgan korxonalarining to'lovga qobilligini chuqur o'rganadi. Debitorlar to'lovni bevosita bankka to'lash to'g'risida ko'rsatma oladilar.

Faktoring inglizcha "factor" degan so'zidan olingan bo'lib, vositachi ma'nosini anglatadi.

Faktoring operatsiyalari tijorat banklari tomonidan XX asrning 50-yillaridan boshlab amalga oshirila boshlandi. Ushbu operatsiyalar birinchi marta AQShning «Bank of Amerika» va «First Neshnl bank of Boston» kabi yirik tijorat banklarining faoliyatida paydo bo'ldi.

Xalqaro amaliyotda faktoring operatsiyalarining uch turi mavjud:

1. Debitor qarzlarni ma'lum diskont asosida sotib olish.
2. Bank tomonidan korxonaning sotish hisobi bo'yicha barcha operatsiyalarining yuritilishi.
3. Tovar summasini to'lovchining to'lovga qobilligidan qat'iy nazar, to'liq to'lab berishga kafolat berish.

Faktoring operatsiyalari O'zR. AV tomonidan 03.08.2000 y. da 953-son bilan ro'yxatga olingan, O'zR. MB tomonidan 15.07.2000 y. da 476-son bilan tasdiqlangan "Tijorat banklari tomonidan O'zbekiston Respublikasi hududida faktoring operatsiyalarini o'tkazish tartibi to'g'risida"gi Nizomga muvofiq, olib boriladi. Ushbu Nizomga muvofiq faktoring - xo'jalik yurituvchi sub'yektlar - yetkazib beruvchilarni moliyalashga doir bank xizmatlarining birturi bo'lib, bunda ular bank - moliyaviy agentga yetkazib berilgan tovarlar, bajarilgan ishlar yoki ko'rsatilgan xizmatlar uchun to'lovchilar tomonidan akseptlangan, lekin to'lov talabnomalari bo'yicha haqi to'lanmagan to'lovni, regress huquqsiz, olish huquqini beradilar.

Faktoring bo'yicha diskontni hisobga olish uchun hisobvaraqlar rejasida 11195 - Sotib olingan debitorlik qarzlari - Faktoring - bo'yicha diskont (kontr-aktiv) va 45217 - Sotib olingan debitorlik qarzlari bo'yicha daromadlar- Faktoring hisobvaraqlaridan foydalaniladi. 11195 - Sotib olingan debitorlik qarzlari - Faktoring - bo'yicha diskont (kontr-aktiv) hisobvarag'ida sotib olingan debitorlik qarzlarning to'liq nominal qiymati bilan sotib olish narxi o'rtasidagi salbiy farq, ya'ni diskont hisobi olibboriladi. Hisobvaraqlarning kreditida bankning debitorlik qarzini uning to'liq nominal qiymatidan past narxda sotib olgandagi diskont summasi aks

ettiriladi. Hisobvaraqlarning debetida diskont amortizatsiyasi, shuningdek, qarzdor tomonidan debitorlik qarzlari qisman yoki to'liq qoplash natijasida yoki boshqa shaxslar hisobiga kechib yuborilganda hisobdan chiqarilgan diskont summasi aks ettiriladi. Tahliliy hisob har bir shartnoma bo'yicha alohida shaxsiy hisobvaraqlarda olib boriladi. 45217 - Sotib olingan debitorlik qarzlari bo'yicha daromadlar- Faktoring hisobvarag'ida sotib olingan debitorlik qarzlari bo'yicha bankning olgandaromadlari hisobi olib boriladi. Hisobvaraqlarning kreditida qarzdor tomonidan sotib olingan debitorlik qarzlari qoplashda ishlab topilgan daromad summasi aks ettiriladi. Hisobvaraqlarning debetida noto'g'ri olingan daromadlarning qaytarilish summasi, shuningdek, moliyaviy hisobot yilining oxirida bankning moliyaviy natijasi sifatida 31206-“Sof foyda (zarar) (aktiv-passiv)” hisobvarag'iga o'tkaziladigan daromadlar summasi aks ettiriladi. Hozirgi kunda faktoring bo'yicha diskont summasi tijorat banklari tomonidan faktoring summasi to'langan vaqtda daromad sifatida tan olinmoqda:

Debet- 11195 - Sotib olingan debitorlik qarzlari - Faktoring - bo'yicha diskont (kontr-aktiv).

Kredit - 45217 - Sotib olingan debitorlik qarzlari bo'yichadaromadlar- Faktoring.

11195 - Sotib olingan debitorlik qarzlari - Faktoring - bo'yicha diskont (kontr-aktiv) hisobvarag'ining ta'rifiga e'tibor bersak, uning debetida diskont amortizatsiyasi hisobga olinishi lozimligi qayd etib o'tilgan. Shu sababli diskontni faktoring shartnomasi amal qilish muddati davomida amortizatsiya qilib borish hisoblash usuliga mos keladi va hisobot davri daromadlari va xarajatlarning muvofiqligi tamoyilining bajarilinishi ta'minlaydi.

Fikrimizcha, faktoring bo'yicha diskontni ikki qismga, ya'ni berilgan qisqa muddatli kredit uchun to'lov va xizmat ko'rsatganligi uchun haqqa bo'lish kerak. Sababi, bank regress huquqsiz to'lov talabnomalarini sotib olganda savdo yoki xizmat ko'rsatuvchi korxonani kreditlaydi va unga xizmat ko'rsatadi. Faktoring bo'yicha diskontning 10-15 foizini xizmat ko'rsatganligi uchun haq qolgan 85-90 foizini qisqa muddatli kredit uchun to'lov sifatida hisobga olish kerak. Bunda komission haq faktoring xizmati ko'rsatilganda foizsiz daromad sifatida tan olinishi va hisobga olinishi lozim.

Qisqa muddatli kredit bo'yicha to'lov esa foizli daromadsifatida tan olinishi va hisobga olinishi lozim. Buning uchun tijorat banklari hisobvaraqlar rejasiga foizli daromadlar tarkibiga yangi 41300 - Sotib olingan debitorlik qarzlari bo'yicha foizli daromadlar- Faktoring hisobvarag'ini kiritish lozim.

Bunda qisqa muddatli kredit bo'yicha foizli daromad summasiga quyidagi buxgalteriya o'tkazmasi keltiriladi:

Debet- 11195 - Sotib olingan debitorlik qarzlari - Faktoring - bo'yicha diskont (kontr-aktiv).

Kredit - 41300 - Sotib olingan debitorlik qarzlari bo'yichafoizli daromadlar- Faktoring.

Faktoring bo'yicha foizli daromad hisoblash usuli va hisobot davri daromadlari va xarajatlarning muvofiqligi tamoyiliga mos holda amalga oshirilishi lozim.

Bank daromadlari hisobini takomillashtirishda foizsiz daromadlar hisobini yuritishda o'z vaqtida undirilmagan vositachilik xaqini hisobga olishda tijorat banklari foizsiz daromadlarni mijoz hisobvarag'ida mablag' bo'lishidan qat'iy nazar, avval hisobga olib, keyin undirib olishi lozim.

Mijozlarga xizmat ko'rsatish jarayonida banklar foizsiz daromadlarni hisoblab qo'ygandan so'ng mijozlarning to'lovga layoqatsizligi sababli belgilangan muddatda

uni undirib olish imkoniyatiga ega bo'lmay qoladilar. Ushbu holat bankning hisoblangan foizsiz daromadlari bo'yicha ko'rilishi mumkin bo'lgan zararlarni qoplash zaxirasini yaratish zaruratini keltirib chiqaradi. Buning uchun bank har bir qarzdor mijoz uchun ochilgan 16401 – «Hisoblangan vositachilik haqi va ko'rsatilgan xizmatlar uchun to'lovlar», 16405 – «Hisoblangan jarima va penyalari», 16409 – «Operatsion ijara bo'yicha hisoblangan daromad», 16413 – «Hisoblangan boshqa foizsiz daromadlar» shaxsiy hisobvarag'idagi mablag'larni hisob-kitob qilishi kerak.

16401, 16405, 16409, 16413 shaxsiy hisobvaraqlardagi hisoblangan foizsiz daromadlarning o'z vaqtida to'lanmaganlarini hisobga olish uchun 16477 – «Olish uchun hisoblangan, shartnoma muddatida to'lanmagan foizsiz daromadlar» hisobvarag'i kiritilsa, maqsadga muvofiq bo'ladi. Ushbu hisobvaraqda olish uchun hisoblangan, lekin shartnomada belgilangan muddatda to'lanmagan (aktivlar bo'yicha foizlar va vositachilik haqlari bo'yicha balansdan tashqari hisobvaraqlarga o'tkazilgunga qadar hisoblangan muddati o'tgan) foizsiz daromadlar hisobi olib borilishi bank uchun qancha hisoblangan foizsiz daromad o'z vaqtida undirilmaganligini bilishimkonini beradi.

Hisoblangan vositachilik haqi va ko'rsatilgan xizmatlar uchun to'lovlar o'z vaqtida to'lanmasa, ular 16477 – «Olish uchun hisoblangan, shartnoma muddatida to'lanmagan foizsiz daromadlar» hisobvarag'iga o'tkazilsa quyidagi buxgalteriya o'tkazmasi bajariladi:

Debet-16477 – «Olish uchun hisoblangan, shartnoma muddatidato'lanmagan foizsiz daromadlar»;

Kredit-16401 – «Hisoblangan vositachilik haqi va ko'rsatilgan xizmatlar uchun to'lovlar».

Muddatida to'lanmagan foizsiz daromadlar to'langanda esa: Debet-Mijozning hisobvarag'i;

Kredit-16477 – «Olish uchun hisoblangan, shartnoma muddatida to'lanmagan foizsiz daromadlar».

Buxgalteriya o'tkazmasi amalga oshiriladi.

Yuqorida ko'rganimizdek, foizsiz daromadlar tarkibida aksiyalardan olinayotgan dividendlar qimmatli qog'ozlar bilan operatsiyalar rivojlanishi bilan ortib boradi. Biz bilamizki, aksiyalar oddiy va imtiyozli turlarga bo'linadi. Oddiy aksiyalar bo'yicha dividendlar aksionerlik jamiyati moliya yilida faoliyat natijasiga bog'liq bo'ladi. Dividendni hisobga olish amaliyoti aynan shuni hisobga olishga mo'ljallangan va yil tugagandan so'ng aksionerlar umumiy yig'ilishi qaror qabul qilingandan so'ng, hisobga olinadi. Xozirgi kunda shunday imtiyozli aksiyalar bo'yicha dividendlar ham shu tarzda to'lanib kelinmoqda.

Ushbu holat imtiyozli aksiyalar bo'yicha dividendlar to'lashga to'g'ri kelmaydi. Sababi, imtiyozli aksiya bo'yicha dividend aksionerlik jamiyati faoliyatiga bog'liq bo'lmaydi va moliya yili boshlanishi bilan unda dividend to'lash majburiyati yuzaga keladi hamda aksionerlik jamiyati uni o'zida hisobga olishi lozim. Bunda tijorat banki ham uni daromad sifatida tan olishi lozim bo'ladi. Tijorat banklari esa imtiyozli aksiyalar bo'yicha dividendlarni faqat umumiy yig'ilish bo'lib o'tgandan so'ng,

hisobga oladi.

Yuqoridagilarni inobatga olgan holda tijorat banklari hisoblash tamoyilini qo'llab, imtiyozli aksiya bo'yicha dividendni har kuni tan olib borishi va quyidagi buxgalteriya o'tkazmasini hisobga olishi lozim:

Debet-19939 – «Olinadigan dividendlar»;

Kredit-45800 – «Investitsiyalardan olingan foyda va dividendlar».

E'lon qilingan dividendlar olinganda esa quyidagi o'tkazma amalga oshiriladi:

Debet bank vakillik hisobvarag'i yoki emitent hisobvarag'i; Kredit-19939 – «Olinadigan dividendlar».

Imtiyozli aksiyalar bo'yicha dividendlar shu tartibda hisobga olinishi hisobot davri daromadlari va xarajatlarining muvofiqligi tamoyiliga mos ravishda amalga oshiriladi.

MHXS ASOSIDA BANKLARDA MOLIYAVIY HISOBOTLARINI TUZISH VA TAQDIM ETISH TARTIBI (1-ma'ruza)

12.1. Banklarda moliyaviy hisobotlarning mohiyati va ahamiyati

Bank faoliyati va uning faoliyati natijalari haqida kengroq va umumlashgan ma'lumotlar hisobotlarda aks ettiriladi. Shu sababli, bank hisobotlarining asosiy mohiyati - bank faoliyati haqida to'g'ri, to'liq va tezkor iqtisodiy ma'lumotlar manbasi bo'lib hisoblanishidir. Bank hisobotlari investorlar, kreditorlarga va boshqa bank mijozlariga tushunarli bo'lishi, ularga jalb qilinayotgan resurslarning tarkibi, turlari va joylashishi, kutilayotgan daromadlarning summasi va vaqti, kreditlar va boshqa aktivlar bo'yicha ko'rilishi mumkin bo'lgan zararlarni qoplash zahiralarning mavjudligi, bank kapitali tarkibi va boshqalar boshqalar to'g'risida tegishli ma'lumotlarni berishi lozim.

Xususan, buxgalteriya hisobi va shu asosda tuziladigan bankning moliyaviy hisobotlari, uning ma'lumotlari Davlat tartibga solish organlari uchun tijorat banklarining moliyaviy ahvoli, pul muomalasining holati, xalq xo'jaligidagi naqd pulsiz hisob-kitoblar holatini o'rganish uchun o'ta muximdir.

Bank egalari uchun, shu bilan birga uning xissadorlari uchun bu ma'lumotlar bank mablag'larining qanday jalb qilinayotganligi, ulardan qay usulda foydalanilayotganligi, bank aktiv operatsiyalardan qanday moliyaviy natijalar kutilayotganligini bilish uchun juda muximdir. Bundan tashqari, buxgalteriya hisobi ma'lumotlari bank rahbarlari, uning xodimlari, ayni chog'da bank mijozlari uchun ham qiziqarlidir.

Ma'lumki, respublikamizda buxgalteriya hisobini xalqaro standartlarga moslashtirish bo'yicha muhim islohatlar boshlandi. Jumladan, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2015 yil 24 apreldagi PF-4720-sonli "Aksiyadorlik jamiyatlarida zamonaviy korporativ boshqaruv uslublarini joriy etish chora-tadbirlari to'g'risida"gi Farmoni 9-bandida 2015-2018 yillarda barcha aksiyadorlik jamiyatlari yillik moliyaviy hisobotlarini chop etishi va uni Moliyaviy hisobotning xalqaro standartlari va Auditning xalqaro standartlari asosida tashqi auditdan o'tkazishi belgilangan.

Mazkur PF-4720-sonli Farmon bilan aksiyadorlik jamiyatlari ijro etuvchi organiga chet ellik menejrlarni tayinlash huquqi berilgan. Mazkur holat, ya'ni chet ellik menejrlarni va boshqa investorlarni jalb etilishi, mazkur Aksiyadorlik jamiyatlari bilan hamkorlik qilayotgan tijorat banklarining moliyaviy hisobotlarini o'rganish va tanishib chiqishga bo'lgan qiziqishini ortiradi. Bu esa, tijorat banklarining MHHS talablari asosida tuzilgan yillik moliyaviy hisobotlarini o'z vaqtida tuzilish hinqazo etadi.

Yuqoridagi tartibga soluvchi xalqaro va miy standarlarda moliyaviy hisobotlar mohiyatiga turlicha tarif berilgan. Masalan MHXSga ko'ra moliyaviy hisobotlar - tadbirkorlik sub'yektining moliyaviy holati va moliyaviy natijalarining tartibga solingan ifodasidir.

Qonunda moliyaviy hicobotga quyidagicha tarif berilgan: "Moliyaviy hicobot buxgalteriya hicobi cub'yektining hicobot canacidagi moliyaviy holati, hicobot davridagi faoliyatining moliyaviy natijaci va pul mablag'larining harakati to'g'ricidagi tizimlashtirilgan axborotdan iboratdir."

Yuqoridagilardan xulosa qilib, bank hisobotlariga quyidagicha umumiy ta'rif berishimiz mumkin: «Bank hisobotlari - bu hisobot davriga bo'lgan bankning moliyaviy va mulkiy holatini ularning iqtisodiy mazmuniga qarab ma'lum tartibda guruhlashtiradigan va o'zaro aloqadorligini ta'minlaydigan shakllarda aks ettiradigandan miqdoriy xarakteristika va ko'rsatkichlar yagona tizimidir».

Shu nuqtai nazardan, bank hisoboti ma'lumotlari taxminiy hisoblanadi. Masalan, passiv hisobvaraqlarda bankning zahira kapitalini aks ettirilishi ularning likvid shaklda mavjudligidandalolat bermaydi.

Moliyaviy hisobot buxgalteriya hisobi ma'lumotlari asosida tuziladi. Qonun va MHXS o'rtasidagi yana bir farq, bu hisobot davrini aniqlashda turlicha yondoshuvning qo'llanishidir. Qonunning 24-moddasiga muvofiq, yangi tashkil etilgan xo'jalik sub'yektlarini istesno etganda, 1 yanvar - 31 dekabr kalendar yili yillik moliyaviy hisobotning hisobot davridir yoki uning ikkinchi qismida ko'rsatilganidek 1 yanvardan boshlab davriy moliyaviy hisob tuzilayotgan davrning hisobot sanasini ham qamrab olgan davr kalendar yil mobaynida tuziladigan davriy moliyaviy hisobot uchun hisobot davridir. Demak, Qonunga ko'ra hisobot davri 1 yanvardan iborat bo'lgan 1 yillik davrdir.

MHXSda ham xo'jalik sub'yekti tomonidan moliyaviy hisobotlarning to'liq to'plamini taqdim etilishiga kamida yillik davr tavsiya etilgan. Lekin, hisobot davri aniq hisobot sanasiga bog'lab qo'yilmagan. Ayrim xo'jalik sub'yektlari, masalan faoliyati mavsumiy bo'lgan qishloq xo'jalik korxonalari o'ziga qulay bo'lgan sanani hisobot sanasi sifatida tanlashlari mumkin. Shuningdek, boshqa korxonalar ham o'z ishlab chiqarish sikliga mos bo'lgan hisobot sanasini qabul qilishlariga ruxsat beriladi. Lekin, moliyaviy hisobotning davri izchil davom ettirilishi lozim.

Moliyaviy hicobot quyidagilar uchun ham axborotni caqlaydi:

- investitsiya qarorlarini va kreditlar berishga doir qarorlarni qabul qilish;
- bankning bo'lg'uci pul oqimiga baho berish;
- tijorat bankiga ishonib topshirilgan recurclar munocabati bilan uning

recurclariga, majburiyatlariga baho berish;

- bank boshqaruvi ishiga baho berish.

Moliyaviy hicobotdan foydalanuvchilar qabul qiladigan iqtisodiy qarorlar tijorat bankining pul mablag'larini ko'paytirish, ularning ko'payish vaqtini hicob - kitob qilish va natijaga erishishga umid qilishdagi qobiliyatini baholashni talab qiladi. Bunday qobiliyat pirovard natijada macalan, tijorat banki o'z xodimlari va mahsulot yetkazib beruvchilariga haq to'lay oladimi, foizlarni to'lab turadimi, kreditlarni uza oladimi va daromadni (foydani) taqsimlay oladimi yoki yo'qmi ekanini aniqlaydi.

Foydalanuvchilar pul mablag'larini ko'paytirish qobiliyatini yaxshiroq baholaydilar, agar u bankning moliyaviy ahvoli faoliyatini va moliyaviy ahvolidagi o'zgarishlarni akc ettiradigan axborot bilan ta'minlangan bo'lsa.

Bank nazorat qilib turadigan iqtisodiy recurclar, uning moliyaviy tuzilmaci, likvidligi, to'lovga qobiliyati, ishlayotgan muhit o'zgarishlariga munocabat bildirish olishi uning moliyaviy ahvoriga ta'cir o'tkazadi. Tijorat banki nazorat qilib turadigan iqtisodiy recurclar haqidagi va uning ana shu recurclarni qayta ishlash qobiliyati to'g'ricidagi axborotlar uning kelgucida pul mablag'larini va ularning ekvivalentini ko'paytirish imkoniyatini prognozlash uchun zarurdir. Moliyaviy ahvol haqidagi axborot kelgucida kreditlarga bo'lgan ehtiyojni aniqlash uchun, shuningdek keladigan daromadlar bilan pul oqimlarini bankning aksiyalariga ega bo'lganlar o'rtacida taqsimlashda zarurdir, shuningdek bank keyinchalik o'zining moliyaviy ahvolini qanchalik muvaffaqiyat bilan yaxshilay olishini aniqlash uchun zarurdir. Likvidlik va to'lovga qobiliyat haqidagi axborot bankning moliyaviy majburiyatlarini o'z vaqtida to'lay olishini aniqlash uchun zarurdir. Likvidlik yaqin kelgucida ana shu davr ichidagi moliyaviy majburiyatlarni to'lash uchun pul mablag'lari mavjudligini anglatadi. To'lov qobiliyati moliyaviy majburiyatlarni o'z vaqtida to'lash uchun pul mablag'lari mavjudligini anglatadi.

Bankning faoliyat ko'rsatkichlari, uning rentabelligining o'zigaxoc xucuciyatlari to'g'ricidagi axborot iqtisodiy recurclardagi potensial o'zgarishlarni baholash uchun talab etiladi. Bunday axborot kelgucida nazoratni amalga oshirishga imkon beradi, shuningdek bankning faoliyatidagi o'zgarishlar haqidagi axborot ham muhimdir.

Faoliyat haqidagi axborot bankning mavjud recurclar bazacidan pul mablag'lari to'play olishini prognozlash uchun zarurdir, bu eca bank qo'shimcha recurclarni jalb qilishi mumkin bo'lgan camaradorlikka baho berishni shakllantirishda muhimdir.

Pul oqimlari haqidagi axborot tijorat bankning pul mablag'larini jalb qilish qobiliyatiga baho berish uchun zarurdir, bu eca foydalanuvchilarga har xil bankning pul oqimlarini baholash va taqqoqlash uchun yangi ucullar ishlab chiqishga imkon beradi.

Moliyaviy hicobotlar o'zaro bir - biri bilan bog'langandir, chunki ular bank faoliyatiga doir bir xil holatlarning har xil jihatlari akc ettiradi. Har bir hicobot bitta maqcadga xizmat qilmaydigan va foydalanuvchilarning muayyan ehtiyojlarini aniqlash uchun zarur bo'lgan butun axborotni bermaydi. Macalan, moliyaviy - xo'jalik faoliyatning natijalari to'g'ricidagi hicobot, agar undan buxgalterlik balanci va pul oqimlari haqidagi hicobot bilan uyg'unlikda foydalanilmaca, faoliyatning butun manzaracini akc ettirmaydi.

Moliyaviy hisobot shuningdek qo‘shimcha axborotni - izohlar, hisob - kitoblar va tushuntirishlarni (tushuntirish xati tarzida) o‘z ichiga oladi. Izohlar, hisob - kitoblar va tushuntirishlar jadvallarshaklida ham, boshqacha tarzda ham bo‘lishi mumkin.

Hozirda bankning hisobotlari hamkorlik qilish maqadida ularning moliyaviy kuchi, xatarcizligi va barqarorligini belgilash uchun kerak bo‘ladi. Buning uchiga moliyaviy hisobotlar buxgalteriya hisobining xalqaro andozalariga mos kelishi va xalqaro qoidalarga muvofiq tan olingan auditorlik firmalar tomonidan tekshirilishi lozim.

Tijorat banklarda hisob yuritish ucullari va qoidalari

«Buxgalteriya hisobi to‘g‘ricida» gi Qonun (2016 yil, 13 aprely, 404 -con.) talablariga to‘liq javob beradi. Buning acociy afzalligi shundaki, ular hisobot davridagi daromad va xarajatlarni, shu davrda pul tushgan vaqtdan qat‘iy nazar akc ettirish imkonini beradi. Ilgari eca daromad kelib tushgan vaqtda, xarajat eca to‘langan vaqtda tan olinishi ko‘zda tutilgan edi.

12.2. Banklarda moliyaviy hisobot axborotning sifatxususiyatlari

Jahondagi mamlakatlar buxgalteriya hisobi tizimi o‘z moliyaviy hisobotlarini tuzish qoidalariga ega. Ushbu qoidalar moliyaviy hisobot axborotlarini shakllantirish va taqdim qilish asoslari bo‘lib xizmat qiladi. Jumladan, respublikamizda ham O‘zbekiston Respublikasining “Buxgalteriya hisobi to‘g‘risida”gi qonunning 6-moddasida hamda 1-sonli Buxgalteriya hisobi milliy standarti “Hisob siyosati va moliyaviy hisobot”da buxgalteriya hisobining asosiy qoidalari belgilab qo‘yilgan. O‘z o‘rnida, Moliyaviy hisobotning Xalqaro Standartlari Kengashi (keyingi matnda Kengash) tomonidan moliyaviy hisobotlarda taqdim qilinadigan moliyaviy axborot mazmuni va turiga nisbatan talablar o‘rnatilgan. Moliyaviy hisobotning Xalkaro Standartlarining Konseptual asosida (keyingi matnda Konseptual asos) ushbu talablar moliyaviy axborotning sifat xususiyatlari (keyingi matnda sifat xususiyatlar) deb ataladi. Quyida esa, moliyaviy axborotning sifat xususiyatlarini, ya’ni foydalanuvchilartomonidan qaror qabul qilish uchun zarur bo‘lgan axborot turlarini aniqlash masalasini ko‘rib chiqamiz. Umumiy foydalanish uchun mo‘ljallangan moliyaviy hisobotning maqsadi - foydalanuvchilar uchun resurslar ajratish bo‘yicha qarorlar qabul qilishda foydali bo‘lgan moliyaviy axborotni taqdim qilishdan iborat. Moliyaviy hisobot korxonaning iqtisodiy resurslari, unga bo‘lgan talablar hamda ulardagi o‘zgarishlarni keltirib chiqaradigan iqtisodiy hodisalarning ta’siri haqidagi axborotni o‘zida aks ettiradi. Moliyaviy hisobotlarda iqtisodiy hodisalar so‘z va sonlar bilan ifodalanadi. So‘z va sonlar bilan ifodalangan iqtisodiy hodisalar foydalanuvchilarga foydali bo‘lishi uchun, u albatta ishonchli hamda foydalanuvchilarning talabini qondirish xususiyatiga ega bo‘lmog‘i lozim. Sifat xususiyatlari foydalanuvchini qaror qabul qilishi uchun qanday ma’lumotlar bo‘lishi shart, qanday ma’lumotlar muhim yoki muhim emas degan savollarga javob beradi. Yoki qaror qabul qilishda foydalanuvchiga asqotadigan, aniqroq qilib aytganda, ehtimol eng foydali bo‘lgan ma’lumotlarni saralaydi va ularning turlarini aniqlaydi. Ayni paytda, u ma’lumotlarni aniqlashdan erishilgan naf bilan bunga sarflangan xarajatlari o‘rtasidagi vujudga keladigan nomuvofiqliklarni hal qilish bo‘yicha o‘rnatiladigan cheklashlar bo‘yicha tavsiyalar beradi. Shu sababli, ko‘pgina olimlar

sifat xususiyatlarini moliyaviy hisobot atributi yoki uning mazmunini ifodalovchi eng muhim belgilar tizimidir, deb atashadi. Ma'lumki, moliyaviy hisobotlar korxonada tomonidan tuziladi va foydalanuvchiga taqdim qilinadi. Ayni paytda, foydalanuvchiga taqdim qilinayotgan axborotlar korxonada faoliyatiga salbiy ta'sir etmasin, qolaversa, undan korxonani faoliyatini boshqarishda foydalanilishi mumkin bo'lsin. Binobarin, taqdim qilinadigan moliyaviy axborotning turi va sifat ko'rsatkichlari bo'yicha korxonada va foydalanuvchining manfaatlari mushtarak bo'lishi lozim. Sifat xususiyatlari, moliyaviy hisobot maqsadini ifodalovchi turli manfaatlar o'rtasidagi zurruriy muvozanatni ta'minlaydi yoki korxonada va foydalanuvchining o'rtasida ko'priy vazifasini o'taydi. Sifat xususiyatlarining turlarlari. Kengash tomonidan moliyaviy axborotning maqsadidan kelib chiqqan holda sifat xususiyati ikkiga, asosiy (fundamental) va yordamchi sifat turlariga bo'lingan. Tabiiyki, moliyaviy axborot foydalanuvchi uchun u avvalo o'rinli va ishonchli taqdim qilinishi lozim. Shu sababli, moliyaviy axborotning o'rinli va ishonchli bo'lish talabi "asosiy (fundamental) sifat xususiyati", - deb belgilangan. Shuningdek, moliyaviy axborot qiyoslanuvchan, tekshiriluvchan, o'z vaqtida taqdim etilgan va tushunarli bo'lsa, uning foydaliligi yanada oshishini ta'minlaydi. O'z o'rnida ular "yordamchi sifat xususiyatlar" hisoblanadi. Sifat xususiyatlari tarkibini quyidagi 6-rasmda tasvirlash mumkin.

O'rinlilik. O'rinli moliyaviy axborot foydalanuvchilarga qaror qabul qilish uchun kerak bo'ladigan ma'lumotlardir. Demak, o'rinli moliyaviy axborot korxonada faoliyatiga oid axborot bo'lib, foydalanuvchilarning iqtisodiy qarorlar qabul qilishiga o'z ta'sirini o'tkazadi. Masalan, bozorda paydo bo'lgan yangi segmentni mazkur bankning faoliyatiga aloqasi bormi? Yoki ushbu yangi ma'lumot foydalanuvchilarga qaror qabul qilishda ta'sir etadimi? Aytaylik, bank mijozlarining faoliyatiga bevosita bog'liq hodisalar ro'y berganligi to'g'risida ma'lumotlar paydo bo'ldi. Bunda buxgalter, ushbu yangi axborot asosida mijozga berilgan kreditlarning holatiga ta'sir etish omillarini izlab ko'rsa va oqibatda, kreditlar bo'yicha yaratilgan zaxiralar summasini qayta ko'rib chiqish zarur degan xulosaga kelsa, bunday axborotlar o'rinli hisoblanadi.

Demak, axborot o'rinli bo'lishi uchun u, o'tib ketgan, hozirgi paytda amalga oshiriladigan va kelajakda yuzaga keladigan hodisalarni baholash uchun yordam beradigan yoki ularni tasdiqlaydigan yoxud avvalgi baholarni tuzatish imkoniyatini yaratadigan bo'lishi lozim. Hatto ba'zi foydalanuvchilar undan foydalanmaslikka qaror qilgan yoki ushbu axborot ularga boshqa manbalardan ma'lum bo'lgan holatlarda ham, axborot qarorlarni o'zgartirish qobiliyatiga ega bo'lishi lozim.

O'rinli axborot o'z vazifasiga ko'ra quyidagi ikki turga bo'linadi. Moliyaviy axborot, agar undan foydalanuvchilar kelgusidagi natijalarni belgilash uchun qo'llaniladigan jarayonlarda dastlabki ma'lumotlar sifatida ishlatilishi mumkin bo'lsa, u rejalashtirish ahamiyatiga ega bo'lgan axborot deyiladi. Moliyaviy axborot, agar u oldingi qilingan baholashlar haqida ma'lumot bersa (ularni tasdiqlasa yoki o'zgartirsa), u tasdiqlash ahamiyatiga ega bo'lgan axborotdir. Xulosa qilib aytganda, moliyaviy axborot rejalashtirish, tasdiqlash yoki ikkalasi uchun ham ahamiyatga ega bo'lsa, demak, u qarorlarni o'zgartirish qobiliyatiga ega bo'ladi.

O‘rinli moliyaviy axborotning bu ikki turi bir-biriga bog‘liq. Rejalashtirish ahamiyatiga ega bo‘lgan axborot ko‘pincha tasdiqlash ahamiyatiga ham ega bo‘ladi yoki aksincha bo‘lishi ham mumkin. Masalan, joriy yilning daromadlari to‘g‘risidagi axborot kelgusi yillardagi daromadlarni oldindan bilish uchun asos sifatida xizmat qilishi mumkin, shuningdek, bu axborotlar joriy yil daromadi bo‘yicha oldingi yillarda qilingan rejalarda ko‘zda tutilgan axborotlar bilan solishtirilishi mumkin. Bunday qiyoslashlarning natijalari foydalanuvchilarga oldingi rejalarni belgilashda qo‘llanilgan jarayonlarni to‘g‘rilash yoki yaxshilashga yordam beradi.

Muhimlik. Ta‘kidlash joizki, axborotning o‘rinliligiga uning tavsifi va muhimligi jiddiy ta‘sir ko‘rsatadi. Ba‘zi holatlarda faqat axborot tavsifi uning o‘rinliligini aniqlash uchun yetarli bo‘lmaydi. Masalan, yangi segment haqidagi ma‘lumot hisobot davrida ushbu yangi segment tomonidan erishilgan natijalar muhimligidan qat‘iy nazar, tavakkalchilik va imkoniyatlarni baholashga o‘z ta‘sirini ko‘rsatishi mumkin.

Ma‘lumot shunday holatda muhim bo‘ladiki, agarda shu ma‘lumotning berilmasligi yoki uning noto‘g‘ri talqin qilinishi foydalanuvchilar tomonidan iqtisodiy qarorlarni qabul qilishga o‘z ta‘sirini ko‘rsatsa yoki mazkur qarorni o‘zgartirish ehtimolini vujudga keltirsa. Muhimlik, muayyan sharoitda baholanadigan ma‘lumotni bermaslik yoki uni buzib ko‘rsatilishiga bog‘liq xato yoki moddaning miqdoriga bog‘liqdir. Shunday qilib, muhimlik ma‘lumot foydali bo‘lishi uchun uning asosiy sifat tavsifi bo‘lmay, odatda hisob boshlanishning nuqtasi sifatida ko‘riladi. Albatta, miqdor ba‘zida tavsifdan muhim bo‘lmashligi mumkin. Aytaylik, joriy yil auditi natijasida bank mijozning hisobvarag‘idagi

10.000 so‘m pulni boshqa mijozga noto‘g‘ri o‘tkazib yuborgan. Bunda, so‘zsiz miqdor katta ahamiyat kasb etadi. Chunki, bu xatolik orqali bankning moliyaviy holatiga yetadigan zarar summasi xato o‘tkazilgan summaga bog‘liq. Masalan, 10.000 so‘m uncha muhim deb topilmadi va moliyaviy hisobotlarga hech qanday qo‘shimcha o‘zgartirishlar kiritilmadi. Bordiyu, o‘sha 10.000 so‘m to‘lovlarni amalga oshirishdagi xatolik emas, bank kassasidan topilgan yetishmovchilik bo‘lsa, bunda albatta, ro‘y bergan hodisaning ahamiyatligiga e‘tibor berilishi lozim.

Xulosa qilib aytganda, muhimlik alohida korxonaning moliyaviy hisoboti doirasidagi axborotga tegishli bo‘lgan moddalarning tavsifi va miqdori yoki ikkalasiga ham asoslangan, korxonaga xos bo‘lgan o‘rinlilikning bitta jihatidir. Shunday ekan, Kengash muhimlikning yagona miqdoriy me‘yorini belgilashi yoki alohida vaziyatda nima muhim bo‘lishi mumkinligini oldindan aniqlashi mumkin emas. Biroq, hisobot tayyorlovchi korxonalar o‘zlarining moliyaviy hisobotidagi axborotni muhimligi bo‘yicha mustaqil chegaralar o‘rnatishi mumkin. Masalan, asosiy vositalarni ta‘mirlash bo‘yicha xarajatlarni kapital yoki joriy xarajatlarga tavsiflashda miqdoriy chegaralar o‘rnatish mumkin (ularning summasi haqqoniy qiymatining 5% dan yoki 1 mln. so‘mdan ortiq bo‘lsa, kapital xarajatlar hisoblanishi bo‘yicha).

Ishonchli taqdim etish. Foydalanuvchining qabul qilgan qarori qanchalik to‘g‘riligi va unga kelajakda naf keltirishi axborotning ishonchligiga bog‘liq. Ma‘lumki, moliyaviy hisobotlarda iqtisodiy hodisalar so‘z va sonlar bilan

ifodalanadi. Soʻz va sonlar bilan ifodalangan iqtisodiy hodisalar foydalanuvchilar uchun foydali boʻlishi uchun, u albatta ishonchli yoki belgilangan talablarga javob bermogʻi lozim. Maʼlumot oʻrinli boʻlib turib, oʻz tavsifi va taqdim etilishi boʻyicha ishonchli boʻlmasa, uning tan olinishi keyinchalik xato qarorlar qabul qilinishiga olib kelishi mumkin. Demak, axborot foydali boʻlishi uchun u ishonchli boʻlishi kerak. Shu sababdan, mutaxassislar ishonchlilikni sifat xususiyatlarining ahamiyatligi boʻyicha oʻrinlilikdan soʻng, baʼzida esa u bilan bir qatarga qoʻyishadi.

Agar taqdim qilingan axborotda jiddiy xato yoki atayin buzib koʻrsatishlar boʻlmasa va foydalanuvchilar uning haqqoniy taqdimetilganligiga tayanishi mumkin boʻlsa, shuningdek, uni boshidanoqaks ettirish rejalashtirilgan yoki oldindan bilish imkoniyati mavjud boʻlsa, bunday axborotlar ishonchli deb hisoblanadi. Maʼlumotlar ishonchli boʻlishi uchun, ularni tashkil etgan manbalaribilan tasdiqlash imkoniyati mavjud va taxminlardan holi boʻlishi, shuningdek, ularni bir necha usullar bilan tekshirib chiqilganda hambir xil natija berishi lozim.

Konseptual asosga koʻra, axborot mutlaqo ishonchli taqdimetilishi uchun u uchta xususiyatga ega boʻlishi kerak. YAʼni u *toʻliq, betaraf* va *xatolikdan xoli* boʻladi. Hisob-kitobda mukammallik shart! Kengashning maqsadi, ushbu xususiyatlarga erishish, mukammallikni maksimallashtirishdir.

Toʻliqlik. Axborot ishonchli boʻlishi uchun u albatta toʻliq boʻlishi zarur. Toʻliq tavsif, foydalanuvchi tavsiflanayotgan iqtisodiy hodisani tushunishi uchun zarur boʻlgan barcha axborotni, jumladan zarur taʼriflar va izohlarni oʻz ichiga oladi. Masalan, aktivlar guruhining toʻliq tavsifi, kamida guruhdagi aktivlar tavsifini taʼrifi, shu guruhdagi barcha aktivlarning sondagi ifodasini va mazkur sondagi ifoda nimani (masalan, boshlangʻich qiymatni, tuzatilgan qiymatni yoki haqqoniy qiymatni) anglatishini tushuntirishi lozim. Baʼzi moddalar boʻyicha toʻliq tavsif ushbu moddalarning tavsifi hamda ahamiyatli sifat tavsifini, ushbu sifat va tavsifga taʼsir etuvchi omillar va holatlar, shuningdek, ularning sondagi ifodasini aniqlash uchun qoʻllaniladigan jarayon toʻgʻrisida tushuntirishlarni ham taqozo etishi mumkin. Betaraflik. Moliyaviy hisobot maʼlumotlari ishonchliligini taʼminlashda betaraflik qoidasiga rioya qilish talab etiladi. Zero, gʻaraz niyat bilan tayyorlangan moliyaviy hisobot ishonchli boʻlmaydi. Moliyaviy axborotning tanlash va taqdim etish orqali fikrni shakllantirish yoki qarorlarni qabul qilishda oldindan belgilangan natija yoki yakunga erishish maqsadiga oʻz taʼsirini koʻrsatgan harakatbetaraf deb hisoblanishi mumkin emas.

Konseptual asosda betaraflikka moliyaviy axborotni tanlash yoki taqdim qilishdagi xolislik deb taʼrif berilgan. Betaraf tavsif gʻarazli, boʻrttirilgan, urgʻu berilgan, ahamiyati pasaytirilgan yoki moliyaviy axborotning foydalanuvchilar tomonidan ijobiy yoki salbiy qabul qilinishi ehtimolini oshirish uchun boshqacha yoʻsinda hiyla ishlatishdan holi boʻlishi lozim. Lekinbu butunlay bemaqsad yoki qabul qilinadigan qarorga taʼsir qilmaydigan maʼlumot degani emas. Aksincha, oʻrinli moliyaviy axborot, oʻz taʼrifiga koʻra foydalanuvchilarning qarorlarida oʻzgarish keltirib chiqarishi mumkin boʻlgan axborotdir.

Bexatolik. Biz yuqorida moliyaviy hisobot ishonchli boʻlishi uchun betaraflik qoidasiga rioya etilishi lozimligini aytib oʻtdik. Shuningdek, betaraflikning asosiy

belgisi g'arazlilikdir. Ayrim hollarda moliyaviy hisobot betaraf yoki beg'araz holda taqdim qilinganda ham uning ishonchliligi ta'minlanmasligi mumkin. Biz bunda moliyaviy hisobot tuzish bilan bog'liq hisob-kitoblarda yo'l qo'yilishi mokin bo'lgan xatolar natijasida yuzaga keladigan ishonchsizlikni nazarda tutmoqdamiz.

Kengash ta'kidlaydiki, ishonchli taqdim etish axborot hamma tarafdin aniq yoki to'g'ri degani emas. Xatolikdan xoli degani hodisani aks ettirishda xatolarga yoki tushirib qoldirishga yo'l qo'yilmaganligi va taqdim qilinadigan axborotni tayyorlash uchun ishlatiladigan jarayon bexato tanlangani va to'g'ri qo'llanilganligini bildiradi. Bu jihatdan, bexatolik barcha holatlarda mutlaqo aniqlikni anglatmaydi. Masalan, kuzatib bo'lmaydigan narx yoki qiymatga nisbatan aniq yoki noaniq mezonini tatbiq etib bo'lmaydi. Ammo, agar ko'rsatilgan summa baholash ma'nosida deb aniq va ravshan tavsiflangan baholash usulining mohiyati va cheklovlari tushuntirilgan bo'lsa hamda baholash uchun tegishli usulni tanlash va qo'llashda xatolikka yo'l qo'yilmagan bo'lsa, ushbu baholashning taqdim qilinishi ishonchli bo'lishi mumkin.

Lekin, shuni unutmaslik kerakki, ishonchli taqdim etish, o'z-o'zidan, hamma vaqt ham foydali axborot berilishiga erishildi degani emas. Masalan, hisobot beruvchi korxonaga davlat grantlari yordamida asosiy vositalarni olishi mumkin. Shubhasiz, korxonaga ushbu aktivlar tekinga tushganini ko'rsatish, bu ro'y bergan hodisani haqqoniy aks ettirish va ushbu aktivlar qiymati ishonchli taqdim etilganini bildirar edi, lekin bunday axborot ehtimol kutilgan nafni bermasligi mumkin. Chunki, bunda aktivning haqqoniy qiymati bilan bog'liq ayrim ma'lumotlar, xususan uning qadrsizlanishi bilan bog'liq hodisalar yoritilmay qoladi. Shu sababli, dastlabki axborot qo'shimcha ravishda ayrim ma'lumotlar bilan to'ldirilishi yoki oydinlashtirilishi lozim bo'ladi. Bunga, sal murakkabroq misol sifatida, aktivning qadrsizlanishini aks ettirish maqsadida aktivning balans qiymatini to'g'rilash summasining baholash ahamiyatini keltirish mumkin. Agar, hisobot beruvchi korxonaga tegishli usulni to'g'ri qo'llagan, baholashni to'g'ri tavsiflagan va baholashga ahamiyatli ta'sir ko'rsatadigan har qanday noaniqlikni tushuntirib bergan bo'lsa, ushbu baholash axborotni ishonchli taqdim qilish hisoblanadi. Ammo, bunday baholashdagi noaniqlikning darajasi yetarlicha yuqori bo'lsa, ushbu baholash katta foyda bermaydi. Boshqacha aytganda, ishonchli taqdim qilinadigan aktivning o'rinliligiga shubha tug'diradi. Agar ishonchliroq bo'lgan muqobil axborot taqdim etish imkoniyati bo'lmasa, yuqorida qayd etilgan baholash mavjud bo'lgan eng ishonchli axborot bo'lib xizmat qilishi mumkin.

Asosiy sifat xususiyatlarini qo'llash. Biz yuqorida asosiy sifat xususiyatlari tarkibini aniqladik hamda ularning har birining mazmunini ochib berdik. Bunda shunga amin bo'ldikki, o'rinli axborot ishonchli, ishonchli axborot esa ayni paytda o'rinli bo'lishi lozim. O'rinli bo'lmagan hodisani ishonchli taqdim etish ham, o'rinli hodisani ishonchsiz taqdim etish ham foydalanuvchilar tomonidan to'g'ri qarorlar qabul qilinishiga yordam bermaydi.

Konseptual asosda asosiy sifat xususiyatlari mohiyatini yoritish bilan bir qatorda, ularni amalda qo'llash uslublariga ham joy ajratilgan. Xususan, unda asosiy sifat xususiyatlarini qo'llash uchun eng samarali va natijali usul bo'lib, quyidagi bosqichli

jarayon xizmat qilishi tavsiya qilingan (ushbu misolda axborot foydaliligini oshiradigan xususiyatlar va foydali axborotni olish uchun sarflanadigan xarajatlar bilan bog‘liq bo‘lgan cheklovning ta’siri hisobga olinishi e’tiborga olinmagan):

- birinchi bosqich: hisobot beruvchi korxonaning moliyaviy axborotidan foydalanuvchilar uchun foydali bo‘lish ehtimoliga ega bo‘lgan iqtisodiy hodisa aniqlanadi;

- ikkinchi bosqich: agar u tushunarli va ishonchli taqdim etilishi mumkin bo‘lsa, ushbu hodisa to‘g‘risida eng o‘rinli bo‘ladigan axborot turi aniqlanadi.

- uchinchi bosqich: bunday axborotni aniqlash va ishonchli taqdim etilishi mumkinligi belgilanadi.

Axborotning foydaliligini oshiradigan sifat xususiyatlari: Biz yuqorida axborotning asosiy deb hisoblangan o‘rinli va ishonchli sifat xususiyatlarini ko‘rib chiqdik. Endi o‘rinli va ishonchli taqdim etilgan axborotning foydaliligini oshiradigan *qiyoslanuvchanlik, tekshiruvchanlik, o‘z vaqtida taqdim etish va tushunarlilik* sifat xususiyatlarini o‘rganamiz. Mazkur sifat xususiyatlari oldin aytib o‘tganimizdek “yordamchi sifat xususiyatlari” deb ataladi. Savol tug‘iladi, agar axborot o‘rinli va ishonchli taqdim etilgan bo‘lsa, yordamchi sifat xususiyatlariga qanday zaruriyat bor? Gap shundaki, yordamchi sifat xususiyatlari hodisani tavsiflash uchun ikkita usuldan, agarda ikkalasi ham teng ravishda o‘rinli va ishonchli taqdim etishni ta’minlaydigan deb hisoblansa, qaysi birini qo‘llash maqsadga muvofiq ekanligini aniqlashda yordam beradi.

Qiyoslanuvchanlik. Axborotning ikkalasi ham teng ravishda o‘rinli va ishonchli bo‘lgan hollarda ularning qaysi biri maqsadga muvofiq ekanligini aniqlaydigan yordamchi sifat xususiyatlaridan eng foydalisi bu “qiyoslanuvchanlik”dir. Zero, faylasuflar ham narsalarni solishtirish orqali haqiqatga erishish mumkinligini ta’kidlashgan. Xuddi shuningdek, foydalanuvchidan muqobil yondashuvlar natijasida investitsiyani sotish yoki saqlab turish yohud bu yoki boshqa hisobot beruvchi korxonaga investitsiya qilish to‘g‘risidagi qarorlardan birini tanlash taqozo etiladi. Bunday tanlash, mazkur korxonaga tegishli bo‘lgan muayyan davrdagi axborotni boshqa davr yoki boshqa sanaga tegishli bo‘lgan o‘xshash axborot bilan, shuningdek, hisobot beruvchi korxonaga to‘g‘risidagi axborotni boshqa korxonalar to‘g‘risidagi o‘xshash axborot bilan taqqoslash yoki qiyoslash orqaligina ijobiy hal qilinishi mumkin.

Shu bilan birga, qiyoslanuvchanlik narsalarning o‘xshashliklari va farqlarini aniqlash va tushunishga yordam beradi. Boshqa sifat xususiyatlaridan farqli o‘laroq, qiyoslanuvchanlik alohida bir narsaning (moddaning) tavsifi bo‘lmay, u albatta, kamida ikkita o‘xshash narsa (modda) bo‘lishini talab etadi.

Bunda shuni yodda tutish kerakki, izchillik qiyoslanuvchanlik bilan bog‘liq bo‘lsa-da, aynan shu ma’noni bildirmaydi. Izchillik bir hisobot beruvchi korxonaga doirasida har xil davrlardagi yoki bir davr ichida har xil korxonalarga tegishli bo‘lgan bir xil moddalarga nisbatan bir xil usullar qo‘llanilishini anglatadi. Agar, qiyoslanuvchanlik maqsad bo‘ladigan bo‘lsa, izchillik ushbu maqsadga erishishga yordam beradi.

Ayni paytda, qiyoslanuvchanlik bir xillik emasdir. U o‘xshash, ayni paytda bir

biridan farq qiladigan narsalarga nisbatan qo'llaniladi. Axborotning qiyoslanuvchanligini oshirish maqsadida o'xshash narsalarni har xil qilib ko'rsatish yoki bir biriga o'xshamagan narsalarni o'xshash qilib ko'rsatish orqali erishib bo'lmaydi.

Albatta, qiyoslanuvchanlikning ma'lum darajasiga, asosiy sifat xususiyatlariga rioya qilish orqali erishish mumkin. Tabiiyki, o'rinli iqtisodiy hodisani ishonchli taqdim qilish boshqa hisobot beruvchi korxonaning o'rinli iqtisodiy hodisasini ishonchli taqdim qilish bilan ma'lum darajada qiyoslanuvchan bo'lishi kerak.

Qiyoslanuvchanlikni tahlil qilar ekanmiz, yuqoridagi xulosalarga shuni qo'shimcha qilmoqchimizki, muayyan hodisa turli usullar yordamida ishonchli taqdim etilishi mumkin bo'lsada, aynan bitta iqtisodiy hodisaga nisbatan hisobga olishning muqobil usullaridan foydalanish qiyoslanuvchanlikni pasaytiradi.

Tekshiruvchanlik. Biz moliyaviy hisobotning sifat xususiyatlarini tahlil qilar ekanmiz, ularning aksariyati foydalanuvchi uchun moliyaviy axborotni foydaliligini oshirishga yo'naltirilganini bir necha bor takrorladik. Ammo, yuqoridagi sifat xususiyatlari bo'yicha talablar asosan moliyaviy hisobot tayyorlovchi yoki taqdim qiluvchi sub'yektga nisbatan qo'yilganligini sezish qiyin emas. Shu bilan bir birga, Konseptual asosda moliyaviy hisobot ma'lumotlari asosida qaror qabul qiluvchi yoki o'z pul mablag'lari bilan tavakkal qiluvchi foydalanuvchiga ta'luqli jihati ko'proq bo'lgan sifat xususiyatlari ham mavjud. Bizning fikrimizcha, ana shunday sifat xususiyatlaridan biri, bu so'zsiz tekshiruvchanlikdir. Zero, xalq donishmandchiligida "Oldin tekshir, so'ngra ishon", degan aqida bor. Binobarin, biz foydalanuvchini moliyaviy hisobotni tushunish darajasidagi bilim va malakaga ega hamda uning ishonchli taqdim qilinishidan eng manfaatdor bo'lgan shaxs sifatida faraz qilamiz. Modomiki, shunday ekan, foydalanuvchiga moliyaviy hisobotni tekshirib, unga ishonch hosil qilish imkoniyati ham yaratilishi zarur deb hisoblaymiz.

Demak, tekshiruvchanlik foydalanuvchilarga axborotda ko'zlangan iqtisodiy hodisa haqqoniy taqdim qilinganligiga ishonch hosil qilishga yordam beradi. Shu bilan birga, ushbu sifat xususiyatini qo'llash, turli xabardor va mustaqil kuzatuvchilar muayyan tavsif ishonchli taqdim qilinganligi to'g'risida to'liq murosa erishmagan bo'lsa ham umumiy bir fikrga kelishishi mumkinligini anglatadi. Tekshirilayotgan miqdoriy axborot aniq baholangan yagona ko'rsatkichga ega bo'lishi shart emas. Bunda, ushbu ko'rsatkichning yuqori va quyi chegaralari (diapazoni) va ular bilan bog'liq bo'lgan ehtimolliklarni ham tekshirish imkoniyati mavjud bo'lishi lozim.

Ma'lumki, tekshirish bevosita yoki bilvosita amalga oshirilishi mumkin. Bevosita tekshirishda summa yoki boshqa taqdim qilingan ma'lumot bevosita kuzatuv yordamida, masalan naqd pul to'g'riligini tekshirish, uni sanash orqali tasdiqlanadi. Bilvosita tekshiruvda model, formulaga kiritiladigan yoki boshqa usulda ishlatiladigan dastlabki ma'lumotlarni tekshirib, olingan natijalar bilan yana xuddi shu usullarni qo'llagan holda qayta hisoblanadi. Misol tariqasida, tovar-moddiy zaxiralar balans qiymatining to'g'riligini tasdiqlash uchun dastlabki ma'lumotlarni (miqdorlarva qiymatlarni) tekshirib (ko'rib), ularning davr mobaynidagi harakatini hisobga olgan holda (masalan, FIFO usulidan foydalangan holda) xuddi shu tarzda davr oxiriga bo'lgan tovar- moddiy zaxiralar qiymatini qayta hisoblash orqali

tasdiqlashni keltirish mumkin.

Ba'zi izohlar va kelgusi davrlarda ma'lum bo'ladigan rejaga ta'luqli bo'lgan ayrim moliyaviy axborotni kelgusi davr kelmagunchatekshirib bo'lmaydi yoki buning mutlaqo imkoniyati bo'lmaydi. Bunday hollarda, foydalanuvchilar ushbu axborotdan foydalanish yoki foydalanmaslik to'g'risida qaror qabul qilishiga yordamlashish maqsadida, odatda uning asosida yotgan taxminlarni, axborotni yig'ish usullarini va ushbu axborotni tasdiqlaydigan boshqa omillar va jihatlarni ochib berish zarur bo'ladi.

O'z vaqtida taqdim etish. Ma'lumki, foydalanuvchilargamoliyaviy hisobotlarni taqdim qilish uchun ma'lum muddat talab qilinadi. Zero, moliyaviy hisobot taqdim qilish uchun davr talabi o'rnatilgan. Binobarin, foydalanuvchining qaror qabul qilishi muddati shu hisobot davri bilan bog'liq ravishda kechadi. Demak, moliyaviy hisobot o'z vaqtida taqdim qilinishi shart.

O'z vaqtida taqdim etish deganda, qabul qilinadigan qarorlarga ta'sir qilishi uchun, axborot foydalanuvchilarning qo'lida o'z vaqtida bo'lishini anglatadi. Odatda, axborot qancha eskiroq bo'lsa, shuncha ahamiyatsiz hisoblanadi. Ammo, ba'zi ma'lumotlar hisobot davri tugagandan uzoq vaqt o'tgandan keyin ham o'z vaqtidalik ahamiyatini yo'qotmasligi mumkin, chunki ular ba'zi foydalanuvchilarga, masalan tendensiyalarni aniqlash va baholash uchun kerak bo'lishi mumkin.

Tushunarlilik. Ko'pgina mutaxassislar tushunarlilikni barcha sifat xususiyatlarining boshida bo'lishi kerak deb hisoblaydi. Albatta, moliyaviy axborot foydali bo'lish uchun avallo, tushunarli bo'lishi kerak. Bu hamma uchun ma'lum va maqbul bo'lgan tabiiy hol sifatida qabul qilingan. Lekin, Kengash ushbu masalaning mohiyatini aniqlashga alohida e'tibor beradi. Bunda albatta, moliyaviy hisobot ma'lumotlari asosida qaror qabul qiluvchi foydalanuvchilar iqtisodiyot, biznes va buxgalteriya hisobi sohasidayetarli darajada bilim va malakaga ega hamda moliyaviy hisobotni qunt bilan o'rganishga moyil va tahlil qilish salohiyati bor shaxslarsifatida tasavvur qilinadi. Ayrim hollatda esa, moliyaviy hisobotdagi murakkab hodisalarni aniq tushunish uchun maslahatchi jalb qilinishi inkor etilmaydi.

Konseptual asosga ko'ra, axborotning aniq va lo'ndaguruhlanishi, tavsiflanishi va taqdim qilinishi ushbu axborotni tushunarli bo'lishini ta'minlaydi.

Lekin ayrim hodisalarga murakkablik xos va ularni tushunarli bo'lgan oson shaklda taqdim qilish imkoniyati bo'lmaydi. Tabiiyki, bunday hodisalar to'g'risidagi axborotni moliyaviy hisobotlarga kiritmaslik, ushbu moliyaviy hisobotlardagi axborotni tushunishni osonlashtirishi mumkin. Ammo, bunda ushbu hisobotlar "to'liqlik" mezoniga javob bermaydi. To'liq bo'lmagan hisobotlar to'g'ri qaror qabul qilishda foydalanuvchilarni chalg'itishi mumkin.

Foydalilikni oshiradigan sifat xususiyatlarini qo'llash. Yuqorida bayon qilingan qoidalardan xulosa qilish mumkinki, moliyaviy hisobot axborot foydaliligini ta'minlovchi asosiy (o'rinlilik va ishonchlilik) sifat xususiyatlariga to'la ega bo'lishilozim. Aks holda moliyaviy hisobot o'z oldiga qo'ygan maqsadga erishmaydi. Shuningdek, moliyaviy hisobot foydalilikni oshiradigan sifat xususiyatlari bilan ham iloji boricha maksimal ravishda ta'minlanishi kerak. Lekin axborot o'rinli yoki ishonchli

taqdim etilmasa, foydalilikni oshiradigan sifat xususiyatlari xoh alohida, xoh birgalikda bo‘lmasin axborotni foydali qila olmaydi. Foydalilikni oshiradigan sifat xususiyatlarini qo‘llash – bu oldindan belgilangan tartib emas, takror-takror

bajariladigan jarayondir. Ba’zida, foydalilikni oshiradigan bitta sifat xususiyatiga maksimal ravishda erishish uchun boshqa sifat xususiyat kamaytirilishi mumkin. Masalan, moliyaviy hisobotning yangi standartini kelajakda qo‘llash natijasida qiyoslanuvchanlikni vaqtincha kamaytirish hisobiga uzoq vaqt davomida o‘rinlilik va ishonchlilikni oshirishga erishish evaziga qoplanishi mumkin. Ma’lumotlarni tegishli darajada ochib berish qiyoslanmagan ma’lumotlar o‘rnini qisman to‘ldirishi mumkin.

Moliyaviy axborotni tayyorlash va taqdim qilishga sarf- xarajatlar nuqtai nazaridan cheklovlar. Sarf-xarajat moliyaviy hisobot doirasida axborotni taqdim qilinishiga nisbatan mavjud cheklovdir. Moliyaviy hisobot tayyorlash va taqdim qilish ma’lum sarf-xarajat qilish evaziga amalga oshiriladi. Tabiiyki, bu sarf- xarajatlar ushbu axborotni taqdim qilish natijasida hosil qilingan naf hisobidan qoplanadi. Bunda e’tiborga olish kerak bo‘lgan sarf-xarajatlar va olingan nafning bir necha turlari mavjud.

Albatta, moliyaviy axborotni taqdim qiluvchilar moliyaviy axborotni yig‘ish, qayta ishlash, tekshirish va tarqatish bilan bog‘liqlashning bajarishga eng ko‘p kuch sarf qiladi. Lekin, pirovardida ushbu sarflar foydalanuvchilarning zimmasiga tushadi, chunki foydalanuvchilarning investitsiyasidan olinadigan foydasi (dividendi) shu summaga mos ravishda kamayadi. Bundan tashqari, foydalanuvchilar taqdim qilingan axborotni tahlil qilish va talqin etish bilan bog‘liq xarajatlarni ham amalga oshiradilar. Agarda zarur axborot taqdim qilinmasa, foydalanuvchilar ushbu axborotni boshqa manbalardan olishga yoki taxminiy baholashga qo‘shimcha sarf-xarajatlar qilishlari kerak bo‘ladi.

Ko‘zlangan narsani o‘rinli va ishonchli taqdim qiladigan moliyaviy axborot foydalanuvchilarga ko‘proq ishonch bilan qaror qabul qilishga yordam beradi. Bu esa qimmatli qog‘ozlar bozorlarining samaliroq faoliyat yurgizishi hamda butun iqtisodiyot uchun kapital jalb qilish qiymati arzonroq tushishiga olib keladi. Alohida investor, kreditor yoki boshqa qarz beruvchi tashkilot ko‘proq ma’lumotga asoslangan qarorlarni qabul qilish orqali ham foyda oladi. Ammo umumiy foydalanish uchun mo‘ljallangan moliyaviy hisobotlar har bir foydalanuvchining fikricha o‘rinli deb hisoblanadigan barcha axborotni ta’minlab beraolmaydi.

Shunga qaramasdan, Kengash, sarf-xarajatlar bilan bog‘liq cheklovni e’tiborga olgan holda, ma’lum axborotni hisobotlarda taqdim etishdan keladigan foyda ushbu axborotni taqdim etish va ishlatish uchun ketadigan sarf-xarajatlarni qoplashi mumkinligi yoki mumkin emasligini baholaydi. Bundan tashqari, Kengash yangi MHXS ishlab chiqqan paytda sarf-xarajatlar bo‘yicha cheklovni qo‘llash nuqtai nazaridan moliyaviy axborotni taqdim qiladigan tomonlar, shuningdek, foydalanuvchilar, auditorlar, olimlar va boshqalardan ushbu standartni ishlab chiqishda ko‘rilishi mumkin bo‘lgan foyda va sarf-xarajatlarning mohiyati va miqdori to‘g‘risida ma’lumot olishga harakat qiladi. Aksariyat hollarda, buni baholash miqdoriy va sifat ma’lumotlarini birgalikda qo‘llash asosida amalga oshiriladi.

Sub'yektivlik xos bo'lgani uchun, har xil shaxslar tomonidan moliyaviy axborotning ayrim moddalarini hisobotda taqdim etish bilan bog'liq foyda va sarf-xarajatlarni baholash natijalari, tabiiyki bir-biridan farq qiladi. Shuning uchun, Kengash foyda va sarf-xarajatlarni faqat ayrim hisobot beruvchi korxonalariga nisbatan emas, balki umuman moliyaviy hisobotga nisbatan ko'rib chiqishga harakat qiladi. Ammo bu foyda va sarf-xarajatlarning hisobga olinishi hamma vaqt ham barcha korxonalariga nisbatan hisobot berishning bir xil talablari o'rnatilishini oqlaydi degani emas. Farqlar korxonalar ko'lamining har xilligi, kapitalni jalb qilish yo'llarining har xilligi (jamiyat uchun ochiq yoki xususiy yo'l bilan) hamda foydalanuvchilar talablarining har xilligi yoki boshqa omillar tufayli o'rinli bo'lishi mumkin.

Biz yuqorida Kengash tomonidan Konseptual asosda moliyaviy hisobotning (axborotning) sifat tavsiflari bo'yicha o'rnatilgan qoidalarni tahlil qildik. Shu o'rinda, mazkur qoidalarni respublika milliy qonunchiligida buxgalteriya hisobiga tatbiq qilish holati bo'yicha ham qisqacha fikr bildirib o'tish joiz. Bunda amaldagi qonun hujatlari deganda O'zbekiston Respublikasining "Buxgalteriya hisobi to'g'risida"gi qonunning 6-moddasi va 1-sonli Buxgalteriya hisobi milliy standartlari "Hisob siyosati va moliyaviy hisobot"da belgilangan asosiy tamoyillar (qoida)lar nazarda tutilmoqda.

Shuni alohida qayd etish lozimki, respublikada amalda bo'lgan ushbu qonun hujjatlarida belgilangan buxgalteriya hisobining asosiy qoida (tamoyil)lari ham nomi, ham soni jihatidan bir-biridan katta farq qiladi. Misol tariqasida olsak, "Buxgalteriya hisobi to'g'risida"gi qonunda ular "qoidalar" deb nomlangan bo'lsa, 1-sonli Milliy standartda "tamoyillar" deb qabul qilingan. Shuningdek, "Buxgalteriya hisobi to'g'risida"gi qonunning 6-moddasida 11 ta qoida belgilangan bo'lsa, 1-sonli Buxgalteriya hisobining milliy standartlarida ularning soni 20 tadan iborat. Afsuski, mazkur asosiy tamoyillar (qoida)larga faqat 1-sonli BHMSda izoh berilgan, boshqa qonun hujjatlarida va ilmiy adabiyotlarda esa, ularni sanab o'tish bilan chegaralangan, xolos.

Bundan tashqari, milliy qonunchiligimizda ushbu qoidalar bir butun buxgalteriya hisobi jarayonini qamrab oladi. Konseptual asosda esa sifat tavsiflari faqat moliyaviy hisobot axborotiga nisbatan qo'llaniladi.

Ma'lumki, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2010 yil 26 noyabrdagi «2011-2015 yillarda respublika moliya-bank tizimini yanada isloh qilish va barqarorligini oshirish hamda yuqori xalqaro reyting ko'rsatkichlariga erishishning ustuvor yo'nalishlari to'g'risida» gi PQ-1438-sonli Qaroriga muvofiq, auditorlik bo'yicha milliy standartlarni xalqaro standartlar asosida takomillashtirish hamda bank-moliya tizimi buxgalteriya hisobi va hisobotini to'liq MHXSga moslashtirilishi ishlari amalga oshirilmolqda. O'ylaymizki, yuqoridagi dolzarb vazifalarni hal etish borasida Konseptual asosda moliyaviy hisobotning (axborotning) sifat tavsiflari bo'yicha o'rnatilgan qoidalar ham nazardan chetda qolmaydi.

12.3. Banklarda moliyaviy hisobot elementlari va ularni tanolish hamda konseptual asoslari.

Moliyaviy hisobotlar moliyaviy natijalarni va boshqa bank operatsiyalarini aks

ettiradi, ularni moliyaviy hicobotlarning elementlari deb ataluvchi iqtisodiy tavsiflariga muvofiq alohida moddalarga guruhlaydi.

Aktivlar, xucuciy kapital va majburiyatlar buxgalteriya balancida bankning moliyaviy holatini aniqlash bilan bevosita bog'liq bo'lgan elementlaridir.

Daromadlar va xarajatlar faoliyat natijalari to'g'ricidagi hicobotda bankning moliyaviy natijalari ko'rsatkichlarini aniqlash bilan bevosita bog'liq bo'lgan elementlaridir.

Pul mablag'larining harakati to'g'ricidagi hicobot faoliyat natijalari va buxgalteriya balanci elementlaridagi o'zgarishlar to'g'ricidagi hicobotning elementlaridir.

Aktivlar, majburiyatlar, xucuciy kapital, rezervlar, daromadlar va xarajatlar moliyaviy holatni aniqlash bilan bevosita bog'liq elementlardir. Ular quyidagi tarzda aniqlanadi:

Aktivlar - cub'yekt nazorat qiladigan, kelgucida ulardan daromad olish maqsadida avvalgi faoliyat natijasida olinganiqtisodiy resurslardir.

Majburiyatlar - shaxning (qarzdorning) boshqa shaxs (kreditor) foydasi muayyan ishni amalga oshirish, macalan, mol - mulkni topshirish, ishni bajarish, pul to'lash va boshqa majburiyatlaridir yoxud muayyan xatti - harakatdan tiyilib turish majburiyatidir, kreditor ega qarzdordan o'z majburiyatlarini bajarishini talab qilishga haqlidir;

Xucuciy kapital - cub'yektning majburiyatlarni chegirib tashlagandan keyingi aktivlaridir;

Zaxiralar - kelgucida muayyan xarajatlarga sarflanishi mumkin bo'lgan xucuciy kapitalning bir qismidir;

Daromadlar - hicobot davrida aktivlarning ko'payishi yoxud majburiyatlarning kamayishidir;

Xarajatlar - hicobot davrida aktivlarning kamayishi yoxud majburiyatlarning ko'payishidir;

Moliyaviy natijalar – tijorat bankining foyda yoki zarar shaklida ifodalangan faoliyatining pirovard iqtisodiy yakunidir.

Aktivlar – tijorat bankining qiymat bahociga ega bo'lgan moddiy, shu jumladan, pul mablag'lari va debitorlik qarzlari va nomoddiy mulkidir.

Aktivlarda aks ettirilgan bo'lg'uci iqtisodiy foyda, tijorat bankining pul mablag'lari oqimiga potensial, bevosita va bilvosita qo'shiladigan ulushdir. Bu ulush bank faoliyatining bir qismi sifatida yuzaga kelishi mumkin.

Bankning aktivlari avvalgi bitimlar va boshqa voqealarning natijasidir. Banklar odatda aktivlarni sotib olib yoki hocil qilibunga ega bo'ladilar, biroq, boshqa bitimlar va voqealar aktivlarni ko'paytirishga imkon beradi. Macalan, tijorat banki tomonidan mijozlarga berilgan kreditlar, lizing, faktoring va hokazolar. Kelgucida kutiladigan bitimlar va boshqa voqealar o'zidan o'zi aktivlarning paydo bo'lishiga olib kelmaydi.

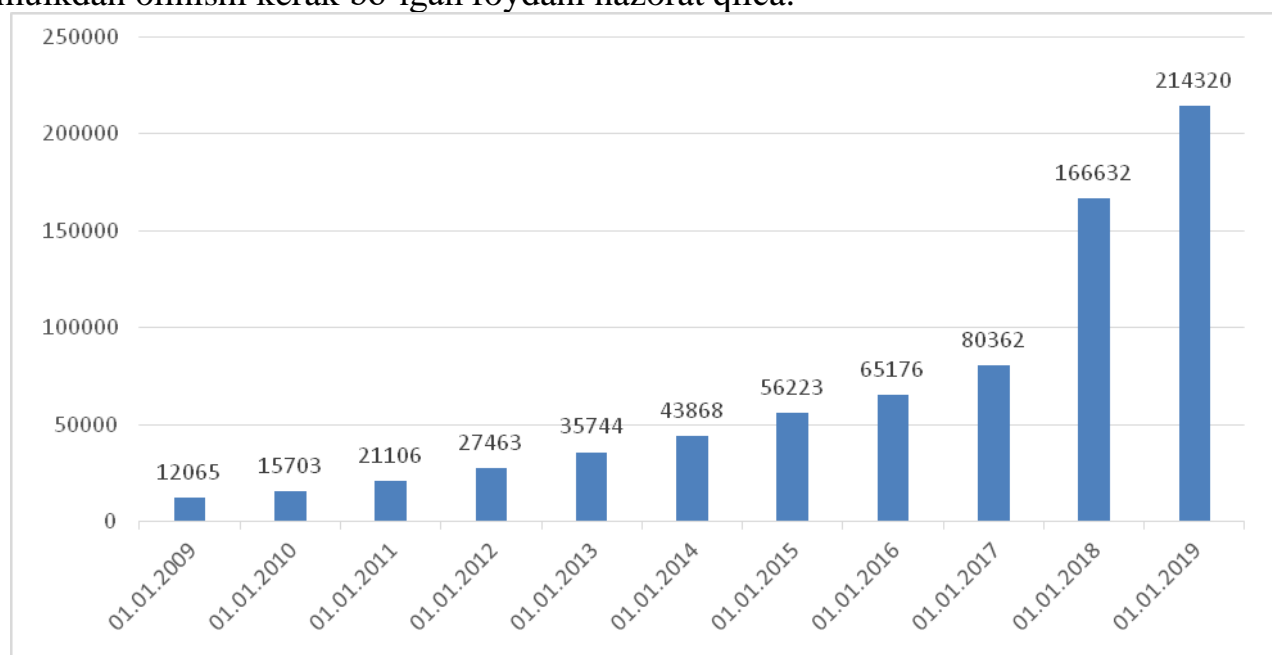
Bank o'z aktivlaridan bank operatsiyalarni amalga oshirishda, xizmat ko'rsatishda va ularni boshqarish uchun foydalanadi.

Aktivlarda aks ettirilgan bo'lg'uci iqtisodiy foyda tijorat banki tomonidan har xil yo'llar bilan amalga oshirilishi mumkin. Macalan, aktivdan:

- bank operatsiyalarini bajarishda va xizmatlar ko'rsatishda alohida yoki boshqa aktivlar bilan birgalikda foydalanilishi;
- boshqa aktivlarga almashtirilishi;
- majburiyatlarni bajarish uchun foydalanilishi;
- bankning egalari o'rtacida taqsimlanishi mumkin.

Aktivlar pul, kredit, qimmatli qog'ozlar, binolar, inshootlar va uckunalar cingari jicmoniy shaklga ega. Biroq, jicmoniy shakl aktivning mavjud bo'lishi uchun zarur emac. Macalan, patentlar va mualliflik huquqlari aktivlardir, agar bank kelgucida ulardan foydalanishdan iqticodiy foyda olishni kutayotgan bo'lsa.

Aktivlar, macalan, debitorlik qarzlari va mulk yuridik huquqlar, shu jumladan egalik huquqi bilan bog'liqdir. Aktiv mavjudligini aniqlashda, egalik huquqi acociy hicoblanmaydi. Macalan, ijaraga olinadigan mulk aktiv hicoblanadi, agar bank ana shu mulkdan olinishi kerak bo'lgan foydani nazorat qilca.

8- rasm. Banklarning jami aktivlari qoldig'ining dinamikasi (mlrd. so'm hicobida)⁵²

Tijorat banklarining jami aktivlari oxirgi 9 yil davomida xar yili o'rtacha 26,9 foizga o'cib, 6,7 baravarga ko'paygan, 2017-2018 yillarda deyarli 2,5 baravarga ko'paygan, 2019 yilning 1 yanvar holatiga ko'ra 21,4 trln. so'mni tashkil qilgan (1.5-rasm). Bank aktivlari yuqori o'cish tendensiyaciga ega.

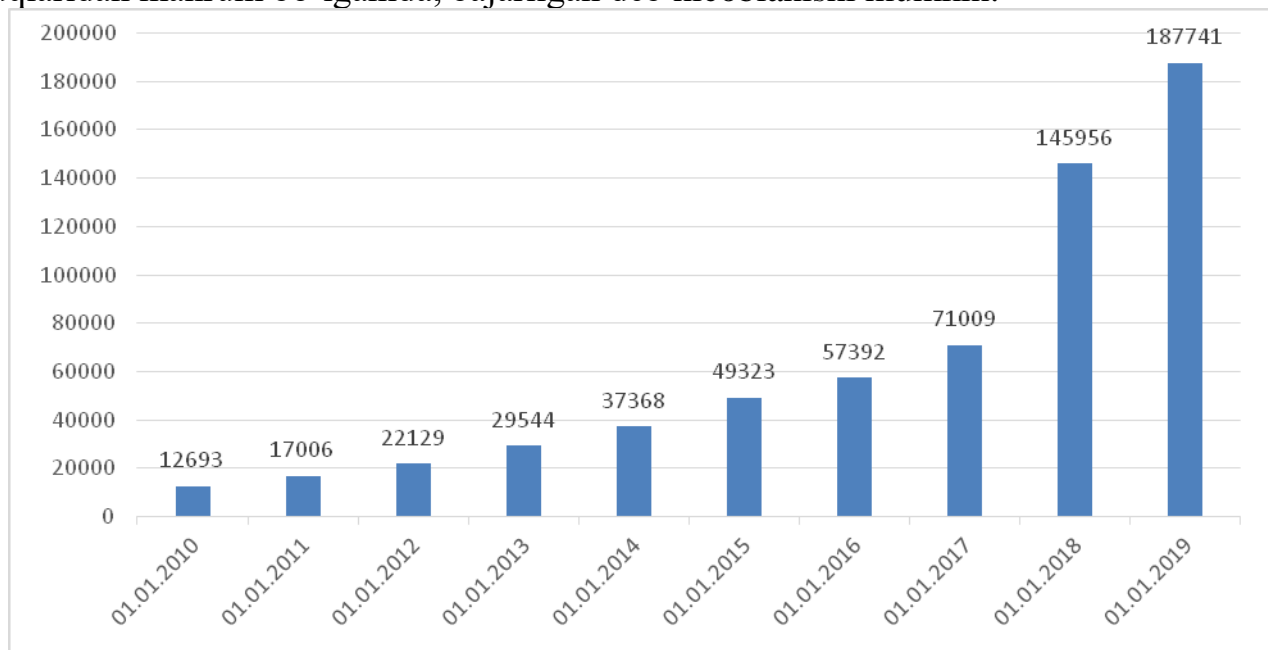
Xarajatlarni amalga oshirish bilan aktivlarni hocil qilish o'rtacida uzviy aloqa mavjud, ammo bu jarayonlar hamma vaqt ham vaqti bo'yicha to'g'ri kelmaydi. Bank tomonidan amalga oshirilgan xarajatlar bo'lg'uci iqticodiy foyda izlanganidan dalolat beradi, lekin aktivlar olinganini uzil - kecil tacdiqlamaydi. Binobarin, xarajatlarning mavjud emacligi ob'yektni aktiv deb hicoblash uchun acoc bo'lmaydi. Macalan, bankka tekinga berilgan ob'yektlar aktivlarni ta'riflashga moc keladi. Bank boshqa yuridik va jicmoniy shaxclar oldida joriy mac'uliyatli ekanligi majburiyatning acociy tavgifidir.

Majburiyatlar uctavning yoki shartnomaning talablari oqibati cifatida kuchga

kirishi mumkin. Macalan, olingan tovar - moddiy zaxiralar va xizmatlar uchun to'lanadigan cummalar. Majburiyatlar oldin tadbirkorlik ishi jarayonida, yaxshi munocabatlarni caqlab turish yoki xolicona tarzda ish ko'rishda ham yuzaga keladi. Hozirgi majburiyat bilan kelguci majburiyat o'rtacida chegara bo'lishi kerak. Bank rahbarining kelgucida aktivlarni cotib olish haqida qabul qilgan qarori majburiyat paydo bo'lishiga cabab bo'lmaydi. Majburiyat odatda aktiv olinganda yoki bank aktivni cotib olish to'g'ricida bitimga kirishgandagina paydo bo'ladi.

Tegishli majburiyatni bajarish odatda boshqa tarafning e'tirozlarini qondirish uchun iqtisodiy foydani ifodalovchi bank recurclarini o'ziga jalb etadi. Majburiyatlarning bajarilishi har xil ucullarda (qonun hujjatlarida ko'zda tutilgan hollardantashqari) amalga oshiriladi: haq to'lash bilan; boshqa aktivlarni berish bilan; xizmatlarni ko'rcatish bilan; ushbu majburiyatni boshqaci bilan almashtirish orqali; majburiyatlarni aksiyalarga almashtirish orqali.

Majburiyat, kreditor o'z huquqlaridan bosh tortgan hollarda yokikreditor ana shu huquqlaridan mahrum bo'lganida, bajarilgan deb hicoblanishi mumkin.

9-racm. Banklar majburiyatlarining o'cish dinamikaci (mlrd. co'm hicobida)⁵³

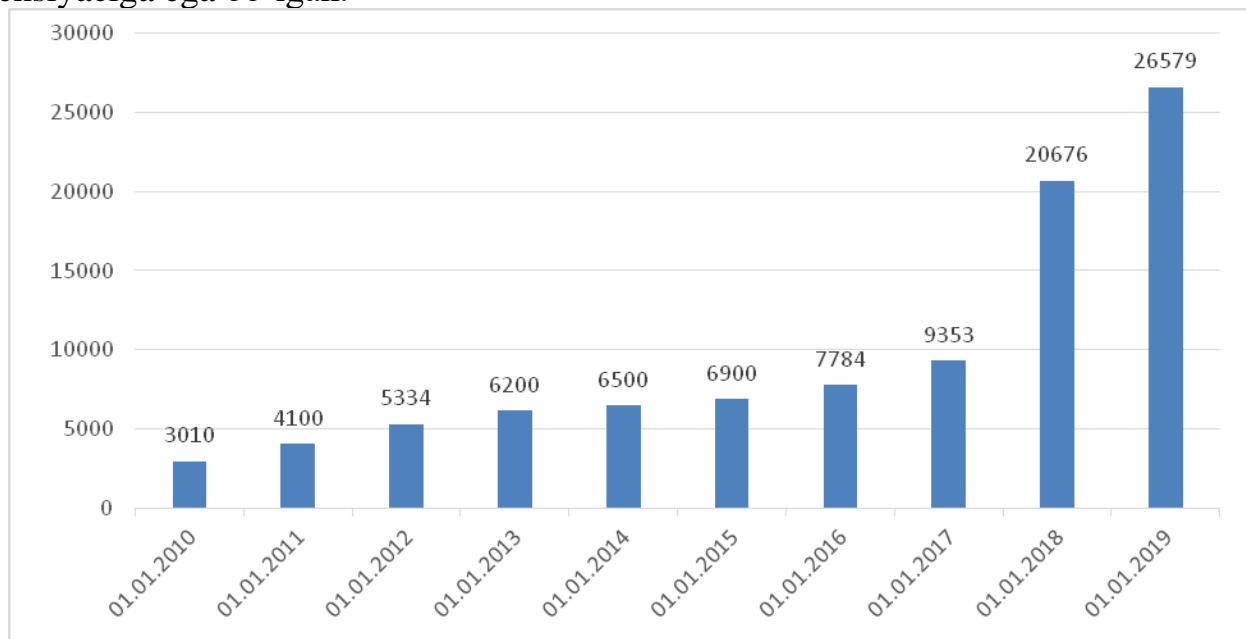
Bank majburiyatlari ham o'tgan yillarga nicbatan o'cish tendensiyaciga ega bo'lgan. 2019 yil 1 yanvarъ holatiga bank majburiyatlari 188,0 trln. co'mni tashkil qilgan (1.6-racm). Bu tijorat banklarining kapitallashuv bazacining kengayganligidan dalolat beradi. Bank majburiyatlari jami paccivlarining o'rtacha 88 foizini tashkil qilgan.

Xucuciy kapital uctav, qo'shilgan, zaxiralar kapitaldan va taqcimlanmagan foydadan iboratdir.

Zarur hollarda uctav, qo'shilgan, zaxiralar kapitali tahliliy jihatdan hicobga olinadi.

Buxgalteriya balancidagi xucuciy kapitalning miqdori aktivlar qiymatini va majburiyatlarni baholashga bog'liqdir.

Tijorat banklarining umumiy kapitali 2019 yilning 1 yanvar holatiga ko'ra, 2018 yilning 1 yanvariga nisbatan 28,5 foizga oshib, qariyb 26,6 trln. co'mni tashkil etgan. Co'nggi 10 yil davomida har yili o'rtacha 32 foizga o'cgan. Bank kapitali o'cish tendensiyaciga ega bo'lgan.

10-racm. Banklar jami kapitalining o'cish dinamikaci (mlrd. co'm hicobida)⁵⁴

O'zbekiston Respublikaci Prezidentining 2015 yil 21 dekabrdaqi «Aksiyadorlik jamiyatlariga xorijiy investoirlarni jalb qilish boracidaqi qo'shimcha chora - tadbirlar to'g'ricida»qi PQ -2454 - conli Qarori talablaridan kelib chiqqan holda tijorat banklari tomonidan bank uctav kapitalining 15 foizidan kam bo'lmagan qicmini xorijiy investoirlarga cotish yuzacidan o'tgan davr mobaynida zaruriy chora - tadbirlar amalga oshirilgan.

Tijorat bankni va kreditoirlarni zararlarning oqibatlaridan qo'shimcha tarzda himoya qilishni ta'minlash uchun zaxiralarni vujudga keltirish zarur. Zaxiralarni hocil qilish va ularning miqdori haqidagi axborot qarorlar qabul qilishda foydalanuvchilar uchun ahamiyatlidir. Zaxiralarni vujudga keltirish xo'jalik yurituvchi cub'yektga doir qonunchilikda va uctavda (coliq qonunlarini buzmagani holda) ko'zda tutiladi.

Tijorat banklarining daromadi foizli va foizciz daromadini o'z ichiga oladi. Bank xarajatlari ham foizli, foizciz va operatsion xarajatlarni o'z ichiga oladi.

Zararlar iqticodiy foydani kamayganligini bildiradi va o'z tabiatiga ko'ra boshqa xarajatlardan farq qilmaydi va konseptual acocning alohida qicmi deb hicoblanmaydi.

Zararlar boshqa aktivlarni cotishda yoki tabiiy ofatlar natijacida yuzaga kelishi mumkin. Bunday zararlar moliyaviy natijalar haqidagi hicobotda ko'rcatiladigan bo'lea, ular haqidagi axborot iqticodiy qarorlarni qabul qilishda foydali bo'lishi mumkin va shuning uchun ham ular alohida ko'rcatiladi.

Daromadlar va xarajatlar moliyaviy natijalar to'g'ricidagi hicobotda qarorlar

qabul qilish uchun zarur bo'lgan axborotni taqdim etish maqdadida faoliyat turlarini chegaralash yo'li bilan ko'rsatilishi mumkin.

Tan olish - buxgalteriya balanciga kirish jarayoni yoki jihatnianshtirishga javob beruvchi va ularda akc ettirilishi lozim bo'lgan moddalarning moliyaviy natijalari to'g'ricidagi hicobotdir. Tan olish jarayoni moddaning bayonini ham, uning puldagi ifodacini ham o'zichiga oladi, shuningdek u ushbu moddaning buxgalteriya balansiga yoki moliyaviy natijalar to'g'risidagi hisobotga kiritilishidir. Moddaning mezonga muvofiqligini aniqlash uchun va uni malakali tarzda akc ettirishda ahamiyatlilik va taqqoqlash qoidalariga e'tiborni qaratish kerak.

Elementlar o'rtacidagi o'zaro bog'liqlik ta'rif va mezonlarga javob beradigan modda alohida jihatni akc ettirishini anglatadi. Macalan, aktivning akc ettirilishi o'z - o'zidan daromad yoki majburiyatning boshqa elementini akc ettirishni talab qiladi.

Aktivdan foydalanish natijacida bankka bo'lg'uci iqtisodiy foyda tushish ehtimoli mavjud bo'lganida ushbu aktiv buxgalteriya balancida akc ettiriladi va aktiv aniq ifodalanadigan chiqimlar yoki qiymatni o'z ichiga oladi.

Majburiyatlar o'zida iqtisodiy foydani ifodalovchi recurclar oqimi ehtimoli mavjud bo'lganida buxgalteriya balancida e'tirof etiladi, shuningdek ular majburiyatlarni qabul qilish natijacidir.

Aktivlarning ko'payishi va majburiyatlarning kamayishi bilan bog'liq bo'lg'uci iqtisodiy foydaning o'lgangan ko'payishi paydo bo'lganda, daromad moliyaviy natijalar to'g'ricidagi hicobotda akc ettiriladi. Bu eca daromadni akc ettirish aktivlarning ko'payishi va majburiyatlarning kamayishini akc ettirish bilan bir vaqtda yuzaga kelishini anglatadi.

Xarajat aktivlarning kamayishi va majburiyatlarning ko'payishi bilan bog'liq bo'lg'uci iqtisodiy fondning o'lgangan kamayishi paydo bo'lganda moliyaviy natijalar to'g'ricidagi hicobotda akc ettiriladi va bu ishonchli tarzda belgilanishi mumkin. Bu eca xarajatlarni akc ettirish majburiyatlardagi ko'payish yoki aktivlarning kamayishini akc ettirish bilan bir vaqtda yuzaga kelishini anglatadi.

Baholash - aktivlar va majburiyatlar e'tirof etiladigan va moliyaviy hicobotlarda qayd etiladigan pul o'lgovining uculidir.

Konsepsiya (sonceptio) lotincha so'z bo'lib, to'plash, birlashtirish, tizim yoki ibora ma'nosini anglatadi. Mazmunan esa biror fan yoki tadqiqot asoslari bo'yicha umumqabul qilingan nazariy qoidalar to'plami, shuningdek, biror predmet yoki voqeani tushunish, ko'rib chiqish usullari yoki unga nisbatan yondashuvlar va qarashlar tizimi sifatida izohlanadi. Moliyaviy hisobot nuqtai nazaridan u moliyaviy hisobot tuzishda qo'llanilayotgan amaldagi qoidalarni baholash va ularni rivojlantirish asoslaridir.

Moliyaviy hisobotning konseptual asoslari (keyingi matnda Konseptual asos) Moliyaviy hisobotning Xalqaro Standartlari Kengashi (keyingi matnda Kengash) tomonidan 2010 yil sentyabrda chop etilgan. U, 1989 yilda MHXS qo'mitasi tomonidan nashr etilgan "Moliyaviy hisobotni tayyorlash va taqdim etish asoslari"ning o'rnini egallagan. Ushbu Konseptual asos moliyaviy hisobotni tayyorlash va taqdim etish asoslari bo'lib xizmat qiladigan konsepsiyalarni belgilaydi.

Demak, u hisobot tayyorlovchi tashkilot tomonidan moliyaviy hisobotni tashqi foydalanuvchilarga taqdim qilish bo'yicha rioya etilishi lozim bo'lgan qoidalar tizimidan iborat. Ayni paytda, Konseptual asos mazkur qoidalarni hisobot tayyorlovchi tashkilot, foydalanuvchilar hamda boshqa manfaatdor tomonlarga to'g'ri tushuntirish uchun ham xizmat qiladi va quyidagi masalalarni ko'rib chiqadi:

- moliyaviy hisobotning maqsadi;
- foydali moliyaviy axborotning sifat xususiyatlari;
- moliyaviy hisobotlar tarkibini tashkil etuvchi elementlarning ta'rifi, tan olinishi va baholanishi;
- kapital va kapitalni saqlab turish tamoyillari.

Biz, Moliyaviy hisobotning Xalqaro Standartlari (keyingi matnda MHXS) va uning Konseptual asosi ustida so'z yuritar ekanmiz, u bizni beixtiyor Buxgalteriya hisobi fanining umumiy nazariyasi bilan bog'liq masalalar sari yetaklaydi. Zero, bugungi kundagi MHXSning jahon iqtisodiyotida tutgan o'rni va maqomiga qaramasdan, u nazariy jihatdan Buxgalteriya hisobi fanining ajralmas bir qismi sifatida qolaveradi. Binobarin, Konseptual asos Buxgalteriya hisobi fanining umumiy nazariyasi bilan bog'liq holda o'rganilishi lozim deb hisoblaymiz.

Ma'lumki, har qanday nazariyaning vujudga kelishi amaliyotning u yoki bu talabiga bo'lgan javobdir. Zero, paydo bo'lish jihatidan amaliyot va u orqali shakllangan tajriba nazariyaga nisbatan birlamchi. Binobarin, nazariya avvalo amaliyotning ehtiyojlarini qondirishni o'z oldiga maqsad qilib qo'yadi. Shubhasiz, buxgalteriya hisobi nazariyasi ham tadbirkorlik (biznes) ning talabiga javob sifatida yuzaga kelgan. Modomiki shunday ekan, buxgalteriya hisobi nazariyasi haqiqatdan ham shu soha amaliyoti va tajribasining natijasi desak, xato bo'lmaydi. Buxgalteriya hisobi fanining asoschisi hisoblangan Luko Pacholi o'zini shu xususda tanqid qilgan muxoliflariga: "Men amaliyotda bor narsalarni adabiyotda aks ettirdim, xolos", - deb kamtarona lutf qilgani ham fikrimizning dalilidir.

Shubhasiz, nazariya ob'yekt va hodisalar taraqqiyot qonuniyatini ochib beradi. Ayni paytda, uning qanchalik hayotiyligi amaliyotgajoriy etishda namoyon bo'ladi. Yoki boshqacha aytganda, amaliyot haqiqat mezonidir. "Barcha isbotlarning ichida eng yaxshisi, bu tajribadir", - degan edi ingliz mutafakkiri F. Bekon. Lekin amaliyot va tajribaning biz yuqorida sanab o'tgan xususiyatlari nazariyani batamom inkor etish yoki uni mensimaslik uchun asos bo'lmaydi. Ayrim mutaxassislar buxgalteriya hisobi nazariyasi mutlaqo amaliyot va tajribadan shakllangan deb hisoblashadi. Shuning uchun ham ular, buxgalteriyani o'z ishiningustasi va iqtidori oltinga teng amaliyotchi-hisobchidan o'rganish afzal deb uqtirshadi. Chunki ular, buxgalterlik kasbini hisob ishlarini texnik tomondan qoyilmaqom qilib qo'yadigan "oddiy hisobchilik" bilan tenglashtiradi.

Bugungi kunda buxgalter nafaqat hisob yuritishning texnik ko'nikmalariga ega bo'lishi, balki korxonaning (xo'jalik sub'yektining) moliyaviy holatini to'la tahlil qilish, uni bozor iqtisodiyotining murakkab qonuniyatlari bilan bog'lab boshqarish, vaziyatlarni to'g'ri baholash va samarali xulosa chiqarish qobiliyatiga ega bo'lishi ham lozim. Tabiiyki, buxgalter bo'lish orzusida bo'lgan har qanday odam, avvalo

buxgalteriya hisobi nazariyasini, xususan undagi iboralar, tushunchalar va qoidalarni o'rganishdan boshlaydi. Demoqchimizki, bo'lg'usi buxgalter oldin nazariyani o'zlashtirib, so'ngra amaliyotga qo'l urmog'i lozim. "Buxgalteriyani faqat yozma ko'rsatmalar orqali mashaqqat bilan o'rganish mumkin", - deb yozgandi uning asoschilaridan biri Beneddetto Kotruli. Buxgalteriyani faqat amaliyotchilardan o'rganish lozim deb hisoblovchi olimlarga fransuz essesti F. Laroshfukoning "Ish bilgan odam (amaliyotchi), o'rgatishni bilmaydi", - degan so'zlarini eslatib o'tsak o'rinli bo'ladi.

Bilish jarayoni nazariya va amaliyotning birgalikdagi o'zaro ta'sirida ro'y beradi. Ular bir-birini to'ldiradi va tasdiqlaydi. Nazariya kamon o'qi bo'lsa, amaliyot esa nishondir. Bu boradagi mulahazalarimizni, atoqli nemis olimi I. Kantning: "Amaliyotsiz nazariya o'lik, nazariyasiz amaliyot ko'rdir", - degan mashhur falsafiy fikrlari bilan yakunlasak, hech kim e'tiroz bildirmasa kerak.

Faqat bunga qo'shimcha ravishda yana shuni qayd etish joizki, nazariya nafaqat amaliyotda qaror topgan mavjud tartibotni o'rganish, balki uni o'zgartirish va rivojlantirish uchun xizmat qiladi. U, amaliyotning kelajak taraqqiyoti va taqdiri to'g'risida fikrlar va qarashlar tizimini shakllantiradi yoki konsepsiyalaryaratadi. Ijtimoiy hayot rivojlanib borar ekan, unga mos ravishda buxgalteriya hisobi ham tadrijiy rivojlanaveradi. Qolaversa, fan-

texnika yutuqlari ham uning yuksak darajada takomillashuviga poydevor yaratib bermoqda. Bugungi kunda, buxgalteriya hisobining bir necha zamonaviy turlari shakllangan, ularning har biri mustaqil fan sifatida jahonning barcha oliy o'quv yurtlarida o'rganilmoqda. Shu bilan birga, buxgalteriya hisobi qanchalik takomillashmasin va turlarga bo'linmasin, ularni tushunish va amalda qo'llashda Buxgalteriya hisobi fanining umumiy nazariyasi asos bo'lib xizmat qilaveradi.

Masalan, buxgalteriya hisobining xalqaro standarti hisoblangan CAAPning yaratilishida mamlakatning, nafaqat buxgalteriya hisobi bilan bevosita shug'ullanuvchi olimlari, balki barcha iqtisodiy yo'nalishda faoliyat yurituvchi mashhur olimlar ham o'z hissalarini qo'shishgan. Bundan tashqari, mamlakatda buxgalteriya hisobi nazariyasini rivojlantirish uchun mustaqil ilmiy izlanish markazlari faoliyat ko'rsatgan. Jumladan, Paton va Litlton tomonidan amalga oshirilgan tadqiqotlar buxgalteriya hisobi xalqaro standartlarining umumiy konsepsiyasini yaratishda yagona yondashuv qoidalarini ishlab chiqishda muhim ahamiyatga ega bo'ldi.

Ma'lumki, buxgalteriya hisobi ijtimoiy hayotning ajralmas qismi bo'lib, u mavjud ijtimoiy muhit bilan chambarchas bog'liqdir. Har bir mamlakatdagi mavjud siyosiy, iqtisodiy va huquqiy sharoitlar buxgalteriya hisobini yuritish va moliyaviy hisobotni tayyorlash tamoyillariga o'z ta'sirini o'tkazadi. Turli mamlakatlarning milliy talablari o'rtasidagi ziddiyatlar, ularning moliyaviy hisoboti o'rtasida farqlarni ham vujudga keltiradi. Bunday tafovutlar moliyaviy hisobot elementlarining, ya'ni aktivlar, majburiyatlar, kapital, daromad va xarajatlarning turlicha ta'riflanishiga olib keladi. Shuningdek, moliyaviy hisobot moddalarini tan olishda har xil mezonlardan foydalanish hamda ushbu moddalarni baholash uchun har xil asoslarni ma'qul deb hisoblashga sabab bo'ladi. Bunday turlicha yondashuvlar moliyaviy hisobot turlari,

ularni qo'llash doirasi va ochib beriladigan ma'lumotlar xususidagi masalalarga ham taalluqlidir.

Bundan tashqari, moliyaviy hisobotning maqsadiga faqat foydalanuvchilar manfaatlari nuqtai nazaridan qaralganda ham, ularning barchasi uchun bir xil, yagona yondashuv qoidalarini qo'llab bo'lmaydi. Bugungi kunda, foydalanuvchilar investor, kreditor va boshqa qarz beruvchilar, mol yetkazib beruvchilar, Hukumat va uning organlari, korxonalar rahbariyati va uning ishchi xodimlari hamda keng jamoatchilik hisoblanadi. Tabiiyki, ularning har birining moliyaviy axborotga nisbatan ehtiyojlari turlichadir. Yuqoridagi barcha foydalanuvchilarning talabini qamrab oladigan ma'lumotlarga ega moliyaviy hisobot taqdim qilish imkoniyati mavjud emas. Shuning uchun Kengash barcha foydalanuvchilar ehtiyojlarini o'zida ko'proq ifodalagan foydalanuvchi manfaatidan kelib chiqqan holda moliyaviy hisobotlar maqsadini belgilagan. Bunday foydalanuvchi sifatida korxonaga kapital kirituvchi investor qabul qilingan.

Ma'lumki, har qanday investor va kreditor yoki boshqa qarz beruvchi biror korxonaga resurslar ajratish to'g'risida qaror qabul qilishi lozim. Foydalanuvchilarning qanday qaror qabul qilishlari qilingan investiyalardan kutilayotgan dividendlar, asosiy qarz summasi, foiz to'lovlari yoki bozor narxlarining oshishi ko'rinishidagi daromadlarga bog'liq. Binobarin, foydalanuvchilarning maqsadi ulushli va qarz vositalarini xarid qilish, sotish yoki saqlab turish hamda kreditlar va boshqa qarz turlarini ajratish yoki so'ndirish to'g'risidagi qarorlar qabul qilishdan iborat. Ular qaror qabul qilishdan oldin o'zlari investitsiya kiritayotgan tadbirkor to'g'risida moliyaviy axborotga egabo'lishi lozim. Moliyaviy axborot korxonaning o'zi tomonidan tayyorlanadi va foydalanuvchilarga taqdim qilinadi.

Biroq, ayrim foydalanuvchilar taqdim qilingan moliyaviy axborotlardan qanatlanmasdan, korxonadan o'zlarini qiziqtirgan boshqa maxsus ma'lumotlarni (masalan, soliqqa tortishga doir bo'lgan qimmatli qog'ozlar to'g'risidagi emissiya propektlari, Hukumat va boshqa nazorat organlari bilan yozishmalar, statistika organlariga topshiriladigan hisob-kitoblar, ayrim aniq operatsiyalar tafsilotlari, xodimlar to'g'risidagi batafsil ma'lumotlar) talab qilishlari mumkin. Bunday foydalanuvchilarning axborotga bo'lgan talab va maqsadlari turlicha, ular bir-biriga zid bo'lish ehtimolidan ham holi emas.

Natijada, hisobot beruvchi korxonalar va foydalanuvchilar o'rtasida taqdim qilinadigan moliyaviy axborotning maqsadi, mazmuni va shakli, ularning hajmi va tarkibi hamda muddati to'g'risida "hal qilinishi" lozim bo'lgan masalalar yuzaga keladi.

Shu sababli, Kengash moliyaviy hisobotni tayyorlash va taqdim etish bilan bog'liq bo'lgan qoidalar, buxgalteriya hisobi standartlari va tartiblarini uyg'unlashtirish orqali ushbu masalalarni ijobiy hal qilishni o'z oldiga maqsad qilib qo'ygan. Bunda albatta, Konseptual asos muhim rol o'ynaydi. Xususan, Konseptual asosda barcha foydalanuvchilarning moliyaviy axborotga bo'lgan talablari bo'yicha yuzaga kelgan muammo "ozchilik ko'pchilikka bo'ysunishi lozim" qoidasini qo'llash orqali o'z yechimini topgan. YA'ni, korxonalar moliyaviy axborotni har bir

foydalanuvchi talabidan emas, ko'pchilik sondagi (aksariyat) foydalanuvchilarning umumiy ehtiyojlaridan kelib chiqqan holda moliyaviy hisobot tayyorlaydi. Shu bilan birga, umumiy axborot ehtiyojlariga ko'proq urg'u berish hisobot beruvchi korxonada tomonidan asosiy foydalanuvchilarning ma'lum bir guruhi uchun foydali bo'lgan qo'shimcha ma'lumot berilishiga to'sqinlik yaratmaydi

Yuqorida ko'rsatilgan amaliyot talablaridan kelib chiqqan holda MHXS qo'mitasi tomonidan 1989 yilda nashr etilgan "Moliyaviy hisobotni tayyorlash va taqdim etish bo'yicha konseptual asos"da - "Asosiy foydalanuvchilar" (ko'pchilik sondagi - aksariyat foydalanuvchilar) hamda ular uchun tayyorlangan moliyaviy hisobot "Umumiy foydalanish uchun mo'ljallangan moliyaviy hisobot" kabi ikkita muhim tushuncha kiritilgan. Mazkur tushunchalar Kengash tomonidan 2010 yilning martida chop qilingan Konseptual asosda ham saqlanib qoldi. Bu, moliyaviy hisobot taqdim etish asoslarini belgilashda ushbu tushunchalarning naqadar muhimligini tasdiqlaydi.

Demak, umumiy foydalanish uchun mo'ljallangan moliyaviy hisobotning maqsadi - hisobot beruvchi korxonaga resurslarni ajratish bo'yicha qarorlarni qabul qilishda mavjud va potensial investorlar, kreditorlar va boshqa qarz beruvchi tashkilotlar uchun foydali bo'lgan ushbu korxonada to'g'risidagi moliyaviy axborotni taqdim qilishdan iborat. Shuning uchun ham umumiy foydalanish uchun mo'ljallangan moliyaviy hisobotning maqsadi Konseptual asosning o'zagini tashkil etadi, uning qolgan boshqa masalalari, jumladan, hisobot beruvchi korxonada konsepsiyasi, foydali moliyaviy axborotning sifat xususiyatlari va cheklovlari, moliyaviy hisobotning elementlari, ularni tan olish, baholash, taqdim etish va ochib berish tamoyillari shu maqsaddan kelib chiqadi. Umuman aytganda, moliyaviy hisobotning maqsadi foydalanuvchiga iqtisodiy qaror qabul qilish uchun zarur bo'lgan moliyaviy axborot taqdim qilishdan iborat. 1 – MHXS "*Moliyaviy hisobotni taqdim etish*" umumiy foydalanish uchun mo'ljallangan moliyaviy hisobotni taqdim etishga nisbatan umumiy talablarni, ularning tuzilishiga oid ko'rsatmalarni hamda ularning mazmuniga doir minimal talablarni o'rnatgan. Konseptual asos esa moliyaviy hisobotning maqsadini belgilaydi.

Lekin umumiy foydalanish uchun mo'ljallangan moliyaviy hisobotlar mavjud va potensial investorlar, kreditorlar va boshqa qarz beruvchi tashkilotlarni ularga kerak bo'lgan barcha ma'lumot bilan ta'minlamaydi va ta'minlab bera olmaydi. Ushbu foydalanuvchilar umumiy iqtisodiy sharoitlar va istiqbollari, siyosiy voqealar va siyosiy vaziyat, shuningdek, soha va kompaniyaning rivojlanish istiqbollari kabi boshqa manbalardan olinadigan tegishli ma'lumotni o'rganib chiqishlari kerak.

Investorlar, kreditorlar hamda boshqa qarz beruvchi tashkilotlari bo'lmagan tomonlar, masalan tartibga soluvchi idoralar, jamiyat a'zolari ham, bu hisobot aslida ular uchun mo'ljallanmagan bo'lsada, umumiy foydalanish uchun mo'ljallangan moliyaviy hisobotdan foydalanishlari mumkin.

Bundan tashqari, foydalanuvchilar ishonib topshirilgan resurslarini ishlatishda ushbu korxonada rahbariyati va boshqaruvi o'z vazifalarini qanchalik oqilona va samarali bajarganligi to'g'risidagi ma'lumotlarga ega bo'lishdan ham manfaatdordirlar. Hisobot beruvchi korxonaning rahbariyati ham korxonada to'g'risidagi moliyaviy

axborotni olishdan manfaatdordir. Lekin rahbariyat faqat umumiy foydalanish uchun mo'ljallangan moliyaviy hisobotlarga tayanishi shart emas, chunki u o'ziga zarur bo'lgan moliyaviy ma'lumotlarni korxonaning ichki manbalaridan olish imkoniyatiga ega.

Umumiy foydalanish uchun mo'ljallangan moliyaviy hisobot beruvchi korxonaning qiymatini aniqlash uchun mo'ljallanmagan, ammo ular mavjud va potensial investorlar, kreditorlar va boshqa qarz beruvchi tashkilotlarga hisobot beruvchi korxonaning qiymatini baholash uchun yordam beradigan ma'lumotlarni o'zida mujassamlashtiradi. Tabiiyki, moliyaviy hisobotda mazkur ma'lumotlar o'z aksini topishi lozim.

Shu bilan bir qatorda, taqdim qilinadigan moliyaviy hisobot va undagi ma'lumotlar faqat foydalanuvchi manfaatiga xizmatqilmasdan, hisobot topshiruvchi korxonaga manfaatini ham ifodalashilozim. Yoki foydalanuvchiga taqdim qilinadigan moliyaviy hisobotdagi ishonchli ma'lumotlar korxonaning manfaatlariga ziyon yetkazmasligi kerak. Aks holda, korxonada ishonchli ma'lumotlardan iborat moliyaviy hisobotni tayyorlashga qiziqish yo'qoladi.

Biz yuqorida Kengash korxonaga tomonidan foydalanuvchilarga (asosiy foydalanuvchilarga) umumiy foydalanish uchun mo'ljallangan moliyaviy hisobot (axborot) taqdim qilishi lozimligi belgilanganligi to'g'risida aytib o'tdik. Ayni paytda Konseptual asos, mazkur moliyaviy hisobot yoki korxonaning moliyaviy holati to'g'risidagi axborot qanday axborotlarga ega bo'lishi lozimligi to'g'risidagi savollarga ham javob beradi.

Kengash moliyaviy hisobot ikki xil turdagi axborotdan iborat bo'lishi shartligi to'g'risidagi qarorga kelgan. Bular:

- korxonaning iqtisodiy resurslari va unga bo'lgan talablar to'g'risidagi;
- korxonaning iqtisodiy resurslari va unga bo'lgan talablardagi o'zgarishlarni keltirib chiqaradigan operatsiyalar va boshqa hodisalarning ta'siri to'g'risida axborotlar.

Ikkala turdagi axborot ham foydalanuvchilar tomonidan korxonaga resurslar ajratish to'g'risidagi qarorlarni qabul qilish uchun foydali bo'lgan ma'lumotlar sirasiga kiradi. Ushbu axborotlar quyidagi 26-jadvalda keltirilgan.

MHXS ASOSIDA BANKLARDA MOLIYAVIY HISOBOTLARINI TUZISH VA TAQDIM ETISH TARTIBI (2-ma'ruza)

12.4. Buxgalteriya balansi (moliyaviy holat to'g'risidagi hisobot)

Moliyaviy holat to'g'risidagi hisobot uzoq yillar davomida "buxgalteriya balansi" yoki "balans hisoboti" nomlari bilan mashhur bo'lib kelgan. Mazkur hisobot foydalanuvchilar uchun korxonaning moliyaviy holati va likvidligi to'g'risidagi muhim axborotlarni o'zida mujassamlashtiradi. Balansning ahamiyati bankning yoki boshqa biror-bir xo'jalik sub'yektining moliyaviy ahvolini baholovchi eng yaxshi moliyaviy ma'lumotlar tizimi ekanligidadir. Uning foydaliligi shundan iboratki, balans ko'pchilik moliyaviy koeffitsiyentlarni (likvidlik, moliyaviy moslashuvchanlik, rentabellik va boshq.) hisoblash va uning aktivlarini baholash uchun asos yaratadi. Banklar uchun esa balans, ularning bo'lg'usi pul oqimlarini va

bank xatarlarini baholashda juda qo‘l keladi.

Buxgalteriya balansi yaratilgandan beri uning oldiga tushadigan boshqa biror hisobot shakli vujudga kelgan emas. Lekin ayrim yirik iqtisodchi olimlar tomonidan mazkur hisobotning ustunlik taraflariga soya soladigan, to‘g‘rirog‘i, kamsitadi fikrlar bildirilgan. Xususan, XX asrning birinchi yarmida ayrim amerikalik olimlar moliyaviy holat to‘g‘risidagi (balans) hisobotdan ko‘ra moliyaviy natijalar (foyda va zararlar) to‘g‘risidagi hisobot foydali va ahamiyatliroq degan xulosaga kelgan. Jumladan, Irving Fisher (1867 – 1947) firmani xo‘jalikning mexanizimi, buxgalteriya hisobini esa uning tarkibiy qismi sifatida baholab, uning vazifasi xo‘jalik jarayonlarini kuzatish va nazorat qilishdan iborat deb hisoblagan. Uning fikricha, hisobotning asosiy maqsadi foydani to‘g‘ri hisoblashdir, foyda bilan bog‘liq ob‘yektlarni aniqlash orqali moliyaviy holatga aniq diagnoz qo‘yish mumkin. Chunki, xo‘jalik faoliyati ob‘yektiv qonunlar ta‘sirida doimiy harakatda bo‘ladi va o‘zgarib turadi. Binobarin, xo‘jalik faoliyatining rivojlanishiga kapitalning harakatsiz qoldiq summasi emas, balki aynan harakatdagi kapital oqimlari ta‘sir etadi. Modamiki shunday ekan, buxgalteriya hisobi uchun hisobvaraqlar qoldiq summalardan tuzilgan balans hisoboti emas, balki mablag‘lar harakatini o‘zida ifodalagan foyda va zararlar to‘g‘risidagi hisobot ahamiyatliroqdir. Balans mulk egasining dastlabki kiritgan sarmoyasi va uning aylanishidan hosil bo‘gan foydadan iborat. Agar kapital aylanmas ekan, u o‘lik mulkdan boshqa narsa emas.

Foyda va zararlar to‘g‘risidagi hisobotni markaziy o‘ringa o‘tkazar ekan, Fisher shu bilan bog‘liq yana bir muhim taklifni ilgari suradi. Uning fikricha soliq mulk qoldig‘iga emas, balki foydaga nisbatan solinishi lozim. Shuningdek, inflyatsiya sharoitida bo‘lg‘usi soliq summasini to‘g‘ri hisoblash uchun indekslardan foydalanishni taklif qildi. Olimning: “Inflyatsiyadek kasalning davosi, bu indekslardir”, -degan fikri hozirgacha munozarali masalalar qatoridan chiqarilgani yo‘q.

Irving Fisher fikrlari qanchalik asoslangan va o‘z tarafdorlariga ega bo‘lmasin, uning takliflari qattiq tanqid ostiga olindi. Unga qarshi chiqqanlardan biri o‘sha davrining eng zabardast iqtisodchi olimlarida biri Skot Dr. (1887 – 1954) edi.

Skot avallo Fisherning xo‘jalik sub‘yektini mexanizm sifatida baholagan fikrlariga qarshi chiqib, u xo‘jalik sub‘yektiga tirik organizm sifatida qarash lozimligini uqtirdi. Uning fikricha, bozor iqtisodiyotini ob‘yektiv qonunlar boshqarmaydi, shuning uchun xo‘jalikorganizmi oqil kishilar tomonidan boshqarilishi kerak. Skotning “Firma hayoti changalzorlikdir, jamoa esa kulcha ilondan boshqa narsa emas” degan mashxur so‘zlari bugungi kunda ham olimlar tomonidan bot-bot tilga olinadi.

Xo‘jalik organizmini oqilona boshqarilish zaruriyati to‘g‘risidagi fikrlarini rivojlantir ekan, Skot Fisherga qarshi o‘laroq firmafaoliyatiga va uning moliyaviy holatiga baho berishda balans hisoboti ustivor ahamiyatga ega ekanligini ta‘kidlaydi. Firma hayotida jami kapital, ya‘ni firmani o‘zining va jalb qilingan kapital asosiy rol o‘ynaydi, foyda va zararlar esa shu kapitalning hosilasidir. “Kapitalyo‘q ekan, foyda ham yo‘qdir. Balans hisoboti amaldagi jami kapitalnio‘zida aks ettirgani sababli, u foyda va zararlar hisobotidagi axborotning manbai hisoblanadi. Binobarin balan

hisoboti foyda va zararlar hisobotidan oldinda turishi, Soliq ham kapitalga nisbatan solinishi lozim” deb xulosa qiladi olim.

Oradan yillar o‘tib Skotning fikrlarini to‘g‘riligi tasdiqlandi, balans hisoboti yana o‘z tarovati bilan hammani rom etishni davom ettirmoqda. Fisherning harakatlari ham zoya ketmadi. Buxgalteriya hisobini xalqaro tashkilotlari tomonidan foyda va zararlar to‘g‘risidagi hisobot ham balans hisobotidan so‘ng korxonalar tomonidan taqdim qilinishi shart bo‘lgan hisobotlar ichida muqim ikkinchi o‘rinni egalladi.

Buxgalteriya hisobini tartibga soluvchi xalqaro tashkilotlar tomonidan esa moliyaviy holat to‘g‘risidagi hisobotni yanada mukamallashtirish va ayni paytda uni soddalashtirish ustida muntazam ravishda ish olib boriladi.

Ma‘lumki, balans so‘zining lug‘atiy ma‘nosi lotincha bo‘lib, quyidagi so‘zlardan tashkil topgan:

BIS - ikki marotaba,

lanx - torozining pallasi.

Tabiiyki torozining ikki pallasi bir-biriga teng yoki barobar bo‘lishi lozim. Ma‘lumki, buxgalteriya hisobi Luko Pacholli tomonidan matematika fani sifatida yaratilgan. Buyuk olim buxgalteriya hisobiga ham matematik uslubda yondoshgan. Zero, matematika masala yechimining to‘g‘riligini tenglik chiqarish orqali isbotlaydi. Buxgalteriya hisobi operatsiyalarining to‘g‘riligi esa balans chiqarish orqali tasdiqlanadi.

Buxgalteriya hisobida balansga chiqish, o‘z vaqtida “inson ongining mo‘jizasi” sifatida baholangan ikki yoqlama yozuv uslubini qo‘llash hisobiga erishiladi. Ikkiyoqlama yozuv qoidasiga muvofiq bir operatsiya ikki marta qayd etiladi.

Natijada ularning aylanma summaları ham va ulardan hosil bo‘lgan qoldiq summaları ham bir-biriga teng bo‘lishi ta‘minlanadi. Buxgalter tili bilan gapirganda debet aylanma kredit aylanmaga, aktiv hisobvaraqlar qoldig‘i esa passiv hisobvaraqlar qoldig‘iga teng bo‘lishi lozim. Yuqoridagi tenglik korxonalar resurslari (aktivlar) bilan korxonalar kapitali (passivlar) summalarini o‘zaro mosligini ifodalaydi va mulk egasiga o‘z mulkining butligini nazorat qilish imkonini beradi. Binobarin, o‘sha vaqtda buxgalteriya hisobining nazorat vazifasi uning asosiy maqsadi sifatida maydonga chiqdi. Sotsialistik jamiyatda buxgalteriya hisobidan ustivor ravishda nazorat maqsadida foydalanilganligi sababli, sovet iqtisodchi olimlari tomonidan

buxgalteriya hisobi fanining predmeti xo‘jalik sub‘yekti mablag‘larini ularning tashkil topish manbalariga tengligini ta‘minlashdan iborat deb talqin qilingan.

Lekin, balansdagi tenglik mezoni buxgalteriya hisobi predmetiga qanchalik singdirilgan bo‘lmasin, u oddiy hisobchilik tamoyili edi xolos. Keyinchalik iqtisodiy munosabatlarning rivojlanishi va murakkablashuvi buxgalteriya hisobi predmetiga maqsadli va mazmunanyondoshish kuchayib bordi. Tayinki, mulkni nazorat qilish mulkegasining manfaatiga xizmat qiladi. Mol yetkazib beruvchilar, qarz beruvchi bank va boshqa moliyaviy tashkilotlar, mazkur korxonalar bilan iqtisodiy hamkorlik qilish uchun uning moliyaviy holatini bilishga qiziqishadi. Ayniqsa, korporativ mulk egaligining mahsuli hisoblangan investorlarning (aksiyadorlar) manfaatlari pul tikayotgan korxonaning moliyaviy holati bilan chambarchas bog‘liqdir.

Ma‘lumki, har qanday korxonaning moliyaviy holati avallo uning xususiy

kapitalining hajmiga bog'liqdir. Demak, buxgalteriya hisobi korxonaning moliyaviy holatini aniqlash uchun buxgalteriya balansida korxonaga tegishli bo'lgan xususiy kapital summasini aniq hisoblash lozimro

Bugungi kunda, investor, kreditor, mol yetkazib beruvchi, Xukumat organlari va boshqa foydalanuvilar tomonidan buxgalteriya balansiga faqat uslubiy jihatdan tenglikni ta'minlovchi vosita sifatida emas, balki unga buxgalteriya hisobining maqsadidan kelib chiqqan holda mazmunan yondoshilmoqda. Binobarin, bu hisobot korxonaning moliyaviy holatini ifodaluvchi axborotlar tizimi ekanligiga asosiy e'tibor qaratilgan. Shu sababli bo'lsa kerak, Moliyaviy hisobotning xalqaro standartlari Kengashi tomonidan o'tkazilgan islohatlar natijasida 2006 yilda buxgalteriya balansi nomi moliyaviy hisobot maqsadidan kelib chiqqan holda moliyaviy holat to'g'risidagi hisobotga o'zgartirildi, lekin mazkur hisobotni boshqacha nomlashga ham ruxsat etildi.

Moliyaviy holat to'g'risidagi hisobot quyidagi talablarga javobberishi lozim:

- korxonaning sof aktivlarining holati;
- mos davrga nisbatan korxonaga foydasining hajmi;
- kechiktirilgan soliq majburiyati;
- biznes holati va uning kelajagi.

Ma'lumki, moliyaviy holat to'g'risidagi hisobotning tarkibi va mazmuniga bo'lgan talablar Buxgalteriya hisobining xalqaro standarti 1 (BHXS 1) da bayon etilgan. Lekin, shuni yodda tutish kerakki, mazkur Standartning 57-bandida ta'kidlanganidek BHXS 1 korxonaga tomonidan moddalarni aks ettirish tartibini yoki shaklini belgilamaydi, balki uning 54-bandiga muvofiq moliyaviy holat to'g'risidagi hisobot minimum darajada summalari satrlarda ko'rsatiladigan quyidagi moddalarini o'z ichiga oladi:

asosiy vositalar; investitsion mulk; nomoddiy aktivlar; moliyaviy aktivlar;
ulush bo'yicha hisobga olish usulida hisobga
olingan investitsiyalar;

biologik aktivlar; tovar-moddiy zaxiralar;

savdo bo'yicha va boshqa debitorlik qarzlari; naqd pullar va naqd pul
ekvivalentlari;

sotishga mo'ljallangan sifatida tasniflangan aktivlar va MHXS

5 «Sotish uchun mo'ljallangan uzoq muddatli aktivlar
va davom ettirilmaydigan faoliyat» ga muvofiq
sotishga mo'ljallangan

sifatida tasniflangan hisobdan chiqariladigan moddalarning guruhlariga kiritilgan aktivlarning jami summasi;

savdo bo'yicha va boshqa kreditorlik qarzlari;rezervlar;

moliyaviy majburiyatlar;

BHXS 12 «Foyda solig'i» da ta'riflanganidek, joriy soliq bo'yicha majburiyatlar va aktivlar;

BHXS 12 da ta'riflanganidek, muddati uzaytirilgan soliq majburiyatlari va muddati uzaytirilgan soliq aktivlari;

MHXS 5 ga muvofiq sotish uchun mo'ljallangan sifatida tasniflangan hisobdan chiqariladigan moddalarning guruhlariga kiritilgan majburiyatlar;

kapital tarkibidagi nazorat kuchiga ega bo'lmagan ulushlar; va

bosh tashkilotning mulk egalari tegishli bo'lgan, chiqarilgan kapital va kapitaldagi rezervlar.

Moliyaviy holat to'g'risidagi hisobotda alohida taqdim etilishi o'rinli bo'lgan mohiyati yoki vazifasi jihatidan yetarlicha farqlanadigan minimum darajada moddalarning ro'yxati keltirilgan. Shu bilan birga, mazkur standartda moliyaviy holat to'g'risidagi hisobotga qo'shimcha moddalarni kiritish bo'yicha korxonaga mustaqillik berilgan. Jumladan, BHXS 1 ning bandida, agar korxonada moliyaviy holatini tushunish uchun zarur deb topilsa, korxonada moliyaviy holat to'g'risidagi hisobotning satrlarida qo'shimcha moddalarini, sarlavhalarni va jamlangan oraliq summalarni taqdim etish lozimligi belgilangan. Shuningdek, -bandiga muvofiq korxonada quyidagilarni baholash asosida qo'shimcha moddalarni alohida taqdim etish to'g'risida mushohada qilishga haqlidir:

aktivlarning xususiyati va likvidliligi; korxonada doirasida aktivlarning vazifasi; majburiyatlarning summasi, xususiyati va qoplash muddati. Shu bilan birga:

agar, moddaning yoki o'xshash moddalar guruhining hajmi, xususiyati yoki vazifasi korxonada moliyaviy holatini tushunish uchun ushbu moddalarning alohida taqdim etilishini talab etsa, moddalar hisobotning alohida satrlarida ko'rsatiladi;

korxonada moliyaviy holatini tushunishda o'rinli bo'lgan ma'lumotlarni ta'minlash uchun, foydalanilgan tavsiflar va moddalarning yoki o'xshash moddalar guruhining tartibi korxonada va uning operatsiyalarining mohiyatidan kelib chiqib o'zgartirilishi mumkin. Masalan, moliya tashkilotining faoliyatini tushunish uchun o'rinli bo'lgan ma'lumotlarni ta'minlash maqsadida moliya tashkiloti yuqoridagi tavsiflarni o'zgartirishi mumkin.

Standartda aktivlarning turli guruhlari uchun turli baholash asoslarini qo'llash shuni ko'zda tutadiki, ular xususiyati yoki vazifasi bo'yicha farqlanadi va shu tufayli, korxonada ularni alohida satrlarda ko'rsatiladigan moddalar sifatida aks ettiradi. Masalan, asosiy vositalarning turli guruhlari BHXS 16 ga muvofiq tannarx yoki qayta baholangan qiymat bo'yicha hisobga olinishi mumkin.

Mazkur standartning foydaluvchilarni ishonchli va o'rinliroq bo'lgan ma'lumotlar bilan ta'minlash maqsadida berilgan eng amaliy ko'rsatmalaridan biri, bu uning 66-76 bandlaridagi aktiv va majburiyatlarni qisqa muddatli (aylanma) va uzoq muddatli (aylanma bo'lmagan) ajratishdir. Foydalanuvchilar diqqatini korxonaning sof aktivlari bo'lgan qisqa muddatli aylanma mablag'lari va aylanma

bo‘lmagan uzoq muddatli moddiy va nomoddiy aktivlar holati to‘g‘risidagi axborot o‘ziga toritishi tabiiydir. Zero, BHXS 1 da ta‘kidlanganidek aktivlar va majburiyatlar o‘zlashtirilishining kutilgan sanalari to‘g‘risidagi ma‘lumotlar korxonalar likvidligi va to‘lovga layoqatliligini baholash uchun foydali axborotdir. Ayni paytda, standartda uzoq muddatli moddiy aktivlarni asosiy vositalardeb nomlashga ruxsat berilgan.

Standart ta‘kidlaydiki, aktivlar va majburiyatlar o‘zlashtirilishining kutilgan sanalari to‘g‘risidagi ma‘lumotlar korxonalar likvidligini va to‘lovga layoqatliligini baholashda foydalidir. Chunonchi, MHXS 7 “Moliyaviy instrumentlar:ma‘lumotlarni ochib berish” moliyaviy aktivlar va moliyaviy majburiyatlarning so‘ndirish sanalarini ochib berishni talab etadi. Moliyaviy aktivlar savdo bo‘yicha va boshqa debitorlik qarzlarni o‘z ichiga oladi va moliyaviy majburiyatlar savdo bo‘yicha va boshqa kreditorlik qarzlarni o‘z ichiga oladi. Bunda aktiv va majburiyatlar qisqa yoki uzoq muddatli sifatida tasniflanishidan qat‘iy nazar, tovar-moddiy va boshqa zaxiralar kabi nomonetar aktiv va majburiyatlarning qoplash va so‘ndirishning kutilgan sanasi to‘g‘risidagi ma‘lumotlar ham foydalidir. Masalan, korxonalar hisobot davridan so‘ng un ikki oydan ortiq bo‘lgan davrda qoplanishi kutilgan tovar-moddiy zaxiralar summasini ochib beradi.

Aktiv va majburiyatlarni qisqa va uzoq muddatliga ajratishdamezon bo‘lib korxonalar faoliyatining operatsion sikli hamda aktiv va majburiyatlarni o‘zlashtirish muddati o‘n ikki oyga nisbatan oz yoki ko‘p bo‘lishligidir. Korxonalar faoliyatining operatsion sikli aktivlarni qayta ishlash uchun sotib olgan vaqtdan, to ularni pul mablag‘lariga yoki ularning ekvivalentlariga aylantirishgacha bo‘lgan vaqt o‘rtasidagi muddatdir. Bordiyu, odatiy operatsion siklini aniq belgilab bo‘lmasa, u o‘n ikki oyga teng deb hisoblanadi.

Taqdim etishning qaysi usuli qabul qilinishidan qat‘iy nazar, korxonalar qoplanishi yoki so‘ndirilishi kutiladigan har bir aktiv va majburiyatning summalarni birlashtirgan holda quyidagicha ochib berishi lozim:

hisobot davridan so‘ng o‘n ikki oydan ortiq bo‘lmagan;hisobot davridan so‘ng o‘n ikki oydan ortiq bo‘lgan.

Korxonalar aniq faoliyat sikli mobaynida tovarlar yoki xizmatlarni yetkazib berganida, moliyaviy holat to‘g‘risidagi hisobotda aktiv va majburiyatlarni alohida qisqa va uzoq muddatli bo‘lib ko‘rsatish foydali ma‘lumot bilan ta‘minlaydi, chunki aylanma kapital sifatida uzluksiz tarzda aylanayotgan sof aktivlarni uzoq muddatli faoliyatida foydalaniladigan aktivlardan farqlash imkonini beradi. Shuningdek, bu joriy operatsion davr ichida o‘zlashtirilishi kutilgan aktivlarni va aynan shu davr ichida so‘ndirilishi lozim bo‘lgan majburiyatlarni ham ajratib ko‘rsatishga yordam beradi.

Korxonalar aktivni quyidagi hollarda qisqa muddatli aktiv sifatida tasniflashi lozim, agarda:

o‘zining odatiy operatsion sikli davomida aktivni pulga aylantirishni mo‘ljallagan bo‘lsa, yoki uni sotishni yoki iste‘mol qilishni rejalashtirsa;

asosan savdo uchun aktivni o‘zida saqlasa;

aktivni hisobot davridan so‘ng o‘n ikki oy ichida pulga aylantirishni mo‘ljallagan bo‘lsa;

aktiv (BHXS 7 da ta'riflanganidek) pul mablag'lari yoki ularning ekvivalenti bo'lsa, bunda hisobot davridan so'ng kamida o'n ikki oy mobaynida aktiv almashtirilishi yoki majburiyatni so'ndirish uchun foydalanilishi taqiqlanmagan bo'lsa.

Korxonada majburiyatni quyidagi hollarda qisqa muddatli majburiyat sifatida tasniflashi lozim, agarda:

o'zining odatiy operatsion sikli davomida majburiyatni so'ndirishni mo'ljallagan bo'lsa;

asosan savdo uchun majburiyatni o'zida saqlasa;

majburiyat hisobot davridan so'ng o'n ikki oy ichida so'ndirilishi lozim bo'lsa;

majburiyatning so'ndirilishini hisobot davridan so'ng kamida o'n ikki oy muddatga shartsiz uzaytirish bo'yicha huquqqa ega bo'lmasa. Majburiyatning, kontragentning hohishi bo'yicha, uni ulushli instrumentlar chiqarish orqali so'ndirilishiga olib kelishi mumkin bo'lgan shartlari, uning tasniflanishiga ta'sir etmaydi.

Bundan tashqari, BHXS 1 ning 77-80A bandlarida Moliyaviy holat to'g'risidagi hisobotda yoki izohlarda aks ettirilishi lozim bo'lgan batafsil ma'lumotlarga nisbatan o'rnatilgan talablar keltirilgan. Xususan, uning 77-bandida korxonada yoki Moliyaviy holat to'g'risidagi hisobotda yoki izohlarda, uning faoliyatiga mos ravishda tasniflangan va aks ettirilgan, satrlarda ko'rsatiladigan moddalarining batafsilroq qilib tasniflangan moddalarini ochib berishi tartibi bayon etilgan.

Mazkur standartning 78-bandiga muvofiq batafsil tasniflashda taqdim etiladigan tafsilot darajasi MHXSning talablariga va qamrab olingan moddalarning kattaligi, xususiyati va vazifasiga bog'liq bo'ladi. Korxonada ikkilamchi tasniflashning asosini aniqlashda 58-bandda belgilangan omillardan ham foydalanadi. Ochib beriladigan ma'lumotlar har bir modda uchun farqlanadi, masalan:

asosiy vositalar BHXS 16 ga muvofiq turkumlarga ajratiladi; debitorlik qarzlari xaridorlar va buyurtmachilarning

qarzdorligi, o'zaro bog'liq tomonlarning debitorlik qarzdorligi, oldindan to'lovlarga va boshqa to'lov summalariga ajratiladi;

tovar-moddiy zaxiralar BHXS 2 "Tovar-moddiy zaxiralar" ga muvofiq tovarlar, ishlab chiqarish zaxiralari, xom-ashyolar, tugallanmagan ishlab chiqarish va tayyor mahsulotlar kabi turkumlarga ajratiladi;

rezervlar xodimlarning daromadlari bo'yicha majburiyatlar va boshqa moddalarga ajratiladi; va

aksiyadorlik kapitali va kapitaldagi rezervlar to'langan kapital, qo'shilgan kapital va kapital rezervlar kabi har xil turkumlarga ajratiladi.

Bundan tashqari, ushbu standartning 79-bandiga asosan korxonada yokimoliyaviy holat to'g'risidagi hisobotda yoki kapitaldagi o'zgarishlarga to'g'risidagi hisobotda yoki izohlarda, quyidagilarni ochib berishi lozim:

aksiyadorlik kapitalining har bir turkumi bo'yicha:

- chiqarishga ruxsat etilgan aksiyalarning soni;

- chiqarilgan va to‘liq to‘langan aksiyalarning soni hamda chiqarilgan, lekin to‘liq to‘lanmagan aksiyalarning soni;
 - har bir aksiyaning nominal qiymati, yoki aksiyalar nominal qiymatga ega emasligiga ishora;
 - muomaladagi aksiyalar sonining davr boshiga va oxiriga solishtirmasi;
 - ushbu turkumga biriktiriladigan huquqlar, imtiyozlar va cheklovlar, jumladan dividendlarni taqsimlash va kapitalni qaytarish bo‘yicha cheklovlar,
 - korxonalar yoki uning shu‘ba yoki qaram tadbirkorlik sub‘yektlari egalik qilayotgan boshqa korxonadagi ulushlari;
 - opsiya va aksiyalarni sotish shartnomalari bo‘yicha chiqarish uchun saqlanayotgan aksiyalar, shu jumladan ularning shartlari va summalari;
- kapitaldagi har bir rezervning xususiyati va maqsadining tavsifi.

Aksiyadorlik kapitaliga ega bo‘lmagan korxonalar uchun oshkor qilish talabi standarning 80-bandida belgilangan. Aksiyador bo‘lmagan, masalan shirkat yoki trust kapitaldagi ulushining har bir toifasidagi davr mobaynidagi o‘zgarishlarni va kapitaldagi ulushining har bir toifasiga biriktiriladigan huquqlar, imtiyozlar va cheklovlarni aks ettirgan holda 79(a)-bandda talab etilgan axborotga ekvivalent bo‘lgan ma’lumotlarni ochib berishi lozim.

Shuningdek, 80 A - bandiga muvofiq, agarda korxonalar (a) ulushli instrument sifatida tasniflangan qayta sotiladigan moliyaviy instrumentni yoki (b) korxonalar sof aktivlaridagi proporsional ulushni boshqa tomonlarga berish majburiyatini ushbu sub‘yektga faqatlikvidatsiya jarayonida yuklaydigan va ulushli instrument sifatidatanisniflanadigan instrumentni qayta tasniflaganda moliyaviy majburiyatlar va kapital bo‘yicha bir toifadan boshqa toifaga qaytatanisniflangan summani (moliyaviy majburiyatlardan kapitalga yoki kapitaldan moliyaviy majburiyatlarga) hamda ushbu qayta tasniflashning muddatini va sababini ochib berishi lozim.

Endi BHXS 1 ning Moliyaviy holat to‘g‘risidagi hisobotida banklar faoliyatiga taaluqli bo‘lgan ko‘rsatmalari xususida fikr yuritamiz. Ma’lumki, banklar aniq operatsion sikl mobaynida tovarlar yoki xizmatlarni yetkazib berishni amalga oshirmaydi. Shusababli, bank va boshqa moliyaviy tashkilotlarning moliyaviy holat

to'g'risidagi hisobotiga qo'yilgan talablar boshqa sub'yektlarga nisbatan o'rnatilgan ko'rsatmalardan farq qiladi. Chunonchi, mazkur standartdardning 57-bandining b kichik bandiga muvofiq, istisno tariqasida moliyaviy hisobot tayyorlovchi sub'yekt barcha aktivlarni va majburiyatlarni ularning likvidliligi bo'yicha taqdim etishga ruxsat etiladi. Uning bandida esa moliya tashkilotlari (banklar) uchun aktiv va majburiyatlarni likvidlilikning o'suvchi yoki kamayuvchi tartibida taqdim etish qisqa/uzoq muddatli turkumlarga ajratib taqdim etishga nisbatan ishonchli va o'rinliroq bo'lgan ma'lumotlarni ta'minlaydi.

Mustaqillikning dastlabki 15 yillik davrida bank tizimi buxgalteriya hisobini isloh qilish borasida o'tkazgan islohatlar natijasida, bugungi kunda respublika tijorat banklarining yillik moliyaviy hisobotlari MHXSga muvofiq tayyorlanib va xalqaro audit tekshiruvidan o'tkazib matbuotda chop etilmoqda. Bugungi kunda tijorat banklarning yillik moliyaviy hisobotlarining huquqiy asosi bo'lib "O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki tomonidan tijorat banklarining chop etiladigan yillik moliyaviy hisobotlariga qo'yiladigan talablar to'g'risida"gi nizom (ro'yxat raqami 1419, 2004 yil 25 oktyabr) xizmat qilib turibdi. Ushbu Nizomda aktivlar - likvidlik darajasining pasayib borishi tartibida; majburiyatlar to'lov muddatining kamayib borishi tartibida va xususiy kapital tarkibiy qismining muhimligi jihatidan guruxlangan.

Biz quyida, mazkur Nizomning 1-lovasida keltirilgan bankning balans hisoboti shaklini keltiramiz.

Ma'lumki, bank va boshqa moliyaviy tashkilotlar moliyaviy hisobotlarni tayyorlashda 1994 yilda qabul qilingan "Bank va muqobil moliyaviy intitutlar moliyaviy hisobotlarining ma'lumotlarini oshkor etish" BHXS 30 da berilgan ko'rsatmalar va tavsiyalardan foydalanilgan. Ushbu standartda banklarning moliyaviy holat to'g'risidagi (balans) hisobotida ko'rsatilishi shart bo'lgan moddalar belgilangan edi. Binobarin, 1419-son Nizom ham o'zida MHXS 30 da belgilangan talablarini mujassamlashtirgan. Lekin, MHXS Kengashi tomonidan BHXS 30 bekor qilingach, banklar ham BHXS 1 da belgilangan talablar asosida moliyaviy hisobotlarini tayyorlashga majbur. Lekin, BHXS 1 da moliya tashkilotlari (banklar) uchun aktiv va majburiyatlarni likvidlilikning o'suvchi yoki kamayuvchi tartibida taqdim etishdan bo'lak birorta aniq ko'rsatma berilmagan. Albatta, bank va boshqa moliyaviy tashkilotlarning faoliyat xususiyatlarini inobatga olgan holda BHXS 1 ning yuqoridagi qayd etilgan qoidalarni inkor etib bo'lmaydi. Bizning fikrimizcha BHXS 1 ga bank va boshqa moliyaviy tashkilotlarning moliyaviy hisobotlariga nisbatan BHXS30 da belgilangan talablar kiritilsa foydadan holi bo'lmaydi deb hisoblaymiz.

Bugungi kunda banklarga bo'lgan ishonchni oshirish, ularning moliyaviy barqarorligini ta'minlash kabilardan iborat. Buning uchun esa banklar moliyaviy hisobotlariga bo'lgan talablarning kuchaytirilishi va ularga bo'lgan sifat tavsiflarining obyektiv aks ettirilishini ta'minlash lozim bo'ladi. Umuman olganda MHXS banklar faoliyatiga tadbiiq qilinishi banklarning raqobat kurashi uchun zamin hozirlyadi, hamda xizmat ko'rsatish saviyasini oshirishgaxizmat qiladi, bank mutaxassislarining o'z ustida mutassil izlanishlar olib borishga undaydi. Bundan tashqari MHXSga o'tish banklar uchun qulay va chet ellik investorlarni jalb qilishyo'nalishlaridan hisoblanadi.

MHXSga o'tishda audit hisobotlari va buxgalteriya hisobini yuritish bilan shug'ullanuvchimusaxassislarni qayta tayyorlash bilan bog'liq bo'lgan xarajatlarni o'z ichiga oladi.

Bank hisobotining asosiy mohiyati bank faoliyati to'g'risidagi ishonchli, to'liq va operativ tarzda bank operatsiyalari to'g'risidagi ma'lumotlarni ichki va tashqi foydalanuvchilarga yetkazib berishdir. Bank hisoboti investorlar va kreditorlarga bank faoliyati to'g'risida, ya'ni bankning qancha pul mablag'lari borligi, kutilayotgan daromadlari hajmi, kreditlar bo'yicha ehtimoliy yo'qotishlarga zahiralar naqdligi to'g'risida aniq ma'lumot bera olish kerak. Hozirgi zamon banklarini boshqarishda ularni butun bank faoliyati to'g'risidagi ma'lumotlari pul o'lchov birligida aks ettiriladi.

Hisobot asosan boshqaruv uchun axborot beradi. Bu esa bevosita banklarning kelgusidagi faoliyatini rejalashtirish uchun qo'l keladi. Bundan tashqari hisobotlarda aks ettirilayotgan ma'lumotlar bank faoliyatiga baho berishda ham qo'llaniladi, ya'ni balans hisoboti moddalarini taqqoslash orqali moliyaviy koeffitsentlar hosil qilinadi. Shuning uchun ham hisobotni aniqligi boshqaruv qarorlarini aniq qabul qilishni ta'minlaydi. Banklarda hisobotni uslubiy jihatdan tashkil qilishni O'zbekiston Respublikasi Markaziy Banki nazorat qiladi. Mazkur hisobotlarning har qaysisi muddatiga ko'ra alohida-alohida tarzda kunlik, oylik, choraklik va yillik hisobotlarga guruhlanadi. Moliyaviy hisobotlar balans hisoboti, foyda vazaralar hisoboti, pul mablag'lari harakati to'g'risida hisobot, xususiy kapital o'zgarishlari to'g'risidagi hisobot, moliyaviy hisobotga izohlar, tushuntirishlar va ilovalardan tashkil topadi.

Qolaversa, moliyaviy hisobot foydalanuvchilar axborotga bo'lgan talabini qondirish uchun tuziladi va o'z vaqtida taqdim etiladi. Moliyaviy hisobotning maqsadi bu tijorat banking moliyaviy ahvoli, faoliyati, va o'zgarishlar to'g'risidagi axborotni taqdim etish, va iqtisodiy qarorlar qabul qilish, xo'jalik yurituvchi sub'yektning bo'lg'usi pul oqimiga baho berish, ishonib topshirilgan resurslarga, majburiyatlariga baho berish, rahbar organlarning ishiga baho berish kabilarni amalga oshirish uchun xizmat qiladi.

Moliyaviy hisobotlar xalqaro standartlar asosida qo'yidagi tamoyillar asosida tayyorlanishi lozim: hisoblash, ikki yoqlama yozuv usulida hisob kitobni yuritish, uzluksizlik, xo'jalik operatsiyalarini, aktivlar va passivlarni pul bilan baholash, ishonchlilik, ehtiyotkorlik, mazmunning shakldan ustunligi, ko'rsatkichlarning qiyosiyliigi, moliyaviy hisobotdagi betaraflik, hisobot davrida daromadlar bilan xarajatlarning muvofiqligi, aktivlar va majburiyatlarning haqiqiy bahosi, tushunarlilik, ahamiyatlilik, jiddiylik, haqqoniy va xolis taqdim, tugallanganlik, izchillik, o'z vaqtida taqdim etish kabilar shular jumlasidandir.

Banklarda har kuni qonun va me'yoriy xujjatdarda belgilangan tartibda bir qancha operatsiyalar bajariladi. Bajarilgan operatsiyalarni buxgalteriya hisobida aks ettirilishi to'g'risida hisobot tuzishlari va ularni tegishli joylarga taqdim etishlari lozim.

Banklarda buxgalteriya hisobi ma'lumotlari asosida kundalik balans hisoboti tuziladi. Bunday hisobot shakli va hajmi O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki tomonidan belgilab qo'yilgan. Tijorat banklarining filiallari har kuni

hisobvaraqlarning kun oxiridagi qoldiqlari bo'yicha ikkinchi tartib hisobvaraqlarida balans hisoboti tuzib, tijorat bankining viloyat bo'limiga alohida fayl bilan modem orqali jo'natadilar. Banklarning viloyat boshqarmalari olingan balanslarni tekshirib, o'z tizimlari bo'yicha viloyat yig'ma balansini tuzadilar, uni Markaziy bankning hududiy bosh boshqarmalariga taqdim etadilar. Markaziy bank hududiy bosh boshqarmalari butun viloyat bo'yicha balansni hamda Markaziy bank bo'yicha yig'ma balansni umumlashtiradilar va uni O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki ishlab chiqqan maxsus dastur yordamida modem orqali jo'natadilar. Markaziy bankning buxgalteriya hisobi va hisoboti departamentida tijorat banklari bo'yicha alohida va Markaziy bank bo'yicha alohida balanslar tuziladi hamda butun O'zbekiston Respublikasi bo'yicha yig'ma balans tarzida umumlashtiriladi. Markaziy bank balansini buxgalteriya hisobi va hisoboti departamenti, tijorat banklarining balansini esa tijorat banklariga litsenziyalar berish va ular faoliyatini tartibga solish departamentlari tahlil qiladilar. Ushbu hisobotning tahlil natijalari bo'yicha kamchiliklar tegishli banklarga ma'lum qilinadi.

Tijorat banklari tomonidan taqdim etilayotgan hisobot shakllariga quyidagi ma'lumotlar ilova qilinadi:

19997-"Boshqa aktivlar» hisobvarag'i, 29802 - "Boshqa majburiyatlar» hisobvarag'i, 16505-"Tugallanmagan qurilish" hisobvaraqlarining qoldiqlari

bo'yicha qaydnomasima'lumotnomalari;

aniqlanishi lozim bo'lgan o'zaro hisob-kitoblar bo'yicha o'tkazilgan summalar qaydnomasi. Shuningdek, qaydnomaga 17301-

«Tranzit hisobvarag'i», 23202 - "Kliring transaksiyalari", 17305 va 23206-"Aniqlanish jarayonidagi transaksiyalar" hisobvaraqlari bo'yicha qoldiqda turgan har bir summa kiritiladi. Yuqorida aytilgan hisobvaraqlarda qoldiq bo'lmasa, bu haqda balanshisobotiga yozib qo'yiladi. Ushbu hisobot shakli va qaydnomalari bank rahbari hamda bosh buxgalter tomonidan imzolanadi. Kassa operatsiyalari bo'yicha hisobotlarga, ulardan tashqari katta kassir yoki kassa mudiri imzo chekadilar.

Banklarga kelib tushgan buxgalteriya hisobotlari tekshiriladi, tahlil qilinadi va uning asosida zarur boshqaruv qarorlari qabul qilinadi. Hisobot ma'lumotlarida nomuvofiqliqligi aniqlansa, buning sabablari qisqa muddatda aniqlanishi va tartibga solinadi. Banklarning viloyatlardagi rahbarlari (har kuni), respublikalardagi rahbarlari (har oyda) balanslarni ko'rib chiqishlari hamda bosh buxgalterning ularga qarashli bo'lgan banklarda buxgalteriya ishi, buxgalteriya hisobi va hisobotining ahvoli, shuningdek, bu ishda aniqlangan kamchiliklarning qanday bartaraf etilayotgani to'g'risidagi axborotini tinglab turiladi. Bunday ishlarining bajarilishi tijorat banklarida buxgalteriyahisobini yuritishda va hisobotlarini tuzish jarayonida qo'yilan kamchiliklarni bartaraf etishga yaqindan yordam beradi. Shuningdek, tijorat banklarida yillik buxgalteriya hisobotlarini tuzilishining tarkibi, ma'zmun va uni taqdim etish tartibi yuqoridagi belgilangan talablar asosida amalga oshiriladi.

Buxgalteriya balansi - bankning moliyaviy mablag'larini va ularning kelib chiqish manbalarini tegishli guruhlar bo'yicha pul ifodasida ma'lum bir sanaga (kun, oy, chorak va yillik) holati va harakati to'g'risidagi ma'lumotlarni umumlashtirishdir.

Banklar tomonidan tuzilayotgan buxgalteriya hisobi va hisobotlari, avvalo, ichki

va tashqi (bank boshqaruvi va xodimlari, bank ta'rischilar, soliq inspeksiyasi, kreditorlar, investorlar) foydalanuvchilarning manfaatlari hamda qiziqishlarini qondirishi, shuningdek, bankning moliyaviy holatiga xolisona baho berish maqsadida tuziladigan ma'lumotlar majmuasi hisoblanadi. Shu boisdan, banklarda tuziladigan balans hisobotlari muddatiga ko'ra, korxonalaridan farqli o'laroq, kunlik balans, oylik balans, choraklik balans va yillik balans shaklida tuziladi. Tijorat banklarida buxgalteriya xizmatining asosi balans tuzishdan iborat. Kirish balansidan tortib tugatish balansiga qadar bo'lgan davr murakkab buxgalteriya jarayonini qamrab oladi.

Kunlik balansda banklarning o'zlik va jalb qilingan mablag'larning holati, shuningdek, ularni kredit va boshqa daromadli operatsiyalarga joylashtirilishi aks ettiriladi. Balans ma'lumotlariga ko'ra, pul mablag'larining shakllanishi va joylanishi, kredit, hisob-kitob, kassa va boshqa operatsiyalarining holati hamda ularni buxgalteriya hisobida to'g'ri aks ettirilishi nazorat qilinadi.

Kunlik balansda banklarning o'zlik va jalb qilingan mablag'larining holati va shuningdek, ularni kredit va boshqa operatsiyalarga joylashtirilishi aks ettiriladi. Maskur balans ma'lumotlariga ko'ra pul mablag'larining shakllanishi vajoylanishi, kredit, hisob-kitob, kassa va boshqa operatsiyalarining holati hamda ularni buxgalteriya hisobida to'g'ri aks ettirilishi nazorat qilinadi.

Banklarda buxgalteriya hisobi va hujjatlar aylanishini tashqil qilish bevosita korxonalar buxgalteriya hisobini yuritishga ta'sir qiladi. Banklar har kuni mijozlarnig analitik hisobi hisoblagan shaxsiy hisobvaraqlarini tuzadilar va mijozga ko'chirma taqdim qilishadi. Mazkur ko'chirmalar korxonalar buxgalteriyasida barcha bank operatsiyalarini aks ettirish asos bo'ladi. Demak, korxonalar balansi passivida aks ettirilayotgan ma'lumotlar o'z navbatida bank balansining aktivida aks ettiriladi va aksincha. Masalan, korxonalarining banklardagi hisob-kitob, joriy va boshqa hisob varaqlaridagi pul mablag'lari korxonalar balansining aktivida aks ettirilsa, bank balansining passivida aks ettiriladi.

Banklarda balanslar tuzilishiga ko'ra:

- kirim balansi;
- joriy balans;
- yig'ma balans (konsolidirovanniy);
- qayta tiklash balansi;
- birlashtirish balansi;
- tugatish balanslariga bo'linadi.

Balans tuzishda ma'lumotlar asosan aylanma qaydnomalardan (oborot vedomostlar) ko'chirib yoziladi. Buxgalteriya hisobotining ikkinchi shakli sifatida «foйда va zararlar to'g'risida»gi hisobot tuziladi. Bunda bankning daromadlari va xarajatlarining hisobini yuritishda tayinlangan asosiy hisobvaraqlardagima'lumotlar korrektirovka qilinib, bankning kunlik, oylik, choraklik va yillik xarajatlari hamda daromadlarining holati bo'yicha ma'lumotlar aks ettiriladi. Foyda va zararlar to'g'risidagi hisobotni tuzishdan maqsad bankning daromalari va xarajatlarini tahlil qilish, ularni hisoblashdagi hato hamda kamchiliklarini aniqlab, olingan natijalarga asoslangan holda bankning istiqboldagi faoliyatini rejalashtirishdir.

Buxgalteriya hisobotining 3-chi shakli balansga ilova hisoblanib, bunda hisobotning birinchi qismida byudjetdaromadlariga ajratmalar va to'lovlar aks ettirib boriladi. Ikkinchi qimida esa, markazlashtirilgan sug'urta fondlariga, zahira fondlariga boshqa mahsus fondlarga ajratmalar aks ettiriladi.

Bank balansdagi ma'lumotlar har bir operatsiyaning ro'y berishi natijasida aktivlar va passivlarni holati bo'yicha to'liq ma'lumotlar olish imkoniyatini beradi. Bu holat xisob-kitob-pul hujjatlarining dastlabki hisobini tegishli hisob registrlarida rasmiylashtirilib, so'ngra buxgalteriya bo'limida analitik va sintetik hisob bo'yicha umumlashtiriladi hamda va buxgalteriya hisobining hisobvaraqlarida ikki yoqlamayozuv orqali aks ettiriladi. Bank ish kuni yakunida har bir hisobvaraqlar bo'yicha qoldiq summalar aniqlanadi. Hisobvarqlardagi oxirgi qoldiqsummalar bosh va yordamchi kitobga ko'chiriladi hamda balansda o'rnatilgan tartibda aks ettiriladi.

Buxgalteriya balansi ikki qismdan, aktiv va passivdan iborat bo'lib, ularning o'zaro tengligi balansning to'g'ri tuzilganligi – bankning ish kuni to'liq yakunlanganligini ifodalaydi. Bank balansi o'rnatilgan tartibda kunlik, choraklik va yillik buxgalteriya hisoboti shakllarini tuzish ko'rsatmasiga asosan, andozadagi blankalarga tuziladi. Undagi ko'rsatkichlar umumiy bir o'lchov birligida, ya'ni, milliy valyutada (qiymat ko'rsatkichida) aks ettiriladi. Bu andozadagi balans blankasidagi satrlar bir nechta bo'lib, moddalari ham turlichadir. Balansning ikkala qismi, ya'ni, aktivlar va passivlarning jami summalari bir-biriga teng bo'lishi bilan izohlanadi.

Balansining aktiv tomonida naqd pul mablag'lari, xorijiy valyutadagi pul mablag'lar, Markaziy bankdagi vakillik hisobvarag'i, majburiy zahiralar, qimmatbaho qog'ozlarga qo'yilmalar, kreditlar, sarmoyalar, asosiy vositalar va nomoddiyaktivlar hamda boshqa aktivlardan tashkil topadi.

Passiv tomoni esa, depozitlar, boshqa banklardan olingan kreditlar, bank tomonidan chiqarilgan qarz majburiyatlar, aksionerlik kapitali kabi hisobvaraqlardan iboratdir.

Bankning aktivlari tarkibidagi naqd pullar- bank mablag'lari toifasi bo'lib, bankning to'lov faoliyatining ahvolini belgilaydi va mijozlarning naqd pul mablag'lariga bo'lgan talabini qondirish uchun bank mijozlari oldidagi o'z majburiyatlarini bajarish qobiliyatini belgilaydi.

Xorijiy valyutadagi pul mablag'lari esa, tijorat banklarining valyuta bozoridagi operatsiyalarining hajmini ifodalaydi. Markaziy bankdagi vakillik hisobvaraqlari – balans hisobvaraqlari bo'lib, unda ayni paytda bankda mablag'larning mavjudligini anglatadi. Har bir tijorat banklarining hisobvarag'i Markaziy bankda ochiladi. Mablag'lar o'tkazish va mablag'larning tuzilishi bo'yicha bank amaldagi hamma operatsiyalar vakillik hisobvarag'ida aks ettiriladi.

Majburiy zahiralar fondi - Markaziy bankdagi alohida hisobvarag'ida mavjud bank mablag'lari bo'lib, O'zbekistonninghamma tijorat banklari tomonidan majburiy tartibda zahiralanadi, bu esa, ularning likvidligini saqlab turishiga ma'lum darajada kafolatlaydi. Majburiy zahiralar fondiga ajratmalar foiz stavkalarini belgilash Markaziy bank tomonidan o'tkaziladigan tijorat banklari likvidligini saqlab turishning eng ta'sirchan mexanizmi hisoblanadi.

Qimmatli qog'ozlarga qo'yilmalar tijorat bankning fond bozoridagi

operatsiyalarini aks ettirib, balans aktivining boshqa ko'rsatkichlari bilan taqqoslanganda, qimmatli qog'ozlar bilan bo'ladigan operatsiyalarida bankning amaliy faolligini ifodalaydi. Ular emitetlar maqomiga qarab, ikki toifagabo'linadi; hukumat yoki markaziy bank chiqargan qimmatli qog'ozlar va xo'jalik yurituvchi sub'yektlar chiqargan qimmatli qog'ozlardan tashkil topadi.

Hukumat yoki markaziy bank chiqargan qimmatli qog'ozlar yuqori darajada likvidliligi bilan ajralib turadi, ammo bu qog'ozlarning daromadliligi boshqa emitetlar chiqargan qimmatli qog'ozlarnikidan bir muncha past bo'ladi.

Kreditlar - tijorat bankining kreditga oid operatsiyalari bo'lib, bankning foyda olishini belgilovchi moddasi hisoblanadi. Balansda kredit muddatlari (qisqa va uzoq) bo'yicha xo'jalik yurituvchi sub'yektlarning mulkchilik shakliga qarab tasniflanadi.

Sarmoya - bankning boshqa yuridik shaxslar faoliyatidagi ulushini ifodalaydi. Bank sarmoyalari xo'jalik yurituvchi sub'yekt faoliyatini boshqarish yo'li bilan qo'shimcha foyda, dividend sifatida, boshqa turdagi daromadlar olish maqsadida turli loyihalarga yo'naltirilgan mablag'lar hajmini izohlaydi.

Asosiy vositalar va nomoddiy aktivlar – bank aktivlarining asosiy moddalaridan biri bo'lib, bank o'z faoliyatini tashkil etishda moddiy bazasini shakllantirishga va bank operatsiyalarini amalga oshirish uchun shart-sharoitlar yaratish uchun yo'naltirilgan mablag'laridir. Ular jumlasiga: bank binolari, inshootlari, kapital qurilish uchun qilgan xarajatlari, ofis va ish mebellari, jihozlari, kompyuter va boshqa hisoblash texnikasi, aloqa vositalaridan iboratdir. Markaziy bank tomonidan belgilangan me'yorlar tijorat banklarining kapital xarajatlari miqdori bank aktivlarining 10 foiz miqdorida chegaralangan.

Bank passivida aks ettiriladigan moddalari quyidagilarni o'z ichiga oladi: depozitlari – bankning boshqa sub'yektlarda xarid qilgan manbalarini ifodalaydi. Ular talab qilib olinadigan, jamg'arma, muddatli depozitlarga bo'linadi. Talab qilib olinadigan depozitlaridan tashqari barcha depozitlar kredit resurslarining eng barqaror manbalaridan hisoblanadi. Jalb qilingan manbalarda muddatli depozitlar ulushining oshishi qo'ilmalarni uzoq muddatga, shu bilan birga yuqoriroq foiz bilan amalga oshirish imkonini beradi, bu esa bankning omonatlar (depozitlar) bo'yicha foiz xarajatlarini ko'paytiradi.

Boshqa banklardan olingan kreditlar – tijorat bankining bo'sh mablag'lariga bo'lgan ehtiyoji va mijozlariga pullik xizmatlar hajmini oshirish maqsadida boshqa moliya institutlari bilan o'zaro munosabatlarini ifodalaydi. Biroq, banklararo kreditlar birinchidan, boshqa mablag'larga nisbatan olish imkoniyatining yuqoriligi va ikkinchidan, eng qimmat kredit manbasi hisoblanadi.

Tijorat banklarida jalb qilingan malag'lar ulushida banklararo kreditlarning salmog'i yuqoriligi ular da depozit siyosati yaxshi ishlab chiqilmaganligini izohlaydi.

Bank chiqargan qarz majburiyatlar moddasi – tijorat banklari tomonidan chiqarilgan qarz majburiyatlarining ulushini ifodalaydi. Qarz majburiyatlarini chiqarish bankka uzoq muddatli manbaalarni shakllantirish imkonini beradi. Bundan tashqari, bunday katta hajmdagi qarz mablag'lari bank uchun qulaydir, chunki uning pulini to'lash va qaytarib berish oldindan ma'lum bo'ladi, bu esa, bankning to'lay olmaslik xavfini kamaytiradi.

Aksiyadorlik kapitali - bankning o'z mablag'lari hajmini anglatadi. Markaziy bank tomonidan tijorat banklarining kapitalining shakllanishini nazorat qiladi va tartibga solib turadi. Bu esa, bank operatsiyalari daromadlilikini oshirishi va ularning faoliyatini samarali boshqarishni ta'minlaydi.

Bank tizimiga ishonchni mustahkamlash maqsadida O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki tijorat banklarining moliyaviy faoliyatining sifatini oshirishga qaratilgan tadbirlarni amalga oshirib bormoqda. Bunda O'zbekiston Respublikasining «Banklar va bank faoliyati to'g'risida»gi qonunning 42-moddasiga, «O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki to'g'risida»gi va O'zbekiston Respublikasining «Buxgalteriya hisobi to'g'risida»gi qonunlariga muvofiq, banklarning e'lon qilinadigan moliyaviy hisobotlariga doir O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankining talablari to'g'risida nizomi ishlab chiqilgan. Ushbu nizomning ishlab chiqilishi tijorat banklari yillik hisobotlarining ochiq matbuotda e'lon qilinishi dunyoda muayyan darajada oshkorligi bilan ajralib turadigan bank tizimini yaratish uchun dastlabki qadamdir. Ushbu nizomga ko'ra, barcha banklar o'z yillik hisobotlarini, jumladan, balans hisobotini matbuotda e'lon qilishlari lozim.

Tijorat banklari tomonidan tuzilayotgan balans hisobotlari konsodatsiyalashgan balans shaklida tuzilib, undagi ma'lumotlar bank filiallarining bir butun moliyaviy ahvolini o'zida mujassamlashtiradi. Bankning balans hisobotlari hisobot oyining oxirgi kuni holatiga tuzilishini talab qiladi. Balans hisobotlari daromad va xarajatlarni tan olishning hisoblash usuli asosida tuziladi va Markaziy banka hisobot oyidan keyingi oyning 10 - sanasigacha (Toshkent shahri uchun 5-sanaga) topshiriladi.

Tijorat banklari tomonidan tuzilayotgan ushbu balans hisobotlarining bo'sh qolgan satrlarida yozuv bo'lmagan holda, bo'sh qolgan satrlarga nol yoki chiziqcha tortib qo'yiladi. Ayrim holatlarda tuzilayotgan balans hisobotlaridagi ma'lumotlar ijobiy yoki salbiy bo'lsa, albatta, ular salbiy bo'lsa, qavs (-) ichida ko'rsatilgan bo'lishi lozim. Oylik balans hisobotlarini tuzishda hisobotning jami summasi jadvalda so'm hisobida degan yozuv bilan yozib qo'yiladi. Chunki ushbu yozuvlarni (o'qishda) butun shaklda (okruglenii) yozishda xatoliklarga yo'l qo'yilmaslikning oldini oladi.

Tijorat banki buxgalteriya balansi moliyaviy hisobotlarning 1-shakli bo'lib, u bankning o'z mablag'lari va jalb qilingan mablag'larining holatini, hamda ushbu mablag'larni bankning kredit va boshqa aktiv operatsiyalariga joylanishini ifodalaydi. Bundan tashqari, buxgalteriya balansi bank tomonidan bajariladigan operatsiyalarni xarakterlaydi. Shu bois balans bank moliyaviy faoliyati natijalarini ko'rsatuvchi buxgalteriya hisobotining asosiy shakli bo'lib, boshqaruv qarorlarini qabul qilish uchun asos bo'lib xizmat qiladi.

Balans ma'lumotlari bank rahbarlariga bank ishini rivojlantirishda aniq chora va tadbirlar ishlab chiqishga sharoit yaratadi, hamda u asosida bank kapitali va fondlari, kassadagi naqd pullar qoldig'i, mijozlarning hisob-kitob va kredit hisob varaqlaridagi qoldiqlar, hamda boshqa jalb qilingan mablag'lar holatini o'rganish va tahlil qilish mumkin bo'ladi.

Banklarning buxgalteriya balansi O'zbekiston Respublikasining "Buxgalteriya hisobi to'g'risida"gi qonun va xalqaro andozalartalablariga mos keluvchan yangi hisobvaraqlar rejasi asosida belgilangan shaklda tuziladi. Yangi hisobvaraqlar

rejasida iqtisodiyotda bo‘lib o‘tgan barcha o‘zgarishlar natijasida banklar tomonidan bajarilayotgan yangi operatsiyalar ham ko‘zda tutilgan. Yangi reja bosh buxgalteriya kitobidagi hisobvaraqlar tizimini aks ettirib, ular moliyaviy operatsiyalarni guruhlashtirish, ikki yoqlama yozuvni amalga oshirish, hisobotlarni tuzish va tahlil qilish uchun ishlatiladi.

Respublikamizda faoliyat yuritayotgan tijorat banklar balansi asosan 3 bo‘limdan iborat bo‘lib, ular qo‘yidagicha bo‘ladi: aktiv, majburiyat va kapitaldan iborat.

Har bir davlatda banklar asosan qonunchilik asosida ishyuritishadi. Banklarni nazorat qilish Markaziy banklar tomonidan ishlab chiqilgan me‘yoriy hujjatlar va talablar asosida amalga oshiriladi. Xuddi shuningdek bank buxgalteriya balansi har bir davlat qonunchiligiga asosan Markaziy banklari tomonidan ishlab chiqiladi va taqdim qilingan schyotlar rejasi asosida tuziladi. Amaliyotda banklar kunlik, oylik, choraklik va yillik balans tuzishadi.

Moliyaviy hisobot ma‘lumotlaridan foydalanib, boshqaruv qarorlarni qabul qiluvchi shaxslarga yordam berish maqsadida, balansmoddalari umumiy tavsiflar bo‘yicha guruhlanadi. Aktivlar – likvidlik darajasining pasayib borishi tartibida, majburiyatlar to‘lov muddatining qisqarib borish tartibida va xususiy kapital jamlanishning kamayib borishi tartibida guruhlanadi.

Balans tuzishining foydaliligi shundan iboratki, balans ko‘pchilik moliyaviy koeffitsiyentlarni (likvidlik, moliyaviy moslashuvchanlik, rentabellik va boshqalar) hisoblash uchun asos yaratadi. Shuningdek balans bank xizmatlarini va uning yangi bank xizmatlarini o‘zlashtirishdagi siyosatini, uning aktivlarini baholashga imkon yaratadi. Balansda tan olingan barcha qiymatliklar joriy deb tan olinmaydi. Pul mablag‘larining qiymati joriy hisoblanadi, biroq bino va uskunalar kabi moddalar qiymati uzoq muddatli qiymat hisoblanadi.

Bundan tashqari balans ko‘p sonli hisoblangan summalarni o‘z ichiga kiritadi (shubhali debitorlik qarzlarni hisobdan chiqarishdan olingan zararlar, jamg‘arilgan eskirish). Ayrim majburiyatlar ham hisoblangan bo‘ladi, ya‘ni daromad solig‘i, kafolat majburiyatlar bo‘yicha xarajatlar, nafaqa majburiyatlari va boshqalar. Balansning ba‘zi moddalarining qiymati aniq bo‘lmasligi mumkin. Bunga misol tariqasida nomoddiy aktivlarni va soliq to‘lovlari bo‘yicha muddati uzaytirilgan majburiyatlarni keltirish mumkin.

Balans bo‘limlarining qisqacha tavsifi.

I bo‘lim "AKTIVLAR".

"Aktiv"lar bo‘limi o‘z ichiga bir qator asosiy hisobvaraqlarni birlashtiradi. Bank aktivlari naqd pullardan boshlab hisobga olinadi. Naqd pullarni hisobga olish uchun 10100 hisobraqami ajratilgan. Bu hisobvaraqlar nomi "Naqd pullar va boshqa kassa hujjatlari" bo‘lib, o‘z ichiga "Kassadagi naqd pullar", "Yo‘ldagi naqd pullar", "Valyuta almashtirish shaxobchalari kassasidagi naqd pullar", "Bankomatlardagi naqd pullar kabi bir qator sub -hisobraqamlarni birlashtiradi".

Bundan tashqari ushbu bo‘limda 10300-"O‘zbekiston Respublikasi Markaziy Bankidagi hisob - raqamlari", 10500- "Bankning boshqa banklardagi hisob - raqamlari" nomli asosiy hisobvaraqlar va ularga tegishli bo‘lgan bir qator sub - hisob

-raqamlari ochilgan. Respublikadagi mavjud qonun qoidalarga asosan barcha tijorat banklari O‘zbekiston Respublikasi Markaziy Bankida o‘z vakillik hisobvaraqlarini ochadilar. Mablag‘ o‘tkazish yoki mablag‘larni tushirish bo‘yicha amalga oshiriladigan banklararo operatsiyalar tijorat banklarining vakillik hisobvaraqlari orqali amalga oshiriladi. Majburiy zahiralar fondi ham Markaziy Bankdagi alohida hisobvarag‘ida turadigan bank mablag‘i bo‘lib, O‘zbekistonning barcha tijorat banklari tomonidan majburiy tartibda zaxiralanadi, bu esa tijorat banking likvidligini saqlab turishga malum darajada kafolat bo‘ladi. Majburiy zahiralar fondiga ajratmalarning foiz stavkalarini belgilash Markaziy Bank tomonidan o‘tkaziladigan tijorat banklari likvidligini saqlab turuvchi eng ta’sirchan mexanizm bo‘lib hisoblanadi.

Oldi - sotdi uchun mo‘ljallangan qimmatli kog‘ozlar bo‘yicha operatsiyalar hisobini yuritish uchun 10700 hisobraqam ajratilgan. 10900 hisobraqami esa oldi - sotdi uchun mo‘ljallangan qimmatbaho metallarni hisobga olish uchun mo‘ljallangan. Bu ikkala asosiy hisobraqamlar ham bir necha sub - hisobraqamlarni o‘ziga birlashtiradi. Qimmatli qog‘ozlarga qo‘yilmalar tijorat banking fond bozoridagi operatsiyalarini aks ettiradi va balans aktivining boshqa ko‘rsatkichlari bilan taqqoslanganda qimmatli qog‘ozlar bilan bo‘ladigan operatsiyalarida bankning amaliy faolligini ifodalaydi. 11300-"Sotib olingan veksellar" hisobraqamida bank tomonidan veksellarni sotib olish bilan bog‘liq operatsiyalar hisobga olib boriladi. Bankning sotib olingan veksellari 11301 - 11399 raqamli balans hisobraqamlarida hisobga olinadi. Veksellarni sotib olish - bu muomaladagi instrumentlar vositasida moliyalashtirishning bir shaklidir. Mijozlardan eksport bilan bog‘liq va mahalliy hujjatli hamda hujjatsiz veksellarni sotib olish asosan ushbu veksellarni o‘z vaqtida to‘lanishi bo‘yicha shartni o‘z ichiga oladi. Ba’zi hollarda vekselni sotib olish yoki bank tomonidan qayta sotish shartlarini o‘z ichiga olishi mumkin.

Bank tomonidan berilgan qisqa muddatli kreditlar qo‘yidagi asosiy hisobraqamlarda hisobga olib boriladi: 11900-"O‘zbekiston Respublikasi Markaziy Bankiga berilgan qisqa muddatli kreditlar", 12100-"Boshqa banklarga berilgan qisqa muddatli kreditlar, 12300-"Hukumatga berilgan qisqa muddatli kreditlar, 12500-"Jismoniy shaxslarga berilgan qisqa muddatli kreditlar", 12700-"Davlat korxonalariga berilgan qisqa muddatli kreditlar", 12900-"Qo‘shma korxonalariga berilgan qisqa muddatli kreditlar", 13000-"Jamoat tashkilotlarga berilgan qisqa muddatli kreditlar", 13100-"Xususiy korxonalar, shirkatlar va korporatsiyalarga berilgan qisqa muddatli kreditlar", 13200-"Bank bo‘lmagan moliyaviy muassasalarga berilgan qisqa muddatli kreditlar", 13300-"Boshqabanklarga berilgan o‘rta muddatli kreditlar, 13500-"Xukumatga berilgan o‘rta muddatli kreditlar", 13700-"Jismoniy shaxslarga berilgan o‘rta muddatli kreditlar", 13800-"Yakka tartibdagi tadbirkorlarga berilgan o‘rta muddatli kreditlar" hisob raqamlarida olib boriladi. 14000-"Jamoat tashkilotlariga berilgan o‘rta muddatli kreditlar", 14100-"Qo‘shma korxonalariga berilgan o‘rta muddatli kreditlar", 14300-"Xususiy korxonalar, shirkatlar va korporatsiyalarga berilgan o‘rta muddatli kreditlar, 14400-"Bank bo‘lmagan moliyaviy muassasalarga berilgan o‘rta muddatli kreditlar", 14500-"Boshqa banklarga berilgan uzoq muddatli kreditlar, 14700-"Hukumatga berilgan uzoq

muddatli kreditlar, 14900-“Jismoniy shaxslarga berilgan uzoq muddatli kreditlar hisobraqamlarida hisobga olib boriladi. Umuman, kreditlar tijorat banklarining kreditga doir operatsiyalaridan bank foyda olishining belgilovchi moddasi hisoblanadi. 15000- “Yakka tartibdagi tadbirkorlarga berilgan uzoq muddatli kreditlar, 15100-“Davlat korxonalar va tashkilotlariga berilgan uzoq muddatli kreditlar, 15200-“JamAT tashkilotlariga berilgan uzoq muddatli kreditlar, 15300-“Qo‘shma korxonalariga berilgan uzoq muddatli kreditlar”, 15500-“Xususiy korxonalar, shirkatlar va korporatsiyalariga berilgan uzoq muddatli kreditlar, 15700-“Sud jarayonidagi kreditlar, 15900-“Investitsiyalar” kabi hisob varaqalar balansda kredit muddatlari va xalq xo‘jaligidagi xo‘jalik yurituvchi sub’yektlarning qaysi mulkchilik shakliga qarab klassifikatsiya qilinadi. Hisobraqamda sud muhokamasiga o‘tkazilgan kreditlarning hisobi ular to‘liq undirib olinmaguncha, qarzdorlarning majburiyati qayta ko‘rib chiqilmaguncha, garovdagi mol-mulki olib qo‘yilmaguncha yoki sud jarayonini to‘xtatadigan boshqa o‘zgarishlar bo‘lmaguncha shu hisobraqamda yuritiladi.

Bank investitsiyalari 15900 asosiy hisobraqamda hisobga olinadi va ikki kategoriyaga bo‘linadi. Hukumat obligatsiyalariga investitsiya qilingan mablag‘lar, O‘zbekiston Respublikasi Markaziy Bankining obligatsiyalariga hamda xususiy obligatsiyalariga investitsiya qilingan mablag‘lar.

Bosh bank agentliklaridagi mablag‘larni hisobga olib borish uchun 16100 hisob - raqam ajratilgan. Bu hisobraqamda Respublikada joylashgan bosh bank va bo‘limlar yoki bo‘limlararo bo‘ladigan milliy va xorijiy valyutalardagi operatsiyalarning hisobi olib boriladi. 16300-“Hisobraqam aktivlar bo‘yicha hisoblangan foizlarni hisobga olishga” mo‘ljallangan. Bu hisobraqam va unga tegishli bo‘lgan sub-hisobraqamlarda tegishli balans hisobraqamlarda hisobi yuritiladigan aktivlar bo‘yicha yoki ko‘rsatilgan xizmatlar bo‘yicha hisoblangan va olinishi lozim bo‘lgan, ya’ni hali kelib tushmagan foizlar hisoblanadi. Balans hisoboti davrida ushbu foizlar tegishli foizlar hisobraqami (16301 - 16397)ga debetlanadi va unga mos kelgan foizli daromadlar hisobraqamiga kreditlanadi. 16401-“Olish mo‘ljallangan foizsiz daromadlar” hisobvarag‘i hisoblanadi.

Bankning asosiy vositalari 16500, nomoddiy aktivlar 16600 va boshqa o‘z mulklari 16700 hisobraqamlarida hisobga olib boriladi, hamda bu hisob varaqalar bank aktivlarining asosiy moddalaridan biri bo‘lib hisoblanadi, chunki bank o‘z faoliyatini tashkil qilish uchun moddiy bazaga, operatsiyalarni bajarish uchun shart-sharoitga egabo‘lishi lozim. Bankning asosiy vositalariga bino-inshootlar, kapital qurilish uchun bank tomonidan qilingan xarajatlar, ofis va ish mebeli, jihozlar, kompyuter va boshqa hisoblash texnikasi, aloqa vositalari kabilar kiradi. Markaziy Bank belgilangan me‘yorlar tijorat bankining kapital xarajatlari miqdorini bank aktivining 10 foiz miqdorida cheklaydi. Kliring hisob - varaqlari va boshqa aktivlar 17300 va 19900 hisob-raqamlarda hisobga olib boriladi.

II bo‘lim "MAJBURIYATLAR".

Bank balansining majburiyatlar qismi depozitlardan boshlanadi. Depozitlar bankning boshqa sub’yektlardan jalbqilingan manbalarini ifodalaydi. Buxgalteriya hisobining ko‘p valyutalik tizimida depozit kaysi valyutada qo‘yilsa, u o‘sha

valyutada ro'yxatga olinadi va ularning hisobi har bir valyuta uchun alohida ochilgan bosh kitoblarda olib boriladi. Bundan tashqaridepozit majburiyatlari muddati va uni qo'ygan mijozning mulkchilik shakliga taalluqligicha tasniflanadi.

Barcha depozitlar talab qilib olinguncha saqlanadigan, jamg'armava muddatsiz depozit turlariga bo'linadi. Talab qilib olinguncha saqlanadigan depozitlar 20200 asosiy hisobraqamda hisobga olib boriladi. U o'z ichiga 20202 - 20296 sub-hisobraqamlarni oladi. Bu sub-hisobraqamlar turli mulkchilik shakllariga tegishli bo'lgan mijozlarning talab qilinguncha saqlanadigan depozitlari bo'yicha alohida tasniflanadi. Jamg'armali va muddatli depozitlar ham xuddi shunday tasniflanib, ular bo'yicha hisob 20400 va 20600 hisobraqamlarda yuritiladi.

Majburiyatlar bo'limida yana 20800-"O'zbekiston Respublikasi Markaziy Bankining hisobraqamlaridagi qoldiq" deb nomlangan asosiy hisobraqamlari boshqa banklarga to'lanadigan hisobvaraqlar esa 21000 asosiy hisobraqamida yuritiladi. Boshqa banklardan va mijozlardan olingan kreditlar muddatlari va kreditorlarning tiplari bo'yicha tasniflangan, ya'ni "Bank tomonidan olingan qisqa muddatli kreditlar" 21600 asosiy hisobraqamda, "Bank tomonidan olingan o'rta muddatli kreditlar" 21800 asosiy hisobraqamda, "Banktomonidan olingan uzoq muddatli kreditlar" 22000 asosiy hisobraqamda hisobga olib boriladi. Bu asosiy hisobraqamlarning har biri kreditorlarning tipiga ko'ra hisobga olib borish uchun mo'ljallangan sub-hisobraqamlarni birlashtiradi.

Majburiyatlar bo'yicha hisoblangan foizlarni hisobga olish uchun 22400 hisobraqam ajratilgan. Bank o'zining har xil majburiyatlari bo'yicha to'lashi uchun hisoblangan foizlari 22402 - 22496 balans hisobraqamlarida hisobga olib boriladi. Bunga bankning depozit majburiyatlari bo'yicha hisoblangan, lekin hali to'lanmagan foizli xarajatlar kiradi. Ushbu hisobraqamlar bo'yicha to'lovlar ular amalga oshirilgan davr uchun hisoblanadi, ya'ni to'lovlar qaysi hisobot davriga tegishli bo'lsa o'sha hisobot davri uchun aks ettiriladi.

Mijozlarning boshqa depozitlari, jumladan, akkreditivlar bo'yicha majburiyatlari, veksel bilan kafolatlangan trattalar bo'yicha majburiyatlar hisobi 22600 asosiy hisob - raqamda yuritiladi.

Hukumatga tegishli daromad va boshqa tushumlarni hisobga olish uchun 23400-"Hukumatga tegishli daromad va boshqa tushumlar" asosiy hisob raqamida aks ettiriladi. Shu hisob raqamlariga tegishli bo'lgan 23402 - 23432 balans hisob raqamlarida hukumatning "Davlat byudjeti to'g'risida"gi qonunda ko'zda tutilgan daromadlar bo'yicha tushumlari va shu daromadlar hisob raqamlaridagi qoldiqlar doirasida ushbu qonunda ko'zda tutilgan tegishli byudjetlardan moliyalashtiriladigan yillik xarajatlarni qoplashi mo'ljallangan byudjet mablag'larining hisobi yuritiladi. Boshqa barcha passivlar 29800 asosiy hisob - raqam orqali ifodalanadi.

III bo'lim "KAPITAL".

Ushbu bo'lim o'z ichiga 30300-"Aksionerlik kapitali", 30600- "Qo'shilgan kapital" va 30900-"Zaxira kapitali" deb nomlangan asosiy hisobraqamlarini oladi. Tijorat bankining aksiyadorlik kapitali bankning o'z mablag'lari xajmini ifodalaydi. Markaziy Bank tijorat banklarining kapital hosil qilish darajasini va tuzilmasini tartibga solib turadi, bu esa bank daromadlarini yaxshilaydi.

Kapital bo'limida yuqoridagi hisobraqamlardan tashqari 31200 hisob - raqam "Taqsimlangan foyda"ni hisobga olib borish uchun, 31500 hisobraqam esa boshlang'ich qiymatiga nisbatan qayta baholangandagi qo'shimcha qiymatni hisobga olib borish uchun ochilgan. Ushbu hisobraqamda inflyatsiya natijasida bank asosiy vositalari qiymati kayta baholanganda ularning boshlang'ich va bozor qiymatlari o'rtasidagi ijobiy farq, ya'ni boshlang'ich bahosiga nisbatan qo'shimcha qiymatining summasi aks ettiriladi.

IV bo'lim "DAROMADLAR".

"Daromadlar" bo'limi o'z ichiga bankning hisobot davridagi barcha daromadlarini oladi. Barcha foizli daromadlar 40200 - 44900 hisobraqamlarda aks ettiriladi. Bankning aktivlari bo'yicha amalga oshirilgan operatsiyalari natijasida olgan foizli daromadlari 40201 - 44901 hisobraqamlarda hisobga olib boriladi. Agar foizli daromadlar to'lov hujjatlari ko'rinishida olinsa, o'z navbatida, bankning vakillik hisob - raqami, mijozning hisobraqami yoki kassahisobraqamlari debetlanadi. Balans hisoboti davrida hisoblangan, lekin hali olinmagan daromadlar summasiga 16300- "Aktivlar bo'yicha hisoblangan foizlar" hisobvarag'idagi tegishli balans hisobraqamlari debetlanadi va unga mos kelgan daromadlar balans hisobraqami kreditlanadi.

Vositachilik va boshqa xizmatlar bo'yicha daromadlar 45200 asosiy hisobraqamda, xorijiy valyutadagi foyda esa 45400 hisobraqamda hisobga olib boriladi. "Xorijiy valyutadagi foyda" hisobraqami bankning spot, forvard, fyuchers shartlari asosida tuzgan valyuta bitimlari bo'yicha olingan hamda hisobot davrida amalga oshirish muddati kelmagan valyuta bitimlari revalvatsiya natijasida qayta baholanganda, ushbu bitimlar bo'yicha amalga oshmagan foydalarning hisobini yuritish uchun mo'ljallangan.

Tijorat operatsiyalari bo'yicha olingan foyda 45600 asosiy hisobraqamlarida hisobga olinadi. Ushbu asosiy hisobraqamga tegishli bo'lgan, barcha hisobraqamlar bankning qimmatli qog'ozlar, qimmatbaho metallar vositasida amalga oshirgan tijorat operatsiyalari natijasida olingan foydasining hisobini yuritish uchun mo'ljallangan.

45800 asosiy hisobraqamda investitsiyalardan olingan foyda va dividendlar hisobga olib boriladi. Investitsiyalarni sotish qiymati ushbu aktivlarni sotib olingandagi qiymati yoki balansga kirim qilingan qiymatga nisbatan yuqori bo'lganda foyda olinishi mumkin.

Boshqa foizsiz daromadlar 45900 asosiy hisobraqamda hisobga olib boriladi. Bu hisobraqam bankning imoratlari, jihozlari, ko'chmas mulki va boshqa xususiy mulklari kabi aktivlari ijarasidan olingan daromadlarning hisobini yuritish uchun mo'ljallangan. Bir yil va undan ortiqroq muddatga ijaraga berilgan aktivlar uchun bank ijara xaqini o'zaro tuzilgan shartnomaga asosan oldinroq undirib olishi mumkin. Bu holda oldindan undirib olingan daromadlar 22896-"Boshqa muddati surilgan daromadlar" balans hisobraqamining kreditida aks ettiriladi va muddat o'tishi bilan ishlab olingan daromad tegishli daromadlar hisobraqamlariga o'tkazib beriladi.

V bo'lim "XARAJATLAR".

Bu bo'limda hisobot davrida bankning barcha xarajatlari aksettiriladigan hisob - raqamlar ochilgan. Bankning depozit majburiyatlari bo'yicha foizli xarajatlarning

hisobi 50101-54902 balans hisobraqamlarida yuritiladi. Foizli xarajatlar-bu bankning yuridik va jismoniy shaxslar oldidagi har xil depozitlar, boshqa banklarning mablag'lari, bankning kredit majburiyatlari va boshqa majburiyatlari bo'yicha amalda to'langan yoki hisoblangan xarajatlaridir. Barcha xarajatlar majburiyatlarning turlari bo'yicha tasniflangan.

Bankning vositachilik xarajatlari va turli xizmatlar bo'yicha xarajatlar 55100 balans hisobraqamida hisobga olinadi. Xorijiy valyutalarda ko'rilgan zarar esa 55300 balans hisobraqamida aks ettiriladi. Bu hisobraqam banklarning spot, forvard, opsiya va fyuchers shartlari asosida tuzgan valyuta bitimlari bo'yicha ko'rgan zararlarining hisobini yuritishga mo'ljallangan. Agar bank qimmatbaho qog'ozlar oldi-sotdisi bo'yicha zarar ko'rayotgan bo'lsa, bu zarar 55800 balans hisobraqamida hisobga olib boriladi.

Bank bino-inshootlarini, jihozlarini, ko'chmas mulkni sotishdan ko'rilgan zararlar hamda yuqorida ko'rsatilgan hisobraqamlarda, hisobga olingan zararlarining hech biriga tegishli bo'lmagan boshqa foizsiz xarajatlar 55900-"Boshqa foizsiz xarajatlar" asosiy hisobvaraqda aks ettiriladi. Bankning operatsion xarajatlarini hisobga olib borish uchun 56100-"Bank xizmatchilarining ish haqi va ular uchun qilingan boshqa xarajatlar", 56200-"Ijara va ta'minot xarajatlari", 56300-"Xizmat safari va yo'l xarajatlari", 56400-"Ma'muriy xarajatlar", 56500-"Reprezentatsiya xarajatlari", 56700-"Sug'urta, soliq va boshqa xarajatlar", kabi hisobraqamlar ochilgan. Bankning ko'rilishi mumkin bo'lgan zararlar 56800 asosiy hisobraqamda, bankning daromad solig'ining baholanishi esa 56900 hisobraqamda hisobga olib boriladi.

VI bo'lim "KO'ZDA TUTILMAGAN HOLATLAR BO'YICHA HISOBRAQAMLAR".

Yangi hisobvaraqlar rejasida ko'zda tutilmagan holatlar bo'yicha balansdan tashqari hisobraqamlar ham xuddi balans ichidagi hisobraqamlar kabi ikki yoqlama yozuv asosida olib boriladi. Ilgaribalansdan tashqari joylashgan hisobraqamlar oddiy yozuv, kirim yoki chiqim ko'rinishida olib borilar edi. Hisobvaraqlar rejasidagi har bir balansdan tashqarida joylashgan hisobraqam uchun kontr - hisobraqam biriktirib qo'yilgan bo'lib, ular buxgalteriya yozuvlarini amalga oshirish maqsadida ishlatiladi. Balans hisobotida esa faqat asosiy hisobraqam qoldiqlari ko'rsatiladi. Kontr-hisob raqamlar yordamida ikki yoqlama yozuv olib borish balansdan tashqarida joylashgan hisobraqamlar bo'yicha operatsiyalarning to'liq o'tkazilish yoki o'z vaqtida hisobdan chiqarilishi, biror summaning o'tkazilmay qolib ketish ustidan nazorat olib borish nuqtai nazaridan samarali bo'lib hisoblanadi.

"Savdoni moliyalashtirish" 90900 asosiy hisobraqamlarga tegishli barcha hisobraqamlarga kontr-hisobraqam ajratilgan. Masalan, "To'lov muddatini kutayotgan hisob-kitob hujjatlari" nomli 90962 hisobraqam uchun 96319 kontr – hisobraqam ajratilgan.

"O'z vaqtida to'lanmagan hisob - kitob hujjatlari" nomli 90963 hisobraqamga 96321 kontr-hisobraqam ajratilgan. Bankning bergan va olgan kreditlari bo'yicha "Kredit majburiyatlari" - 91800 asosiy hisobraqamiga esa tegishli 96351 - "Berilgan kreditlar bo'yicha majburiyatlar" va 96356 - "Olingan kreditlar bo'yicha majburiyatlar" kontr hisobraqamlari biriktirib qo'yilgan. Xuddi shu kabi boshqa balansdan tashqari hisobraqamlar bo'yicha ham tegishli kontr - hisobraqamlar ajratilgan. Barcha kontr-hisobraqamlar ikki yoqlama yozuv o'tkazish uchun mo'ljallangan.

Har kunlik tuziladigan balansda hisob raqamlaridagi qoldiq summalarining pastiga yoki alohida qog'ozga, balansga ilova qilib, yig'ma kartochkalar asosida balansdan tashqari hisob raqamlardagi qoldiq summasi kiritiladi.

Har oyning birinchi sanasiga balans 2 nusxada ikkinchi tartibdagi hisob raqamlari bo'yicha tuziladi.

Kundalik operatsiyalar kompyuterlarda hisobga olingan holda kundalik balans sifatida balans hisob raqamlari bo'yicha qoldiqlarvaoborotlar haqida ma'lumotlardan foydalaniladi.

23-

jadval

Tijorat banki balansining tarkibi

Aktiv	Passivlar
Kassadagi mavjud pul	Pul emissiyasi
Boshqa banklardagi "nostro"	Jamg'arma omonatlari
Davlat qimmatbaho qog'ozlari	Muddatli depozitlar
Kreditlar	Banklararo kreditlar
Sarmoyalar	Boshqa passivlar
Asosiy pul mablag'lari	Hissadorlik
Boshqa aktivlar	Kapital qoldig'i
	Zaxiralar
	Taqsimlanmagan foyda
Jami:	Jami:

O'zbekiston Respublikasi tijorat banklari balansi tarkibi yuqorida ko'rib turganingizdek aktivlar va passivlar bo'limlaridan iborat. Umuman olganda, tijorat banklari balansi xorijiy davlatlar tajribasidan kelib chiqib tayyorlanadi.

Shu'ba xo'jalik uyushmasi ustidan nazoratning mavjudligini aniqlash quyidagi tartibda amalga oshiriladi. Agar bosh bank bevosita yoki shu'ba xo'jalik uyushmalari orqali boshqa xo'jalik yurituvchi sub'yektlarning ovoz berish huquqiga ega aksiyalarning yarmidan ko'piga egalik qilganda nazorat mavjud deb taxmin qilinadi, bunday egalik qilishning nazoratni ta'minlanmasligi yaqqol ko'rinishi mumkin bo'lgan holatlar bundan mustasno. Shunday qilib, nazoratni aniqlash bosh bank bevosita egalik qiluvchi shu'ba xo'jalik uyushmalari kabi bilvosita egalik qiluvchi shu'ba xo'jalik uyushmalariga daxldordir.

Masalan, A Bank V Bankning 60% aksiyalariga egalik qilsa, A Bank bosh bank hisoblanadi, V Bank esa bevosita bosh bankka tegishli shu'ba xo'jalik uyushmasi hisoblanadi. Agar, bundan tashqari, V Bank S xo'jalik yurituvchi sub'yektning 100% aksiyalariga ega bo'lsa, u holda mazkur xo'jalik yurituvchi sub'yekt V Bankka bevosita tegishli bo'lgan shu'ba xo'jalik uyushmasi hamda A Bank uchun bilvosita shu'baxo'jalik uyushmasi hisoblanadi.

Jamlashda shu'ba xo'jalik uyushmasi o'zining xo'jalik faoliyati bu guruhdagi boshqa xo'jalik yurituvchi sub'yektlar faoliyatidan farq qilganligi sababli chiqarilmaydi. Bunda muhim ma'lumotlar bilan ta'minlash maqsadida shu'ba xo'jalik uyushmasining xo'jalik faoliyatidagi farqlar to'g'risidagi qo'shimcha ma'lumotlarni yoritish zarur.

Banklar bog'lik xo'jalik uyushmalari va qo'shma korxonalaridagi investitsiyalarni hisobga olishda bo'ylama ishtirok etish bo'yicha hisobga olish uslubidan foydalanishlari lozim. Bo'ylama ishtirok etish bo'yicha hisobga olish uslubiga muvofiq qo'llaniladigan ko'pgina chora-tadbirlar jamlash chora-tadbirlariga o'xshashdir.

Biroq, bo'ylama ishtirok etish bo'yicha hisobga olish uslubiga ko'ra investor bank (ishtirokchi) har bir komponentdagi o'z ulushini o'zining moliyaviy hisobotiga kiritish o'rniga bog'liq xo'jalik uyushmasi yoki qo'shma korxonaning sor foydasi (zararlari)dagi o'z ulushini alohida satrda o'zining foyda va zararlar to'g'risidagi hisobotiga kiritishi lozim.

Tijorat banklarida konsolidatsiyalashgan moliyaviy hisobot tuzish O'zR AV tomonidan 18.01.2005 y.da 1445-son bilan ro'yxatga olingan MB boshqaruvining 31.12.2004 y.dagi 28/12-son Qarori bilan tasdiqlangan "Tijorat banklari tomonidan jamlanma moliyaviy hisobotlarni tuzish va taqdim etish tartibi to'g'risida" nizom asosida olib boriladi.

Jamlanma moliyaviy hisobot moliyaviy hisobotdan foydalanuvchilarni guruhning moliyaviy ahvolidagi o'zgarishlar to'g'risidagi ma'lumotlar bilan ta'minlash maqsadida tuziladi va taqdim etiladi.

Banklar shu'ba xo'jalik uyushmalari, bog'liq xo'jalik uyushmalari va qo'shma korxonalar, shuningdek filiallari va vakolatxonalaridagi o'z investitsiyalarini jamlanma moliyaviy hisobotda aks ettirishlari lozim. Jamlanma hisobotga bosh bank, uning shu'ba xo'jalik jamiyatlari va vakolatxonalarining moliyaviy hisobotlari ilova qilinadi.

Jamlanma moliyaviy hisobot nazorat ostidagi barcha shu'ba va bog'liq xo'jalik

uyushmalari, filiallar va vakolatxonalar, shuningdek, sotish uchun mo'ljallangan uzok muddatli aktivlar hamda tugallanadigan faoliyat sifatida hisobga olinadigan investitsiyalardan tashqari qo'shma korxonalaridagi investitsiyalarni o'z ichiga olishi lozim.

Jamlashda shu'ba xo'jalik uyushmasi o'zining xo'jalik faoliyati bu guruhdagi boshqa xo'jalik yurituvchi sub'yektlar faoliyatidan farq qilganligi sababli chiqarilmaydi. Bunda muhim ma'lumotlar bilan ta'minlash maqsadida shu'ba xo'jalik uyushmasining xo'jalik faoliyatidagi farqlar to'g'risidagi qo'shimcha ma'lumotlarni yoritish zarur.

Banklar bog'lik xo'jalik uyushmalari va qo'shma korxonalaridagi investitsiyalarni hisobga olishda bo'ylama ishtirok etish bo'yicha hisobga olish uslubidan foydalanishlari lozim. Bo'ylama ishtirok etish bo'yicha hisobga olish uslubiga muvofiq qo'llaniladigan ko'pgina chora-tadbirlar jamlash chora-tadbirlariga o'xshashdir.

Biroq, bo'ylama ishtirok etish bo'yicha hisobga olish uslubiga ko'ra investor bank (ishtirokchi) har bir komponentdagi o'z ulushini o'zining moliyaviy hisobotiga kiritish o'rniga bog'liq xo'jalik uyushmasi yoki qo'shma korxonaning sor foydasi (zararlari)dagi o'z ulushini alohida satrda o'zining foyda va zararlari to'g'risidagi hisobotiga kiritishi lozim.

Jamlanma moliyaviy hisobotni tuzishda foydalaniladigan bosh bank va uning shu'ba xo'jalik uyushmalarining moliyaviy hisoboti bitta hisobot sanasida tuzilishi lozim. Bosh bank va uning shu'ba xo'jalik uyushmasining hisobot sanalari mos tushmaganda bosh bank moliyaviy hisobotlarni jamlash maqsadida ulardan moliyaviy hisobotlarni bosh bankning moliyaviy hisobotining sanasiga tayyorlab berishlarini talab etishi lozim, buni bajarib bo'lmalik holatlari bundan mustasno.

Jamlanma moliyaviy hisobotni tayyorlashda foydalaniladigan bosh bank va uning shu'ba hamda bog'lik xo'jalik uyushmasi, qo'shma korxonaning moliyaviy hisoboti turli hisobot sanalariga to'g'ri kelsa, u holda ularning moliyaviy hisoboti ularning hisobot sanasi hamda bosh bank (investor, ishtirokchi)ning moliyaviy hisobotini tuzish sanasidagi vaqt davomida sodir bo'lgan muhim operatsiyalari yoki hodisalarning ta'sirini hisobga olgan holda to'g'rilanishi lozim. Istalgan holda shu'ba xo'jalik uyushmasi, bog'lik xo'jalik uyushmasi, qo'shma korxonaning hisobot sanasi hamda bosh bankning hisobot sanasi orasidagi farq 3 oydan oshmasligi lozim. Hisobot davrlarining davomiyligi hamda hisobot sanalari orasidagi har qanday farq muddatdan muddatgacha bir xil bo'lishi lozim.

Jamlanma moliyaviy hisobot o'xshash operatsiyalar hamda o'xshash holatlardagi boshqa hodisalarga nisbatan yagona hisob siyosatini qo'llash bilan tuzilishi lozim.

Agar guruh a'zosi jamlanma moliyaviy hisobotda o'xshash operatsiyalar hamda o'xshash holatlardagi hodisalarga nisbatan keltirilgan siyosatdan farq qiluvchi hisob siyosatidan foydalanayotgan bo'lsa, u holda u jamlanma moliyaviy hisobotni tuzish uchun o'z moliyaviy hisobotida tegishli tuzatishlarni amalga oshirishi lozim.

Shu'ba xo'jalik uyushmasining daromadlari va harajatlari mazkur shu'ba xo'jalik uyushmasining yuzaga kelgan sanasidan boshlab jamlanma moliyaviy

hisobotga kiritiladi. Shu'ba xo'jalik uyushmasining daromad va harajatlari jamlanma moliyaviy hisobotga bosh bank xo'jalik uyushmasini nazorat qilishni to'xtatgan sanaga qadar kiritishi lozim. Bosh bank shu'ba xo'jalik uyushmasining faoliyatidan foyda olish maqsadida uning moliyaviy va xo'jalik siyosatini boshqarish bo'yicha vakolatlardan mahrum bo'lganda nazoratni yo'qotgan hisoblanadi. Nazoratni yo'qotish ega bo'lishning mutlaq yoki nisbiy darajalarida o'zgarishlar bilan yoki o'zgarishlarsiz sodir bo'lishi mumkin. Bu, masalan, shu'ba xo'jalik uyushmasi ustidan nazorat qilish davlat, sud yoki tartibga soluvchi organlarga o'tganda sodir bo'lishi mumkin. Nazoratning yo'qolishi shartnoma bitimi natijasida ham sodir bo'lishi mumkin.

Shu'ba xo'jalik uyushmasini tugatishda tugatish sanasida shu'ba xo'jalik uyushmasini tugatishdan kelgan tushum hamda uning balans qiymatn orasidagi farq foyda va zararlar to'g'risidagi jamlanma hisobotda aks etadi.

BANKLARDA KONSOLIDATSIYALASHGAN MOLIYAVIY HISOBOT TUZISH (2-ma'ruza)

Banklarda konsolidatsiyalash moliyaviy hisobotlarni tuzish

Jamlanma moliyaviy hisobotni tuzishda o'zining moliyaviy hisoboti hamda shu'ba xo'jalik uyushmalarining moliyaviy hisobotini aktivlar, majburiyatlar, kapital, daromadlar va xarajatlarning o'xshash moddalarini yig'ish yo'li bilan satrma-satr birlashtiradi.

Jamlanma moliyaviy hisobot guruh to'g'risida uning yagona xo'jalik yurituvchi sub'yekt sifatidagi moliyaviy ma'lumotini aks ettirishi uchun quyidagilar amalga oshiriladi:

1) har bir shu'ba xo'jalik uyushmasidagi bosh bank investitsiyalarining balans qiymati hamda har bir shu'ba xo'jalik uyushmasining kapitalida bosh bankning ulushi istisno qilinadi;

2) hisobot davrida jamlanma xo'jalik uyushmalarining foyda va zararlarida ozchilik ulushi aniqlanadn;

3) jamlanma shu'ba xo'jalik uyushmalarining sof aktivlaridagiozchilik ulushi ulardagi bosh bankning ulushidan alohida ravishda aniqlanadi. Sof aktivlardagi ozchilik ulushi quyidagilardan tashkil topadi:

a) dastlabki birlashtirish sanasida xo'jalik yurituvchi sub'yektlarni birlashtirish bo'yicha MHXS talablariga muvofiq hisoblangan ozchilik ulushining summasi;

b) birlashtirish sanasidan boshlab shu'ba xo'jalik uyushmasi kapitalining o'zgarishlaridagi ozchilik ulushi.

Mazkur amallar quyidagi ketma-ketlikda amalga oshiriladi.

Birinchi harakat - investitsiyalar hamda bosh bankning kapitalidagi ulushini chiqarish. Navbatdagi misol bosh bank va uning shu'ba xo'jalik uyushmasining investitsiyalari va kapital hisobvaraqlarini ko'rsatadi, bunda shu'ba xo'jalik uyushmasining barcha 100 foiz aksiyalari bosh bankka tegishlidir. Jamlanma moliyaviy hisobotni tuzishda bosh bankning mazkur investitsiyalarining balans qiymati, shuningdek, bosh bankning shu'ba xo'jalik uyushmalari kapitalidagi ulushi chiqarilishi lozim.

Chiqarish bo'yicha yozuvlarning na boshqa bankning, na uning shu'ba xo'jalik

uyushmasining buxgalteriya yozuvlarida qayd etilganligiga e'tibor bering. Jamlanma hisobotni tuzish maqsadida qoida bo'yicha quyida keltirilgan formatga binoan ishchi jadvaldan foydalaniladi. Ishchi jadval chiqarish va yakuniy jamlanma summalar bo'yicha yozuvlar uchun mo'ljallangan ustunlar bilan birgalikda bosh bank va shu'ba xo'jalik uyushmalarining hisobvaraqlaridagi dastlabki qoldiqlarni o'z ichiga oladi.

Chiqarish bo'yicha o'tkazmalar na bosh bank, na shu'ba xo'jalik uyushmasining buxgalteriya yozuvlarida kayd etilmaydi. Ular jamlanma moliyaviy hisobotni tuzishda foydalaniladigan ishchi jadvalga kiritiladi. 2) chiqarish bo'yicha o'tkazmalar qilinganidan so'ng asosiy vositalarning hisobvarag'idagi jamlanma qoldiq guruh ichidagi operatsiya sodir bo'lmagandagi qoldiq bilan bir xil ekanligiga e'tibor qarating. Mazkur misolda daromad (foyda) solig'i hisobga olinmaydi. Shuningdek, mazkur oddiy misoldagi sotish bo'yicha operatsiyalarning 31 dekabrda sodir bo'lgani va natijada shu'ba xo'jalik uyushmasining mazkur aktiv bo'yicha hech qanday eskirishni aks ettirmaganligiga e'tibor qarating.

Agar shu'ba xo'jalik uyushmasi bosh bank tomonidan harid qilingan asosiy vosita bo'yicha qandaydir eskirishni hisoblab chiqqan bo'lsa, u holda jamlanayotgan guruh ichida harid qilingan va sotilgan aktiv bilan bog'liq eskirish summasini to'g'rilash lozim bo'lar edi.

Aktiv bo'yicha hisoblangan eskirishni chiqarish bo'yicha o'tkazma.

Mazkur misolda quyidagilarni faraz qilamiz:

a) 2012 yilning 31 dekabr holati bo'yicha bosh bank 85.000 so'mlik balans qiymatiga ega asosiy vositalarni o'zining shu'ba xo'jalik uyushmasiga 100.000 so'mga sotdi hamda aktivlarni sotishdan olingan 15.000 so'm miqdoridagi foydani aks ettirdi;

b) boshqa tanlov hisobvaraqlaridagi qoldiqlar bilan bir qatorda bosh bank va shu'ba xo'jalik uyushmasining taqsimlanmagan foydasi yuqorida 2013 yilning 31 dekabr holatida ko'rsatilgan;

v) 2012 yilning 31 dekabrda sodir bo'lgan aktivlarning sotilishiga qadar bo'lgan muddat davomida bosh bank mazkur aktivga nisbatan amortizatsiyaning to'g'ri chiziqli uslubidan foydalandi, yil davomidagi eskirish 12.000 so'mni tashkil etdi;

g) shu'ba xo'jalik uyushmasi tomonidan hisoblab chiqilgan aktivlar bo'yicha eskirish 2013 yil uchun 20.000 so'mni tashkil etdi;

d) 2013 yilda guruh ichida hech qanday operatsiyalar amalga oshirilmadi, 31/12/04 bo'yicha guruh ichida to'lov yoki olish hisobvaraqlarida hech bir qoldiqlar mavjud emas.

Bosh bank va ozchilik ulushiga tegishli bo'lgan foyda yoki zararlar hamda kapital o'zgarishlaridagi mutanosib ulushlarni aniqlashda salohiyatli ovoz xuquqidan iborat bo'lgan vositalarning ehtimolli ijrosi yoki konvertirlanishi e'tiborga olinmaydi, balki egalik qilishdagi hozirgi ulushlardan kelib chiqqan holda hisoblanadi.

Guruh ichidagi qoldiqlar va bosh bank hamda shu'ba xo'jalik uyushmasi o'rtasidagi yoki shu'ba xo'jaliklari o'rtasidagi operatsiyalar, shu jumladan, daromadlar, xarajatlar va dividendlar butunlay chiqarilishi lozim. Shuningdek, tovar-moddiy zaxiralari va asosiy vositalar kabi aktivlar bilan bog'liq guruh ichidagi operatsiyalardan kelib chiqadigan foyda yoki zararlar ham butunlay chiqariladi.

Guruh ichidagi zararlar jamlanma hisobotda aks etishi talab qilingan ehtimolli qadrsizlanishini ko'rsatish mumkin.

Investorlar (yoki uning jamlanma shu'ba xo'jalik uyushmalari) va bog'liq xo'jalik uyushmasi (yoki qo'shma korxonalar) o'rtasidagi "pastdan yuqoriga" va "yuqoridan pastga" operatsiyalari natijasida yuzaga kelgan foyda va zarar investorlarning moliyaviy hisobotida mazkur bog'liq xo'jalik uyushmasi (qo'shma korxonalar)ning bog'liq bo'lmagan investorlariga tegishli ulushi doirasida aks etadi. Masalan, "pastdan yuqoriga" operatsiyasi aktivlarning bog'liq xo'jalik uyushmasi (yoki qo'shma korxonalar) tomonidan investorga sotilishini ifodalaydi. Masalan, "yuqoridan pastga" operatsiyasi aktivlarning investor tomonidan bog'liq xo'jalik uyushmasiga sotilishini ifodalaydi. Bunday operatsiyalar natijasida yuzaga keladigan bog'liq xo'jalik uyushmasi (yoki qo'shma korxonalar)ning foyda va zararlaridagi investorning ulushi chiqariladi.

Ozchilik ulushi jamlanma balans hisobotining kapitalbo'limida bosh bankning aksiyadorlik kapitalidan alohida ravishda taqdim etilishi, shuningdek, foyda va zararlar to'g'risidagi hisobotda alohida yoritilishi lozim.

Ozchilik ulushi shu'ba xo'jalik uyushmasining 100%dan kamiga egalik qiluvchi bosh bank tomonidan hisobotlarni tuzishda faqat jamlanma moliyaviy hisobotda aks ettiriladi. Sof foyda (zarar) bosh bank aksiyadorlarining ulushi va ozchilik ulushiga taqsimlanadi.

Jamlanayotgan shu'ba xo'jalik uyushmasidagi ozchilik ulushiga tegishli zararlar mutlaq ifodasida shu'ba xo'jalik uyushmasining kapitalidagi ozchilik ulushidan oshishi mumkin. Ozchilikka tegishli oshish hamda har qanday keyingi zararlar summasi ozchilikning mazkur zararlarni qoplash maqsadida qo'shimcha investorlarni kiritish majburiyati va imkoniyatiga egaligi doirasidan mustasno holda ko'pchilikning ulushiga taqsimlanadi. Agar shu'ba xo'jalik uyushmasi natijasida foydani aks ettirayotgan bo'lsa, oldinroq ularga tegishli bo'lgan ozchilik zararlarining ulushi qoplanmas ekan, bunday foyda ko'pchilik ulushiga taqsimlanadi.

Agar shu'ba xo'jalik uyushmasi muomalada ozchilik ulushiga tegishli hamda kapital sifatida tasniflangan kumulyativ imtiyozli aksiyalarga ega bo'lsa, u holda bosh bank dividendlarning e'lon qilinganligi yoki e'lon qilinmaganligidan qat'i nazar, bunday aksiyalar bo'yicha dividendlar summasiga tuzatishlar kiritilganidan so'ng o'zining foyda va zararlaridagi ulushini hisoblaydi.

Quyidagi yoritishlar jamlanma moliyaviy hisobotda amalga oshirilishi lozim:

1) bosh bank bevosita yoki bilvosita o'zining shu'ba xo'jalik uyushmalari orqali ovoz berish huquqiga ega aksiyalarning yarmidan ko'piga egalik qilmagandagi bosh bank hamda shu'ba xo'jalik uyushmasi o'rtasidagi o'zaro munosabatlarning xarakteri;

2) salohiyatli ovoz huquqidan iborat vositalar yoki ovoz huquqiga ega aksiyalarning yarmidan ko'piga bevosita yoki o'zining shu'ba xo'jalik uyushmasi orqali bilvosita egalik qilishi, nima uchun investitsiyalar ob'yekti ustidan nazorat qilishga olib kelmasligining sabablari;

3) jamlanma moliyaviy hisobotni tuzish uchun shu'ba xo'jalik uyushmasi moliyaviy hisobotidan fondalanilganda, mazkur moliyaviy hisobotning hisobot sanasi

hamda ushbu moliyaviy hisobot bosh bankning hisobot sanasidan farq qiluvchi sana yoki davrda tuzilganligi va boshqa hisobot sanasi yoki davridan foydalanishning sabablari.

4) shu'ba xo'jalik uyushmalarining mablag'lari bosh bankka pul dividendlari ko'rinishida yoki kreditlar yoki bo'naklarni to'lash uchun o'tkazish imkoniyatiga nisbatan har qanday muhim cheklovlar (masalan, qarz kelishuvlari natijasida yuzaga keladigan yoki tartibga soluvchi talablar)ning xarakteri va miqdori.

Turli hisob tizimlarida u yoki bu umumlashtirish metodlarini ko'llash natijalarini belgilashga o'ziga xos yondoshuvlar mavjuddir. Natijada, turli davlatlarda, hisob va hisobot ma'lumotlarini umumlashtirishning turli metodlari konsolidatsiyalashgan moliyaviy hisobotni tuzish metodlari sifatida tan olinmokka. Shu nuqtai nazardan, turli hisob tizimlarini qarab chiqishda moliyaviy hisobot nomlanishiga emas, balki olingan informatsiyaning sifat xarakteristikalariga e'tibor berish lozim.

Iqtisodiy resurslar va unga bo'lgan talablar. Har qanday iqtisodiy sub'yektning moliyaviy holatini uning resurslari, unga bo'lgan talablar hamda uning sof pul oqimlarining mavjudligi belgilab beradi. Binobarin, hisobot beruvchi korxonaning iqtisodiy resurslari va unga bo'lgan talablarning xususiyati va ko'lami to'g'risidagi axborot foydalanuvchilarga ushbu hisobot beruvchi korxonaning moliyaviy jihatdan kuchli va zaif tomonlarini aniqlashga yordam beradi.

Shu bilan birga, ushbu axborot foydalanuvchilarga hisobot beruvchi korxonaning likvidlilik va to'lov qobiliyatini, uning qo'shimcha moliyalashtirishga bo'lgan ehtiyojlari va ushbu moliyalashtirishga erishish ehtimolini baholashga imkon yaratadi. Mavjud talablarni to'lash shartlari va imtiyozlari to'g'risidagi axborot foydalanuvchilarga talablarni qo'ygan tomonlar o'rtasidakelgusi pul oqimlari qay tarzda taqsimlanishini oldindan bilishga yordam beradi. Gap "Moliyaviy holat (balans)" hisoboti to'g'risida ketayotir.

Iqtisodiy resurslar va talablardagi o'zgarishlar. To'g'ri, har qanday iqtisodiy sub'yektning moliyaviy holati uning resurslari, unga bo'lgan talablar hamda uning sof pul oqimlarining mavjudligiga bog'liq. Lekin iqtisodiy sub'yekt uzluksiz faoliyatda bo'lganligi sababli, undagi mavjud resurslar va unga bo'lgan talablar ham doimiy harakatda yoki o'zgarishdadir. Bunday o'zgarishlar ushbu korxonaga erishgan moliyaviy natija va qarz yoki ulushli vositalarni chiqarish kabi boshqa operatsiyalar va hodisalar ta'sirida paydo bo'ladi. Hisobot beruvchi korxonaning kelgusi pul oqimlaridan daromad olish istiqbolini to'g'ri baholash uchun foydalanuvchilar bu ikkala turdagi o'zgarishlarni farqlay olishi kerak.

Hisobot beruvchi korxonaning moliyaviy natijalari to'g'risidagi ma'lumot foydalanuvchilarga ushbu korxonaning iqtisodiy resurslari qancha foyda keltirganini tushunishga yordam beradi. Bu esa korxonaning resurslarini oqilona va samarali ishlatishda rahbariyat o'z vazifalarini qanchalik darajada uddalaganligidan dalolat beradi. Ushbu foydaning o'zgaruvchanligi va tarkibiy qismlari haqidagi axborot kelgusidagi pul oqimlarining noaniqligini baholashda ham ayniqsa, muhimdir. Odatda, hisobot beruvchi korxonaning o'tgan davrlardagi moliyaviy natijalari hamda uning rahbariyati o'z vazifalarini qay darajada bajarganligi to'g'risidagi axborot korxonaga iqtisodiy resurslaridan kelgusida olinadigan samaradorlik darajasini

aniqlashda foydali hisoblanadi.

Shu bilan birga, hisobot beruvchi korxonaning iqtisodiy resurslari va ularga bo'lgan talablardagi, investorlar va kreditorlardan qo'shimcha resurslarni to'g'ridan-to'g'ri olishdan tashqari, o'zgarishlarni aks ettiradigan biror bir davr uchun moliyaviy natijalar to'g'risidagi axborot korxonaning oldingi va kelgusi davrlarda kelib tushadigan sof pul oqimlarini hosil qilish qobiliyatini baholash uchun foydalidir. Bunday axborot korxonaga o'zining bo'sh iqtisodiy resurslarini qay darajada ko'paytirganligini ko'rsatadi va shu tariqa, investorlar va kreditorlardan qo'shimcha resurslarni to'g'ridan-to'g'ri olish orqali emas, balki operatsion faoliyat yurgizish natijasida kelib tushadigan sof pul oqimlarini ko'paytirish qobiliyatini aks ettiradi.

Hisobot beruvchi korxonaning biror bir davr uchun moliyaviy natijalari to'g'risidagi axborot bozor narxlari yoki foiz stavkalaridagi o'zgarishlar kabi voqealar korxonaning iqtisodiy resurslari va ularga bo'lgan talablarni qay darajada ko'paytirganligi yoki kamaytirganligini va shu tarzda korxonaning kelib tushadigan sof pul oqimlarini boshqarish qobiliyatiga ta'sir qilishini ham ko'rsatishi mumkin.

Moliyaviy hisobotda taqdim qilinishi lozim bo'lgan axborot tizimi quyidagi rasmda aks ettirilgan.

Moliyaviy hisobot aniq tavsiflarga emas, aksariyat hollarda taxminiy baholashlar, mulohazalar va modellarga asoslanadi. Konseptual asos ushbu taxminiy baholashlar, mulohazalar va modellar uchun asos bo'ladigan qoidalarni belgilaydi. Mazkur qoidalar Kengash va moliyaviy hisobotni tayyorlaydigan korxonalar intiladigan maqsadlarni ifodalaydi. Ko'pchilik maqsadlar kabi Konseptual asos ham ideal darajadagi moliyaviy hisobotga to'liq erishish ehtimolidan uzoq, unga qisqa muddatda erishib bo'lmaydi, chunki operatsiyalar va boshqa hodisalarni tahlil qilishning yangi usullarini tushunish, qabul qilish va qo'llash uchun vaqt talab etiladi. Shunga qaramasdan, moliyaviy hisobotning foydaliligini oshirish tomon rivojlanishga bo'lgan intilishda zarur bo'lgan maqsadni belgilash hal qiluvchi ahamiyatga egadir.

Shuni qayd etish joizki, mazkur *Konseptual asos* – bu MHXS hujjati emas va shuning uchun baholash yoki ma'lumotni ochib berishga doir har qanday masala bo'yicha standartlarni belgilamaydi. Ushbu *Konseptual asosdagi* hech bir qoida har qanday alohida MHXSda belgilangan qoidalardan ustun bo'la olmaydi. Ayrim hollarda *Konseptual asos* va MHXS o'rtasida ziddiyat bo'lishi mumkin. Bunda, MHXS talablari *Konseptual asosda* keltirilgan talablardan ustun turadi. Shu bilan birga, Konseptual asos rasmiy hujjat hisoblanishi va u o'zining nazariy va amaliy maqsadlariga ega ekanligiga e'tibor qaratmoqchimiz. Xususan, agar standartlarda aniq qoidalar mavjud bo'lmagan hollarda 8-MHXSda belgilanganidek, undan korxonaga "Hisob siyosati"ni tanlashda foydalanishi mumkin.

Konsepsiya moliyaviy hisobot tayyorlashning hozirgi amaldagi tamoyillarini baholash va uni rivojlantirish uchun asos bo'lib xizmat qiladi. U foydalanuvchilarga qaror qabul qilish uchun taqdim qilinadigan moliyaviy hisobotda aynan qanday hodisalar hisobga olinishi, ular qanday baholanishi va axborot qanday tartibda taqdim qilinishini belgilaydigan nazariy asosdir. Aynan Konseptual asos, moliyaviy hisobot taqdim qilishning nazariy asoslarini amaliyotda qo'llash masalalari bilan qiyosiy tahlil qilish natijasida olingan yechimlarning qanchalik samaraligini aniqlash

imkonini yaratadi. Bugungi kunda, Kengash va GAAP Amerika moliyaviy hisobi standartlari bo'yicha Kengash – FASB bilan birgalikda yagona Konseptual asos loyihasi ishlab chiqilmoqda.

Ma'lumki, O'zbekiston Respublikasining "Banklar va bank faoliyati to'g'risida"gi qonunining 41-moddasiga muvofiq O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki banklarda buxgalteriya hisobi va moliyaviy hisobot qoidalarini o'rnatadi. Markaziy bank tomonidan mazkur qonunga muvofiq tijorat banklarida buxgalteriya hisobini yuritish hamda moliyaviy hisobot tayyorlash va taqdim qilish siyosati va tartibotlarini ishlab chiqish va joriy etish talablarini o'rnatish maqsadida "Banklarning hisob siyosati va moliyaviy hisoboti to'g'risida" Nizom (1270, 2003 yil 3 sentyabr) ishlab chiqilgan. Ushbu Nizomning 12-bandiga muvofiq barcha banklar o'zlarining hisob faoliyatini tartibga soluvchi ichki hujjatlarini ishlab chiqishlari va amaliyotga joriy etishlari shart. Mazkur 1270-son Nizom 2003 yilda ishlab chiqilgan va unga o'zgartirish va qo'shimchalar kiritilmagan. Shu bois, banklar tomonidan *Kengash tomonidan 2010 yil sentyabrda chop etilgan* Konsepsiya asosida unga tegishli tuzatishlar kiritish maqsadga muvofiqdir.